

71702

EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

**HALİL (KUT) PAŞA'NIN ASKERİ VE SİYASİ
FAALİYETLERİ**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
Mehmet Emin DİNÇ

DANIŞMAN
Doç.Dr.Ahmet ÖZGİRAY

İZMİR- 1998

ÖNSÖZ

Halil (KUT) Paşa, yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden birisidir. O, bir asker, komutan, komitacı, yarı resmi diplomat, teşkilâtçı, ihtilâlcı ve vatansever bir insandır. 1904 yılında başlayan yoğun siyâsî ve askerî hayatı 1922 yılı sonlarına kadar aktif bir şekilde sürmüştür. Gerçekleştirdiği fââliyetler ve içinde yaşadığı olaylar yakın tarihimizin en önemli sayfalarını teşkil etmektedir.

Bu çalışmaya başlarken hakkında çok az şey bildiğimiz Halil Paşa'nın, çalışmamız ilerledikçe çok büyük olayların içinde bulunduğunu, çeşitli zamanlarda ve mekânlarda yaşanan problem ve sıkıntılarının çözümü için aranan bir şahsiyet olduğunu, ittihatçı ve fedaî kimliğini, pervasızlığını, atılganlığını, vatanının selameti için verilen her göreve koştuğunu ve daha nice başarılarını öğrenme ve tesbit etme imkânını bulduk.

Halil Paşa'nın birçok fââliyeti yanında şüphesiz O'nun en büyük başarısı Kutü'l-Ammare Zaferi ve Milli Mücadele sırasında Rusya'dan silah, cephane ve para yardımı sağlayarak ve Anadolu'ya sevketmesidir. Anadolu'nun en sıkışık zamanlarında temin ettiği maddî ve manevî yardımlar, Türk Milli Mücadelesi'ne büyük katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada, Halil Paşa'nın 1904-1922 devresindeki askeri ve siyasi fââliyetleri ortaya konulmaya, derlenip toparlanmaya gayret edilmiştir. Büyük sıkıntılarımıza rağmen çalışmamızı tamamlama gayretimizin netice vermesi en büyük sevinç kaynağımız olacaktır.

Bizi bu çalışmaya teşvik eden Danışman Hocam Doç.Dr. Ahmet ÖZGİRAY ve Hocam Prof.Dr. İsmail AKA'ya, çeşitli şekillerde gayretlerini, teşviklerini ve katkılarını esirgemeyen arkadaşlarım ve dostlarım Yard.Doç.Dr. Muzaffer TEPEKAYA'ya, Yard.Doç.Dr. Ayşe İLKER'e, Öğr.Gör. Hüseyin AKGÜL'e ve eşine, Ali EMİROSMA-NOĞLU'na ve diğer dostlara, çalışmalarım boyunca bana katlanan eşime ve kızıma, bilgisayar yazılımını gerçekleştiren Neval ÇİÇEK hanıma şükranlarımı sunuyorum.

19 Haziran 1998
Manisa
Mehmet Emin DİNÇ

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
A.K.T.K.P.	: Atatürk'ün Kourdurduğu Türkiye Kominist Partisi
Alb.	: Albay
Arş.	: Arşiv
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi
B.D.H.T.H.	: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi
B.O.A.D.H.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti
B.O.A.DH.ŞFR	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
b.s.k.	: Baskı
b.s.m.	: Basım
BDHTHİIC	: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: İran-Irak Cephesi
Bnb.	: Binbaşı
BOA KMS	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâlem-i Mahsus Müdüriyeti
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Dol.	: Dolap
Dos.	: Dosya
E.P.	: Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa
Fih.	: Fihrist
Genkur	: Genel Kurmay
Haz.	:Hazırlayan
İ.H.	: İstiklal Harbimiz
K.K.B.	: Kâzım Karabekir
Kls.	: Klasör
Krm. Yrb.	: Kurmay Yarbay
Ksm	: Kısım
KUT	: Küt'ül-Ammâre
M.M.İ.	: Milli Mücadele'de İttihatçılık,
MMİTEEP	: Milli Mücadele'de İttihat-Terakki Erkânı ve Enver Paşa
OİH	: Osmanlı-İtalyan Harbi
OYHK	: On Yıllık Harbin Kadrosu

Ş.O.G.K.	: Şark Ordular Grubu Komutanlığı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
T.K.F.	: Türk Komünist Fırkası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
THTDAGKB.	: Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanların Biyografileri
TSKT	: Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi
TTK.KOA	: Türk Tarih Kurumu Kâzım Orbay Arşivi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.S.R.	: Yüzbaşı Selahattin'in Romanı
YBSH.	: Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
KISALTMALAR.....	III
GİRİŞ.....	1
1. Kaynaklar Üzerine.....	1
2.Halil Paşa'nın Birinci Dünya Savaşına Kadar Fââliyetleri	4
2.1. Ailesi ve Hayatı	4
2.1.1.Ailesi	4
2.1.2.Hayatı	6
2.2. İlk Görevleri.....	7
2.2.1.Harbiye'den Mezuniyeti ve Makedonya'da Bulunan Üçüncü Ordu'daki Faaliyetleri:	7
2.2.2. Saray Muhafız Birlikleri Komutanlığı.....	10
2.2.3. Selânik Seyyar Jandarma Birlikleri Komutanlığı.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM	
1.Trablusgarb ve Balkan Savaşlarındaki Fââliyetleri	14
1.1.Trablusgarp Savaşındaki Fââliyetleri.....	14
1.2. Balkan Savaşları'ndaki Fââliyetleri:	23
1.3. Diğer Görevleri ve Fââliyetleri.....	27
1.3.1.Söke Hâvâlisi ve Güney Ege Sahilleri Komutanlığı.....	27
1.3.2. Van Jandarma Alay Komutanlığı.....	27
1.3.3. İstanbul Merkez Komutanlığı.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

2. Halil Paşa'nın Birinci Dünya Savaşındaki Görev ve Fââliyetleri	30
2.1.Savaşın Başlaması ve İlk Görevleri	30
2.1.1.Savaşın Başlaması.....	30
2.1.2. Halil Paşa'nın Beşinci Kûvvâ-Yı Seferiyye Komutanlığı	31
2.1.3.Birinci Halil Bey Kûvvâ-Yı Seferiyyesi Komutanlığı.....	36
2.1.4. 51.Tümen Komutanlığı.....	38
2.1.5. 18.Kolordu Komutanlığı.....	39
2.1.5.1. Doğudaki Fââliyetleri	39
2.1.5.2. Irak'a Yolculuğu:.....	41
2.1.5.3. Irak Cephesi ve Durumu:	41
2.1.5.4. Selmânîpâk Savaşı:.....	45
2.1.5.5. Delâbihâ Savaşı:.....	46
2.1.5.6. Kut Kuşatması:	48
2.1.5.7. Hudeyre Kalesi Tâârruzu:.....	52
2.1.5.8. İngilizler'in Kut'ta Kuşatılmış Olan Birliklerini Kurtarma Teşebbüsleri.....	53
2.1.5.9. Şeyh Said Savaşı:	54
2.2. Halil Bey'in Irak Grubu Komutanlığı'na Tâyini ve Sonrasındaki Gelişmeler	54
2.2.1. Vâdî-İ Kelâl Savaşı:.....	55
2.2.2. Birinci Felâhiye Savaşı:	56
2.2.3. Sâbis Meydan Savaşı:	59
2.2.4. Zemzîr Savaşı:	61

2.2.5. İkinci ve Üçüncü Felâhiye Savaşları:	62
2.2.6. Beyt-İ İsâ Savaşları:.....	63
2.3. Halil Bey'in Generalliğe Terfii, Altıncı Ordu Komutanlığı ve Bağdat Valiliğine Tayini.....	64
2.3.1. General Oluşu ve Altıncı Ordu Komutanlığı'na Tayini	64
2.3.2. Dördüncü Felâhiye Savaşı:.....	65
2.3.3. Kut'un Teslimi ve Kut Zaferi:	66
2.3.3.1. Kut İçin Son Teşebbüsler:	66
2.3.3.2. Kut'un Teslimi ve Zafer:.....	67
2.4. Kut Zaferi'nden 1918 Yılı Ortaları Kadar Irak Cephesi ve Halil Paşa	71
2.4.1. 1916 Yılındaki Fââliyetleri:	71
2.4.2. 1917 Yılındaki Fââliyetleri ve Bağdat'ın Düşmesi:.....	73
2.4.3. 1918 Yılında Altıncı Ordu ve Halil Paşa:.....	76
2.5. Şark Ordular Grubu Komutanlığı:	78
2.5.1.Şark Ordular Grubu'nun Kurulması	78
2.5.2. Halil Paşa'nın Yeni Görevine Başlaması ve Kafkasya'daki Fââliyetleri..	78
2.5.2.1. Bakû'nün Zaptı: 15 Eylül 1918.....	79
2.5.2.2. Mütâreke ve İstanbul'a Dönüş:.....	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Halil Paşa'nın Mütâreke ve Milli Mücadele Dönemlerindeki Fââliyetleri	86
3.1. Mütareke Dönemi'ndeki Hayatı.....	86
3.1.1. İstanbul'daki Hayatı ve Tutuklanması	86
3.1.2. Bekirağa Bölüğü ve Hapis Hayatı:	88

3.1.3. Bekirağa Bölüğü'nden Kaçışı ve Anadolu'ya Geçişi:.....	91
3.1.4. Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa İle Görüşmesi ve Yeni Görevi:	92
3.2. Halil Paşa'nın Azerbaycan ve Rusya'daki Hayatı ve Fââliyetleri	94
3.2.1. Azerbaycan'daki Fââliyetleri (Ekim 1919'dan Mayıs 1920'ye Kadar): ...	95
3.2.2. Bakû Türk Komünist Fırkası:.....	98
3.2.3. Moskova'ya Gidişi ve Buradaki Fââliyetleri:	102
3.2.4. Bakû Kongresi ve Eski İttihadçı Liderlerin Rusya'da Toplanması:	105
3.3. Halil Paşa'nın 1920-1921 Dönemindeki Fââliyetleri	108
3.3.1. Eylül 1920'den Sonraki Fââliyetleri:.....	108
3.3.2. Taşkent Macerası:	113
3.3.3. 1921 Yılındaki Fââliyetleri:	116
3.4. Halil Paşa'nın Avrupa'daki Hayatı ve Türkiye'ye Dönüşü	134
3.4.1. Avrupa'daki Hayatı	134
3.4.2. Türkiye'ye Dönüşü	136
SONUÇ	138
KAYNAKLAR	141
EKLER	150

GİRİŞ

1. KAYNAKLAR ÜZERİNE

Yakın tarihimizin en önemli kaynakları arşivlerdir. Konunun niteliğine ve kapsamına göre farklılaşmakla birlikte yakın tarihimiz için en önemli arşivler Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (Kısa adı ile ATASE), Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlık Arşivleri, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve diğer özel ve resmi arşivlerdir.

Bizim çalışmamız için en önemli üç arşiv olarak ATASE Arşivi, TTK Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden istifade etmeye çalıştık. Osmanlı, Cumhuriyet ve Türk Tarih Kurumu Arşivlerinden imkân ölçüsünde istifade ettim.

Halil Paşa'nın fââliyetleri ile ilgili olarak özellikle ATASE Arşivi ve TTK. Kâzım Orbay Arşivi yararlı olmuştur. Ancak, Halil Paşa'nın beş altı klasör dolusu çoğu resmi arşivlere intikâl etmemiş olan özel arşivinden vââd edilmesine ve iki yıl peşinde koşmamıza rağmen, bize gösterilmemiş ve istifademize açılmamış olması, bizim için en büyük üzüntü ve sıkıntı kaynağı olmuştur. Bu durum ise zaman kaybetmemize, neden olmuştur.

(*)

(*) Gazeteci-Yazar Sayın Taylan Sorgun, Merhum Şevket Süreyya Aydemir'in Halil Paşa ile bizzat yaptığı görüşme ve röportaj malzemesine dayanarak hazırladığı ve Akşam Gazetesi'nin 1967 yılı Ekim-Kasım-Aralık aylarındaki nüshalarında üç ay süre ile resimlerle bezeyerek tefrika ettiği hatıralarını, bazı değişiklikler yaparak 1972 yılında kitap halinde "İttihâd ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş: Hâlil Paşa'nın Anıları" adı ile yayımlamıştır.

Ayrıca Taylan Sorgun, kendisi ile yaptığımız yüzyüze görüşmede ifade ettiği üzere: "*Merhum 3. Cumhurbaşkanımız Celal BAYAR'ın referansı ile Halil Paşa'yla tanışmış ilişki kurmuş ve bu ilişki Paşa'nın vefatına kadar sürmüştür. Bu dostluğun etkisiyle çocukları kendisinden önce vefat eden Halil Paşa, bütün özel arşivi evrâkını, klasörler içinde ve tarihe mal etmesi temennisiyle kendine vermiştir.*" Kendisi ile olan görüşmemizde "*tez çalışmamız için bunları mutlaka görmemiz gerektiğini*" ifade etmemiz üzerine "*aslına değil, ama fotokopisini vereceğini*" söylemesine rağmen vermemiştir. İki yıl boyunca peşinden koşmamıza, müracâatlarımızı sürekli yenilememize ve vââdlerine rağmen, sözkonusu özel arşivdeki belgere ulaşmamız mümkün olamamıştır.

Sayın Taylan Sorgun'un gerek bu tavrı ve gerekse Merhum Şevket Süreyya Aydemir tarafından derlenmiş hatıraları kendi imzası ile kitap halinde yayımlamasından dolayı biz çalışmamızda söz konusu eseri, hep "*Bitmeyen Savaş*" kısaltması ile vermeyi uygun gördük. Şimdilik teminine muvaffak olamadığımız bu özel arşiv belgelerinden sonraki yıllarda istifade edeceğim.

Yakın tarihimizle ilgili diğeri ikinci önemli kaynak türü “Hâtıralar”dır. Olayların içinde bulunmuş, müessiri olmuş, sorumlu konumlarda olan siyasi, askerî ve diğeri birçok şahsiyetin doğrudan veya dolaylı olarak yazmış oldukları bu hatıra eserlerini başlıca üç kategoride toplamak ve tesbit etmek mümkündür:

1. Bizzat kişinin kendisi tarafından, olayların yaşandığı süreç içinde günü gününe tutulmuş notlara dayanılarak hazırlanmış hatıra eserleri (Milli Mücadele dönemi için Hacım Muhittin Çarıklı'nın eseri buna en iyi örnektir). Bu kategori'deki eserler güvenilirlik bakımından en üstte olanlardır.

2. Kısmen tutulmuş notlara, kısmen de geçmişe ait belgelere dayanılarak hazırlanmış hatıra eserleri (Bu kategorideki eserlere en iyi örnek olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'u gösterilebilir).

3. Zamanında değil sonradan yazılmış olan ve genellikle kendisinden önce yazılan eserlerde yazılanlara cevap verme ihtiyacından, arzusundan veya mecburiyetinden kaynaklanarak kaleme alınmış olan hâtıralar (Kâzım Karabekir ve Rıza Nur'un eserleri de buna en uygun örneklerdir). Özellikle bu kategorideki eserlerin kullanılmasında çok hassas davranılması gereği vardır.

Herşeye rağmen, yaşanan olayları şu veya bu şekilde tarihe mal etmek için kaleme alınan bu eserler yakın tarihimizin en önemli kaynakları arasındadır. Bizim çalışmamızda, özellikle Halil Paşa'nın ve Enver Paşa'nın hatıraları ile onların en çok temas içinde oldukları Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Ali İhsan Sabis*, Veysel Üzüvar, Halil Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Selahattin'in ve diğerielerinin çok önemli katkıları olmuştur.

Bu hâtıralar, kişilerin duygu, düşünce, inanç, kanaat ve değerlendirmelerine dayandığı için, aynı kişi ve konu hakkında birbirinden çok farklılıklar gösterirler. Örneğin; Ali Fuat Cebesoy'un Moskova Hatıraları'nda Halil Paşa gayet ılımlı bir biçimde değerlendiri-

* Ali İhsan Sabis, 1882'de İstanbul'da doğmuş, 1957'de yine İstanbul'da ölmüştür. 1902'de Kara Mühendislik okulunu, 1905'te de Harp Akademisini bitirmiştir. 1909-1911 yılları arasında Alman ordusunda staj yapan Ali İhsan Paşa, Almanca, İngilizce ve Fransızca biliyordu. 1902'de Teğmen, 1903'te Üsteğmen, 1905'te Kurmay Yüzbaşı, 1907'de Kıdemli Yüzbaşı, 1911'de Binbaşı, 1914'te Yarbay, 1915'te Albay, 1917'de de Tümgeneral olmuştur. Türk ordusunda çeşitli görevlerde bulunan ve eğitimcilik yapan Sabis Paşa, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşlarında da aktif hizmetlerde bulunmuştur. 1923'te emekli olmuş ve “Harp Hatıralarım” adıyla 4 ciltlik bir eser yazmıştır.

lirken, Ali İhsan Sâbis ve Kâzım Karabekir'in eserlerinde bazen çok sert eleştirilerle bazen de olumlu yorumlarla değerlendirilmektedir.

Hâtıra eserlerinde Halil Paşa ile ilgili olarak yapılan olumsuz değerlendirmeler, Ali İhsan Sâbis'in hâtıralarında alenen ifade edildiği gibi "*kıskançlığa ve çekememezliğe*" dayanmaktadır. Şöyle ki, Halil Paşa'nın Enver Paşa'nın amcası olması ve O'nun Başkomutan Vekili oluşundan sonra "*korunması, hızlı terfi ettirilmesi ve devre arkadaşlarına göre daha önemli görevlere getirilmesi, devre arkadaşlarının bir çoğuna komuta etmesi ve böylece doğan ast-üst ilişkisinin yol açtığı dargınlık ve kırgınlıklar*"ın, hâtıralara yansıdığı görülmektedir. Bir başka neden de "*elde edilen başarının paylaşımından doğan sıkıntılar*"dır.

Arşiv belgeleri ve hâtıra eserlerinin dışında kalan diğer resmî, yarı resmî ve gayr-resmî eserlerde ise "*Halil Paşa'ya hakettiği yerin verilmediği, bir-iki cümle ile geçiştirilmeye çalışıldığı*" görülmektedir. Bu tür kaynaklar da zincirleme halinde birbirini takip ve taklit ettiklerinden, hemen hemen hep aynı değerlendirmelerle ve ifâdelerle karşılaşmaktadır.

Kaynaklar üzerine sonuç olarak şunu söylemek gerekir ki: *Mevcut eserlerde Halil Paşa, yakın tarihimizde hakkı ve yeri tam olarak tesbit ve tescil edilememiş bir şahsiyettir.* Bu çalışma, şimdiye kadar O'nun hakkında yapılmış ve imkânlar ölçüsünde en geniş kaynakların taranması ile hazırlanmış bir çalışmadır. Elbette ki, yeterli ve mükemmel olduğu iddiâsını taşımamaktadır. Bundan sonra da bu çalışmaların genişletileceği, ulaşılamayan kaynaklara ve belgelere ulaşma gayretlerinin süreceği şüphesizdir.

2.HALİL PAŞA’NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR FÂÂLİYETLERİ

2.1. AİLESİ VE HAYATI

2.1.1.Ailesi

Halil Paşa, İstanbul’da doğmuş ve büyümüş olmakla birlikte, ailesinin kökeni Kırım’a dayanmaktadır. Beşinci kuşaktan dedesi olan Abdullah Ağa, Kırım’da yaşayan Gagauz Türkleri’ndendir. Sevdiği kızla evlenebilmek için din değiştirerek Hristiyanlığı terk ile müslüman olmuştur. Böylece arzu ettiği evliliği de gerçekleştirmiştir. Bazı kaynaklarda, Abdullah Ağa’nın Musevî Karâim Türkleri’nden olduğuna dair bilgiler varsa da, Hristiyan Gagauzlar’dan oldukları ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.¹

Abdullah Ağa, evlendikten sonra Kırım’ın Besarabya bölgesindeki Kili Köyü’ne yerleşmiş, bu yüzden “Kilili” lâkabını almıştır. O’ndan itibaren sülâle “Kililioğulları” veya “Kililigiller” olarak anılmıştır. Nitekim, Abdullah Ağa’nın soyundan gelen ve Halil Paşa’nın yeğeni olan Enver Paşa’nın küçük kardeşi Nuri Paşa, 1934’den sonra “Killigil” soyadını almıştır. Abdullah Ağa, Kırım’ın Anapa Kalesi’ne kumaş götürüp satan ve geçimini bu yolla temin eden bir tüccardır.

Halil Paşa’nın Kilili Abdullah Ağa’dan başlayarak bilinen şeceresi şöyledir:

1. Kilili Abdullah Ağa
2. Kilili Koca Ağa (Abdullah Ağa’nın oğlu)
3. Kilili Kahraman Ağa (Koca Ağa’nın oğludur. Kahraman Ağa, Kırım’ın Kili köyünden ayrılarak Anadolu’ya gelmiş ve Kastamonu’nun Abana limanı yakınındaki Perşembepazarı Köyü’ne yerleşmiştir.
4. Kililioğlu Hüseyin Ağa (Kahraman Ağa’nın oğlu)
5. Hacı Mustafa Kaptan (Hüseyin Ağa’nın oğludur. Hacı Mustafa Kaptan, ailesinin İstanbul’a yerleşen ilk ferdidir. 1875 yılında 97 yaşında iken ölmüştür.)

¹ Yılmaz Öztuna; Devletler ve Hanedanlar, c. II, s. 641-642 - Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, c. I, (ek-1 bölüm)

Hacı Mustafa Kaptan'ın beş oğlu vardır. Bunlar yaş sırasıyla:

1. Ali Efendi
2. Çolak Hafız
3. İbrahim Efendi
4. Hasan Efendi
5. Hafız Kâmil (veya Kemal) Efendi

Hafız Kâmil Efendi, Enver Paşa'nın dedesi, Halil Paşa'nın da babasıdır. Hasene Hanım'la evli olan Hafız Kâmil Efendi'nin ikisi kız, dördü erkek olmak üzere altı çocuğu vardır. Bunlar da yaş sırasıyla şöyledir:

1. Şükriye Hanım (Halil Paşa, bu büyük ablasının adını kendi kızına da ad olarak vermiştir.
2. Melek Hanım
3. Ahmet Bey (Enver ve Nuri Paşa'ların babası. Enver Bey, "Paşa" olunca babasını da "*Ahmet Paşa*" yapmıştır. Ahmet Paşa, 1860 yılında doğmuş, 1947 yılında 87 yaşında iken ölmüştür.
4. Halim Efendi
5. Fûzulî Efendi
6. Halil Paşa ²

² Ş.S.Aydemir, a.g.e., (ek-1 bölüm)- Öztuna, a.g.e., s. 642 - Harp Akademileri Yıllığı, s. 40- Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 1170 - İsmet Görgülü; Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanların Biyografileri, s. 407 - Taylan Sargun, İttihad ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş: Halil Paşa'nın Hâtıraları, s. 347.(Bazı Kaynaklarda Halil Paşa'nın babasının adı Hafız Kemal Bey olarak geçmesine rağmen, doğrusu Kâmil Bey'dir. Bunu kanıtlayan birinci nokta bu ismin Halil Paşa'nın kardeşi ve Enver Paşa'nın babası Ahmet Paşa tarafından küçük oğluna da konulmuş olmasıdır. İkinci nokta ise Halil Paşa'nın anılarında babasının adının Hafız Kâmil Efendi olduğunu belirtmesidir.

2.1.2.Hayati

Halil Paşa 1882 yılında İstanbul-Beşiktaş-Yeni mahalle'de doğmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, babası Hafız Kâmil Efendi, annesi Hasene Hanımdır.

Halil Paşa ilköğrenimine Fatih'teki Taşmektep'te başlamış, Beşiktaş Abbasağa ve Hamidiye Mahalle Mektepleri'nde tamamlamıştır. Orta öğrenimini ise Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi ve Kuleli Askeri Lisesi'nde tamamlamıştır. Bir yıl kadar İstanbul Piyade Okulu'nda uygulamalı eğitim (bir nevi staj) gördükten sonra Harp Okulu'na girmiştir. 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1904 yılında da Harp Akademisi'ni bitirmiştir.³

Halil Paşa, 11 Ocak 1904'de Mümtez Yüzbaşı rütbesiyle orduya katılmış, 1907'de Kolağası (Ön Yüzbaşı), 1911'de Binbaşı, 1913'de Kaymakam (Yarbay), 1915'te Miralay (Albay), 1916'da Mirlivâ (Tuğgeneral), 1918 yılında da Birinci Ferik (Orgeneral) rütbelelerine terfi etmiştir.⁴

Halil Paşa, Eylül-1909'da, Sultan II. Abdülhamid'in zevcelerinden birisinin akrabası olan Safiye Hanım'la evlenmiş, bu evliliklerinden birisi kız, ikisi erkek olmak üzere üç çocukları olmuştur. Bunlardan Aydın 1911'de, Şükriye 1915'te, Cengiz ise 1917'de dünyaya gelmiştir.

Halil Paşa, 1904'den 1922 yılının sonlarına kadar 19 yıl süren hızlı ve yoğun bir askerî ve siyasi hayattan sonra, 35 yıl kadarda çok sessiz ve sâkin bir hayat geçirmiş ve 20 Ağustos 1957'de 75 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi Yahya Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁵

³ Öztuna, a.g.e., s. 641-642 - Aydemir, a.g.e. (ek-1 bölüm), Harp Akademileri Yıllığı, s. 40 - Görgülü; a.g.e., s. 407. (O yıllarda Harb Okulu eğitim süresi 3 yıl olup, Harb Akademisi ise 2 yıl sürelidir. Yusuf ÇAM; Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar, Rüşdiye, İdadî, Harbiye: 1892-1902, Ankara 1991, s.153-163)

⁴ Görgülü; a.g.e., s. 407; Bitmeyen Savaş, s. 75-78 - Cebesoy; Sınıf Arkadaşım Atatürk, s. 70 - K.Karabekir, a.g.e., s. 1170, ATASE Yay. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 3. C. 1. Ksm, s. 819.

⁵ Görgülü, a.g.e., s. 408 - Aydemir, a.g.e., (ek-1. Bölüm) Öztuna, a.g.e., s. 642-643.

2.2.İLK GÖREVLERİ

2.2.1.Harbiye'den Mezuniyeti ve Makedonya'da Bulunan Üçüncü Ordu'daki Faaliyetleri:

Halil Paşa* 1904 yılında Harbiye'den mezun olurken, “*hayalleri ve ideâlleri çok büyük ve yükseklerde olan*” ve henüz 22 yaşında bulunan genç bir subaydır. O ve arkadaşları, “*Osmanlı devletinin batıya açılan kapısından gelen rüzgârların en çok etkilediği ortamlardan birisi olan Harbiye*”den yetişmişlerdir. Harbiye, bu yıllarda yalnızca bir askeri eğitim kurumu değil, aynı zamanda *Türk gençlerinin batıdaki havayı kokladıkları bir yer* durumundadır.

Harbiye'de eğitimin seviyesi ve kalitesi çok iyidir. Öğrenciler hem bu iyi eğitim ortamının hem de ilk gençlik çağlarını yaşamamanın verdiği “yoğun bir duygusal ortamı ve heyecanı” taşımaktadırlar. Halil Paşa'da, diğer genç mektep arkadaşları gibi “*asırlardan beri savaşan bir milletin çocukları*” olduklarının bilincindedir. Derslerde yapılan “*yoğun harp sahneleri tasvirleri*” onların hayal dünyalarını doldurmuş, dolayısıyla şuuraltlarına “*kendilerini büyük görevlerin beklediği*” düşüncesi yerleşmiştir. Hemen hemen hepsi “*büyük işler başarmaya yeminli*” gibidirler. Mustafa Kemaller, Enver'ler, İsmet'ler, Ali Fethi'ler, Halil Kutlar, Ali Fuat'lar, Ali İhsan'lar ve daha niceleri hep buradan ve bu atmosferden yetişmiş ve tarihe adlarını yazdırmış genç Harbiyeliler'dir.

Hepsinin hayallerini “*vatansever usta savaşçılar*” süslüyor ve her biri kendisini “*tek başlarına bir orduya karşı koyabilecek güçte*” hissediyordu. Bu duygu ve düşünce ortamı onları “*ölünceye kadar millet ve memleketleri için savaştan savaşa koşabileceklerine*” inandırmıştı.

Bu yıllarda koca Osmanlı devleti, siyâsi, iktisâdi ve sosyal yönlerden bir çöküş içerisindeydi. Halkın durumu da iyi değildir. Genç Harbiyeliler aralarında Kendilerine göre

* Halil KUT, Yakın tarihimizde daha çok Paşa ünvanı ile tanındığından dolayı, bundan böyle kendisi hep “Halil PAŞA” şeklinde ifade edilecektir.

bir çıkış yolu aramaktadır. Bunun için, “*askerlik bilgilerinin dışında başka şeyleri de öğrenme ihtiyacı*” duyuyorlar ve yoğun bir “*bilgilenme*” çabası içine giriyorlardı.

Genç Harbiyeliler, Osmanlı devletini yıkmak isteyenlerin “*dış güçler*” olduğunu ve bunların ellerinde “*etnik gruplar ile iktisâdî ve sosyal keşmekeş*” gibi iki büyük koz ve istismâr unsurunun bulunduğunu da biliyorlardı.

Bu arada rejimin sıkılığının getirdiği sıkıntılar da çok etkiliydi. Hemen hemen herkes bu rejim sıkıntısının etkisi altındaydı. Hafiye sıkıntısı, Halil Paşa'nın daha Harbiye yıllarında Yıldız'da yargılanmasına sebep olmuştu. Bunun en somut sonucu Halil Paşa'nın ailesinin “*evdeki büyük kitaplığını kendi elleriyle yakması*” olmuştur. Bu bir yandan da onların rejime karşı muhalefet duygu ve isteklerini de arttırıyordu.⁶

Halil Paşa Harbiye'den mezun olduktan sonra, çok arzu ettiği ve hayal dünyasında yaşattığı Makedonya'daki Üçüncü Ordu emrine tayin edilir. İlk görevi “*Üçüncü Ordu Karargâh Subaylığı*”dır. Halil Paşa, buna çok sevinir. Zirâ, kendisinden iki yıl önce Harbiye'den mezun olan yeğeni Enver'de bu ordudadır. Ayrıca Üçüncü Ordu, yoğunlukla Makedonya'daki Rum, Sırp ve Bulgar eşkiya çeteleri ile savaşmaktadır. Bu da Halil Paşa'nın en çok arzu ettiği bir şeydir. Halil Paşa, bu çeteleri yola getirmenin “*en büyük devlet ve millet hizmeti*” olacağını düşünmektedir.

Makedonya, o yıllarda Osmanlı devletinin başına dert olan Sırp, Bulgar ve Yunan çeteleri ile dolup taşmaktadır. Makedonya'daki Üçüncü Ordu yoğun bir şekilde bölgedeki Sırp, Bulgar ve Yunan isyânları ile uğraşmaktadır.

Halil Paşa, bu duygu ve düşünceler içinde Selânik treniyle İstanbul'dan Makedonya'ya gelir. Selânik'te Mıntika Komutanlığı emrinde “*eşkiya tâkibi*” ile görevlendirilir. Halil Paşa, böylece gelir gelmez arzusuna kavuşmuştur. Ancak, son anda karar değiştirilerek “*terhis olanların yerine gelen acemî erlerin eğitimi*” ile görevlendirilir.

⁶ Bitmeyen Savaş, s. 7-18, Zürcher; Milli Mücadele'de İttihatçılık, s. 45, 119-120-Halil Erdoğan Cengiz, Enver Paşa'nın Anıları, s. 39-43; Görgülü; a.g.e., s. 407.

Eğitim görevi için Vadina'ya gelen Halil Paşa, burada toplanan iki bin kadar acemi erin eğitimine başlar. Üç aylık bir eğitim proğramı uygulayarak bu acemi erleri kısa zamanda silah kullanabilecek ve avcılık yapabilecek hale getirir. Halil Paşa'nın bu ilk işi hem kendisinin teorik bilgilerini pratiğe dökmesini sağlamış, hem tecrubesini arttırmış, hem de amirlerinin takdirlerini kazandırmıŐtır.

Halil Paşa, eğitim görevinin bitiminde Vadina, Agustos ve Karaferya dağlarının bulunduğu bölgede türeyen ve evre köyleri tâciz eden Rum çetesinin "*tâkip ve imhâsı*" ile görevlendirilir. Hemen hazırlıklara başlar. Vadina'daki taburlardan kırkar asker seçerek yüzyirmi kişilik bir özel müfreze (gerilla müfrezesi) hazırlar.

Halil Paşa, Makedonya'nın "*sarp, keskin, tuzak ve hile dolu dağları*"nda çıktığı bu ilk eşkıya tâkibinde, kısa zamanda netice alır. Bir vadide sıkıŐtırdıđı Yunan çetesinin bir bölümünü, sabaha kadar süren bir çatışma sonunda imhâ eder. Çete lideri kaçmıştır, ancak l ele geçirilenlerden çete reisinin ktibi olduğu anlaşılan birisinin üzerinden çıkan belgelerden "*bu çetenin Yunanistan'dan geldiği ve liderliğini Yüzbaşı rütbesindeki Kosta Agrita adlı bir Yunan subayının yaptığı*" tesbit edilir.

Halil Paşa, bundan sonra bir çok "*eşkiyâ tâkip ve imhâ*" hareketi gerçekleŐtirir. Bunların sayısı çok fazla olmakla birlikte, burada önemli bir kaçı sıralanacaktır:

1. Vadina-Ağustos dağlarında dolaşan yz kişilik bir Bulgar çetesinin imhâsı.
2. Kaptan Aetos takma adıyla "*Yunan etesı*" görüntüsü altında diğer Bulgar çetelerinin imhâsı,
3. "*Gmece Mıntıka Komutanlığı*" görevi ile bu bölgedeki Bulgar çetelerinin imhâsı. (Bu bölgedeki en azılı ve kalabalık ete Apostol etesı'dir. Halil Paşa, ncelikli olarak bu eteyi imhâ etmiş, yenilmez ve baŐedilmez zannedilen bu çetenin imhâsı diğer Bulgar çetelerinin rkmesine ve paniğe kapılmasına yol açmıştır.)
4. Gmece bölgesindeki Yunan çetesinin imhâsı,

5. Yenice gölü çevresindeki Bulgar çetelerinin imhâsı,

6. Morihava dağlarındaki çetelerin imhâsı,

Halil Paşa, bu çete tâkibinde, çok stratejik planlamalar yapmakta ve buna göre hareket etmektedir. Bu amaçla Bulgarlar'ın yoğun olduğu yerlerde Rum unsurunu, Rumlar'ın yoğun oldukları yerlerde de Bulgar unsurunu kullanarak (onları himâyeye ediyorkörünerek) hareket etmektedir. Bundan da çok yararlı sonuçlar elde etmiştir.

Bu sırada Makedonya'da, yabancı devletlerin Kontrol Subayları da dolaşmaktadırlar. Bu subaylar, gizliden gizliye Rum, Bulgar ve Sırp çetelerini destekliyorlar, silahlandırıyorlar, kışkırtıyorlar, hattâ teşkilatlandırıyorlardı. Bunların amacı, *“bölgede huzursuzluğun devam etmesi ve güçler dengesinin bozulmamasını sağlamak”*tı. Halil Paşa ve diğer Türk subaylarının bu çetelere karşı elde ettikleri başarılar, onları kızdırdı⁷.

Halil Paşa, bu eşkiyâ tâkip fââliyetleri çerçevesinde, özellikle Yenice gölü çevresindeki harekâtında, deniz gücünden de yararlanmış, oluşturduğu kayık filosu ile, gölde yuvalanan çeteleri bir bir imhâ etmiştir.⁸

2.2.2. Saray Muhafız Birlikleri Komutanlığı

1907 yılında Makedonya'da Halil Paşa'nın da üye olduğu İttihâd ve Terâkki Cemiyeti, çalışmalarındaki büyük gizliliğe ve buna gösterilen özene rağmen, kısa zamanda büyük etkinlik kazanmıştır. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti yeniden ilân ettirmeye muvaffak olmuş ve İstanbul'da hem siyasete, hem de idareye egemen olmuştur.⁹

⁷ Serez bölgesinde Fransız, Drama bölgesinde İngiliz, Selânik bölgesinde Rus, Manastır bölgesinde İtalya, Üsküp bölgesinde de Avusturyalı subaylar dolaşıyorlardı. (Y.Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi Cilt. 1, Ksm. 1., (3. Bsk), TTK, Ankara 1983, s.182-184.

⁸ Bitmeyen Savaş, s. 19-51 -Aydemir; a.g.e. c.II., s. 117, Fahri Can; Yakın Tarihimiz, c.I, s. 20, Aydemir; a.g.e. c.I, s. 487, (Bu dönemde Makedonya'daki her millet, kendi hesabına uyan sancak ve kaza teşkilatını kurmuş, köy bekçilerini dahi eşkiya klavuzu haline getirmişlerdir. Metropolitler, papazlar ve öğretmenler, çetelerin liderleri olmuşlardır. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, 3. Cilt, 6.Kısım 1. Kitap 1908-1920), Ank.1971, s. 11-15)

⁹ Bitmeyen Savaş, s. 74-78 (Halil Paşa, 1906'da Makedonya'da İttihad ve Terakki cemiyetine girmiştir. Sınıf arkadaşlarından olan ve kendisi gibi Makedonya'da görevli bulunan Valideçesmeli İsmail Hakkı'nın teklifi ile ve bilinen törenle yemin ederek girmiştir. O'nun rehberi Cemiyetin ileri gelenlerin-

Ancak, İttihâd ve Terâkki için bu yeterli değildir. Hayallerini kurdukları ve gerçekleştirmeyi arzuladıkları daha çok büyük işler vardır. Bu, daha ilk adımdır. Geline bu noktada en öncelikli işlerden birisi de “*Saray’ın kontrol altında tutulması*”dır. Bu iş için çok güvenilir birisine ihtiyaç vardır. İttihad ve Terâkki Cemiyeti Genel Merkezi’nin bu konu ile ilgili olarak yaptığı görüşmeler neticesinde, bu görev için en uygun kişinin “*Cemiyet’in Teşkilat Mefettişi Enver Paşa’nın amcası ve Cemiyetin Fedâi Grubu Reisi Halil Paşa*” olduğuna karar verilir.

Bu sırada, İttihâd ve Terâkki Cemiyeti Genel Merkezi tarafından “*İran’a ihtilâl görevi*” ile gönderilmiş olduğu için orada bulunan Halil Paşa, acele olarak geri çağrılır. Van-Trabzon yolu ile İstanbul’a dönen Halil Paşa’ya yeni görevi tebliğ edilir. O artık *Saray Muhafız Birlikleri Komutanı*’dır. Görevi ise “*yeni bir 31 Mart Olayı’na meydan vermemek ve İttihât ve Terâkki Cemiyeti’nin Saray üzerindeki kontrolünü sağlamak*”tır. Bu amaçla mâiyyet-i seniyyede görevlendirilmiştir.¹⁰

Sultan II. Abdülhamid döneminin olumsuz havasını silmek isteyen yeni padişah Sultan Reşâd, Yıldız Sarayı’ndan ayrılarak Dolmabahçe Sarayı’na yerleşmiş ve devlet işlerini buradan yürütmeye başlamıştır.¹¹

den İsmail Canbulat’tır. Kabul törenini yöneten ise Talat Paşa’dır. Halil Paşa, cemiyete katılan 17. Kişi olmuştur. S. 30-34. Enver Paşa’yı cemiyete davet eden ve katılmasını sağlayan da Halil Paşa’dır, s. 35-36)

¹⁰ Bitmeyen Savaş, s. 74-78, Görgülü, a.g.e.s. 408 (Halil Paşa Türkiye’de Meşrutiyetin ilân edilmesinden sonra ihtilâl görevi ile İran’a gitmiştir. Türkiye’de Meşrutiyetin ilan edilmesi çevre ülkelerde de yankı uyandırmıştır. İran’da Şah rejimine karşı mücadele eden İran inkılâp Cemiyeti’nin İttihât ve Terâkki cemiyetine, kendilerine yardım yapılması talebi üzerine Cemiyet, “Halil Bey’in başkanlığında olmak üzere İttihâtçı fedâilerden müteşekkil bir komite kurarak İran’a gönderir. İstanbul’dan Karadeniz yoluyla Trabzon’a, oradan da Erzurum’a ulaşan Komite, burada kendilerine katılanlara 30 kişilik bir gruba ulaşmışlardır. Erzurum’dan itibaren yol üzerinde uğradığı her yerde Kürt aşiret reisleri ile görüşen Halil Paşa, onları İran İnkılâp Cemiyeti’ne kazandırmaya ve ileri de bunlardan faydalanmaya çalışır. Van’dan henüz İran’a geçmişlerdir ki, İstanbul’dan Van’a gönderilen ve Van’dan da kendisine ulaştırılan bir telgraf emriyle “İstanbul’da tekrar karışıklıkların baş gösterdiği, bu yüzden İran harekâtını şimdilik durdurup Van’a dönmeleri” istenmişti. Bunun üzerine Van’a dönerler ve oradan da Erzurum’a gelirler. Böylece, İran’da ihtilal yapma hayalleri gerçekleşmeden noktalanmış olur. (Bitmeyen Savaş, s. 59-66) Aydemir, a.g.e., c.II, s. 119.

¹¹ Bitmeyen Savaş, s. 74-78, Aydemir, a.g.e., c.II, s. 117.

1.2.3. Selânik Seyyar Jandarma Birlikleri Komutanlığı

Meşrutiyetin ilânından cesaretlenen Makedonya'nın gayr-ı müslim ahalisi, yeniden çeteciliğe başlamış ve bu yüzden bütün Balkanlar'da olduğu gibi Makedonya'da da durum gerginleşmiştir.

Bu sırada İstanbul'da Saray Muhafız Birlikleri Komutanı olan Halil Paşa, Aydın, İzmir ve Söke hâvalisinde asayiş bozucu fââliyetleri olan ve devlete karşı adetâ pervâsızca hareket edecek kadar işi ileriye götürmüş bulunan Çakırcalı Efe gâilesi çıkınca, hükümet tarafından *"bu efenin tenkili"* ile görevlendirilmiştir.

Ancak, tam bu sırada Makedonya'dan hükümete gelen bir telgraf üzerine bu görevlendirme iptal edilmiştir. Zirâ, gelen telgrâfta: *"Apostol adlı Bulgar eşkiyası tekrar ortaya çıkmıştır. Zamanında tenkil edilmezse tekrar eski kuvvet ve nüfûzunu kazanacaktır. Bir an evvel ortadan kaldırılması için Halil Bey'in acele Selânik'e gönderilmesi gerekmektedir. VALİ İBRAHİM."*

Halil Paşa, bu görev için Selânik Valisi İbrahim Bey tarafından ismen istenmektedir. Bunun en önemli sebebi, O'nun *"Makedonya dağlarını çok iyi bilmesi çeteleri çok iyi tanuması ve eşkiyâ tâkibi işindeki mahareti ve tecrübesi"*dir. Bu haber Halil Paşa'yı çok sevindirmiştir. Zirâ O *"bir Bulgar'la çatışmayı bir Türk'le çatışmaya tercih etmektedir"* Halil Bey için yapılan davet ile Halil Bey'in tâlebi birleşince Selânik'e gönderilir. Yeni görevi: *"Selânik Seyyar Jandarma Birlikleri Komutanlığı"*dır.

Halil Paşa, Üçüncü Ordu askerleri arasından seçerek oluşturduğu Seyyar Jandarma Birlikleri ile bağımsız olarak yeniden eşkiyâ tâkibine başlar. Kısa süre içinde Apostol ve çetesini bularak imhâ eder ve böylece onbeş on altı yıllık bir uğraşyı ortadan kaldırır. Diğer çeteler de korkudan sessizliğe gömülür.

Selânik'e dönen Halil Paşa, İstanbul'dan gelen bir mektupla, ilk çocuğu olan Aydın'ın doğum haberini alır ve buna çok sevinir. Görevini tamamladığı için İstanbul'a gider, bir süre ailesinin yanında kalır, sonra onları da alarak tekrar Selanik'e döner.¹²

¹² Görgülü; a.g.e., s. 408, Bitmeyen Savaş, s. 79-81, (Hürriyet'in ilânı öncesinde Makedonya'da başgösteren ve İttihatçıların Organize ettiği başkaldırma olaylarında, Halil Paşa da Resneli Niyazi Bey ve Enver Paşa kadar olmazsa bile aktif rol almıştır. Enver Paşa'nın çağrısı üzerinde Tikves'te kendisiyle görüşen Halil Paşa, onun isteği ile bu faaliyetlere katılmış ve emrindeki seyyar jandarma birlikleri ile dağa çıkmıştır O, dağda iken Meşrutiyet ilân edilmiş ve Selânik'e dönmüştür. Meşrutiyet'in ilânından sonra hâlâ tahtta oturan Sultan II. Abdülhamid'e tahammül edemeyen radikal ittihatçıların başında gelen Halil Paşa, Padişah'a karşı bir suikast yapmayı bile düşünmüş, ancak, bu İttihât ve Terâkki Cemiyeti tarafından uygun bulunmamıştır. (Bitmeyen Savaş, s. 52-55). Halil Paşa, 31 Mart Olayı ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi sırasında İran'dan dönmekte ve Erzurum'da bulunmaktadır. s. 67-73) H.Öztürk, s. 34-64.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TRABLUSGARB VE BALKAN SAVAŞLARINDAKİ FÂÂLİYETLERİ

1.1. Trablusgarp Savaşındaki Fââliyetleri

1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı, Türk tarihinde Trablusgarp Savaşı olarak bilinmektedir. Bu savaş, 1878 Berlin Antlaşması ile planlanan ve fırsat buldukça uygulanan “*Osmanlı devletinin yağması*”na 1911’de İtalyanların da katılımıyla başlamıştır. Eylül 1911’de İtalyan saldırısı ile başlayan bu en son ve kesin yağma furusu, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ile doruk noktasına çıkmıştır.

Avrupa devletlerinin sömürge siyâsetine yöneldikleri tarihlerde İtalya, henüz “*birleşik, kaynaşmış ve bağımsız*” denilebilecek bir devlet halinde değildi. İtalya’yı bir bütün ve bağımsız devlet haline koyma mücadeleleri 1820 ve 1831 yıllarında bölgesel ve küçük çaplı ayaklanmalar halinde başlamış ve ancak 1870’de amacına ulaşabilmiştir. Bu tarihte Kont Kavur’un liderliğinde yürütülen mücadele sonunda, Roma merkez olmak üzere “*İtalyan Krallığı*” kurulmuş ve o tarihte Sardunya (Piyomonte) Kralı olan II. Viktor Emanul de “*İtalyan Kralı*” olarak kabul ve ilân edilmiştir. Bu tarihten sonra İtalya da sömürge siyâseti uygulamaya başlamıştır.

13 Temmuz 1878’de yapılan Berlin Antlaşması’ndaki paylaştırmadan o zaman, içinde buldukları şartlardan dolayı yararlanamayan Fransızlar, 1881’de Tunus’u işgâl etmişlerdi. Tunus da gözü olan İtalyanlar, bundan hiç hoşlanmamışlar, ancak, Tunus elden gidince onlar da gözlerini Trablusgarp’e dikmişlerdir. Fazla zaman kaybetmeden hazırlıklara başlayan İtalyanlar, Trablusgarp’in işgâlini gerçekleştirmeye başlamışlardır.¹³

Uluslararası siyâsi zemini de kendi lehlerinde olgunlaştıran İtalyanlar, nihâyet 30 Eylül 1911’de Trablusgarp’e saldırmışlardır. Onların bu saldırısına hiçbir Avrupa devleti ses çıkarmamıştır.

¹³ Fahir Armaoğlu; 19. Yüzyıl Siyâsi Tarihi, s. 501-502, 523-532, Genkur Atase yay., Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), s. 1-12.

Bu tarihte Avrupa politikalarında iyice yalnız kalmış olan Osmanlı Devleti, savaşı önlemek için diplomasi yoluyla birşeyler yapmaya çalışmışsa da bir netice alamamıştır. Netice de, 25 Eylül 1911'de Trablusgarb ve Bingazi sahillerine gelen İtalyan savaş gemileri, kıyıları sıkı bir gözetim altına almıştır. 30 Eylül 1911'de İtalyanlar'ın Akdeniz Donanma Komutanı "*Harp ilân edildiğini ve Trablusgarp limanında bulunan Türk gemilerinin teslim olmasını*" istemiştir. Ancak, Türk Gemi Komutanları, bu isteği reddetmişler, bir İtalyan gemisini kayalıklara sıkıştırarak batırdıktan sonra, kendi gemilerini de batırarak teslim olmamışlardır.

Savaş başladığında Trablusgarb'teki Türk kuvvetlerinin sayısı kağıt üzerinde: "*Trablusgarp'te 4568 er, Bingazi'de 2950 er, toplam: 7518 er*" olarak görünüyorsa da, gerçekte burada bulunan toplam kuvvet "*4080 er, 690 hayvan, 84 top ve dağınık bir halde olmak üzere 600 kadar jandarma*" dan ibâretti. Trablusgarb'teki Türk Tümenine Albay Neşet Bey, vekâleten kumanda etmekteydi. ¹⁴

İtalyanlar ise, Trablusgarb'e "*100.000'in üzerinde asker, 8.300 hayvan, 800'ü kamyon olmak üzere 1346 araba, 84 sahra topu, 42 dağ topu, 28 muhasara topu ve iki filoluk deniz kuvveti*" ile gelmişlerdir. ¹⁵

Trablusgarb önlerinde bu olaylar yaşanırken, Osmanlı devlet erkânı bir şey yapamamanın üzüntüsü ve sıkıntısı içindedir. İstanbul'daki subayları Harbiye'de toplayarak onlara bir konferans veren Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa: "*Devlet ve ordunun harbe hazır olmadığını, zayıf olduğunu, silah ve mühimmât olarak büyük eksikler bulunduğunu, donanmanın ise yok denecek bir durumda olduğunu, denizaşırı bir vilâyetimiz olan Trablusgarb'in korunması için buraya kuvvet gönderilmesinin imkânsız olduğunu, dolayısıyla bu durumda Trablusgarb'in adetâ kapanın elinde kalacağını*" ifade etmiştir.

¹⁴ ATASE Arş. No: 1 /4 , Dol 240, KJs: 24, Dos-101, s.2, Osmanlı-İtalyan Harbi, s. 60-61; Bitmeyen Savaş, s.

¹⁵ OİH, s. 78-96; Görgülü; a.g.e., s. 408.

Mahmut Şevket Paşa'nın bu sözleri, özellikle genç subayları çok etkilemiş ve savaş için kamçulamıştır. Bu durumun "*hükûmetin ihmâlinde kaynaklandığını*" düşünen ve tepki gösteren genç subaylar, hükûmete ve kendi komutanlıklarına ferdî olarak başvurup, "*gönüllü olarak Trablusgarb'e gidip savaşa katılmak istediklerini*" bildirmişlerdir. Doğrudan ve resmî olarak birşey yapamayan hükûmet, bu genç subayların düşünce ve isteklerini yerinde görmüş, onlara 150'şer altın lira yol parası vererek, gitmelerini teşvik etmiştir. Bu gönüllü subayların en önemlileri Mustafa Kemal, Ali Fethi, Enver ve Nuri gibi iki kardeş ve Halil Paşa'dır. ¹⁶

Trablusgarb Savaşı, Trablusgarb, Bingazi, Hums, Misrata, Derne ve Tobruk bölgelerinde, genelde sahilde, kısmen de iç kesimlerde, ve karşılıklı tâarruzlar ve direnmeler" halinde cereyan etmiştir. Savaşlar genç Türk subayları tarafından bağımsız olarak organize edilmiş ve az sayıdaki Türk askeri ile yerli milislerden (mücâhitler) yararlanılmıştır.

Bu sırada Selânik'te Seyyar Jandarma Birlikleri Komutanlığı görevinde bulunan Halil Paşa, Üçüncü Ordu Komutanlığı'ndan aldığı "*Trablusgarb'in tâkviyesi için derhal hareket edeceksiniz.*" emri üzerine ailesini İstanbul'a göndererek, hemen Selânik'ten Paris'e doğru yola çıkar. Trablusgarb'e giden subaylara 150 altın ordu tarafından, 150 altın da İttihâd ve Terâkki Cemiyeti tarafından verilmiştir. ¹⁷

Halil Paşa'nın planı "*Paris-Marsilya-Tunus yolu ile Trablusgarb'a varmak*"tır. Paris'e bu amaçla gelmiştir. Geldiğinde, burada "*40-50 kadar Türk subayının da Trablusgarb'e gitmenin yollarını aradığını, hatta Tunus'a kadar gitmelerine rağmen Fransız hükûmeti tarafından geri çevirildiklerini*" öğrenir. Osmanlı devletinin Paris'teki Büyükelçisi olan Rıfat Paşa'yı elçilikte ziyaret eder ve durumu görüşürler. Fransızlar, Türkiye-İtalya ilişkilerinde tarafsız oldukları iddiâsıyla bunu yapmaktadırlar.

Halil Paşa, normal yollardan Trablusgarb'a gidemeyeceğini anlayınca, Selânik'te iken temin ettiği ve "*Tüccardan Halit Muzaffer*" adına düzenlenmiş sahte pasaportunu,

¹⁶ OİH, s. 137, Bitmeyen Savaş s. ATASE Arş. B-100, Dos:4-1, 5-15; H.Ertürk, s. 77

¹⁷ Bitmeyen Savaş, s. 82-83.

Rıfat Paşa'nın yardımı ile vize ettirerek Marsilya'ya gider. Oradan da Tunus'a doğru yola çıkar. Paris'ten beri izlendiği için Tunus da gemiden iner inmez yakalanır ve göz hapsine alınır. Ancak, yine de bir yolunu bularak Trablusgarb'e gitmeye muvaffak olur. Uzun, tehlikeli ve yorucu bir yolculuktan sonra Aziziye'de bulunan Türk Tümeni'nin karargâhına ulaşır.¹⁸

Aziziye'de Tümen Komutanı Kurmay Albay Neş'et Bey ve diğer Türk subayları ile durum değerlendirmesi yapılırken, "*İtalyanlar'ın Hums bölgesinde sahile çıkartma yaptıkları*" haberi gelir ve Halil Paşa "*Hums Cephesi'ndeki Türk ve Milis kuvvetlerinin Komutanlığı*" ile görevlendirilerek acilen buraya gönderilir.

Hums'a gelen Halil Paşa, Hums Mutasarrıf, Şefik Bey tarafından karşılanır. Şefik Bey uyumlu, dirayetli, çalışkan ve vatanperver bir insandır. Halil Paşa ile kısa sürede kaynaşır ve elbirliği ederek çalışmaya başlarlar.

Hums, Trablusgarb şehrinin 120 km. doğusunda, denizden, yayan bir saatlik mesâfede, içeride bir kasabadır. 1911'de nüfusu dörtbin civarındadır. Hums Sancağının dört ilçesi ve iki bucağı vardır. Bunların en önemlisi sahilde bulunan Lebde ve Misrata'dır.

Halil Paşa'nın gelişinde Hums'ta "*5-6 Türk subayı, 30-40 çavuş, 126. Alay'ın 1. Taburu ve 300 kadar yerli mücahit*" vardır.¹⁹

İtalyanlar, 5 Ekim 1911'de Misrata'yı, 17 Ekim 1911'de de Hums'u bombardımana tâbi tutarak işgâl etmişlerdi. 17 Ekim'deki bu işgâle "*6. Alay, 4 toplu bir deniz bataryası, bir makinalı tüfek grubu, bir savaş gemisi ve bir torpido botu*" katılmıştı. İtalyanlar önce "*şehrin teslimini*" istemişler, ancak şehirdeki Türk yönetimi bunu kesin bir dille reddetmiştir. Bunun üzerine, aynı gün saat: 14.00'de başlayan şiddetli İtalyan bombardımanı, gece boyunca da sürmüştür. 21 Ekim tarihine kadar hergün bombardımana devam eden İtalyanlar, bir türlü Hums'a çıkarma yapmaya cesaret edememektedir. Netice de,

¹⁸ Bitmeyen Savaş, s. 83-85.

¹⁹ OİH, s. 138, s. 213-214, Bitmeyen Savaş, s.97-98.

tâkviye kuvvetler getirterek 21 Ekim 1911'de son bir tâârruz gerçekleştirmişler ve şehre girerek işgâl etmişlerdir. Halil Paşa, bu olaydan birkaç gün sonra Hums'a ulaşacaktır.

Halil Paşa, Hums'ta ilk iş olarak durum tesbiti ve değerlendirmesi yapmış, güzel işleyen bir istihbarat düzeni kurmuş, İtalyanlar'ın "*birkaç gün içinde mevzilerini batıya doğru genişletmek için tâârruz hazırlıklarını tamamlamak üzere olduklarını*" öğrenmiş ve basit ama güzel bir savaş planı yaparak, tetikte beklemeye başlamıştır.²⁰

Beklenen İtalyan tâârruzu nihâyet 23 Ekim 1911 günü başlamıştır. 5-6.000 mevcutlu olan ve top dahil her türlü silahla donatılmış bulunan İtalyan Kuvvetleri, uçakların da desteği altında ilerlemeye başlamışlardır. Halil Paşa, plân gereği sakladığı kuvvetlerini aniden ortaya çıkartarak İtalyanları top ve tüfek ateşine tutmuştur. Düşmanın yan ve gerilerine tâârruz eden Türk Kuvvetleri, İtalyanlar'ı şaşkına çevirerek perişan etmişlerdir. Can derdine düşen İtalyan askerleri, silâhlarını da bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardır. Böylece, bu muharebe Halil Paşa kuvvetlerinin zaferi ile sonuçlanmış, bunun yanında çok sayıda silâh ve cephane gânimet olarak alınmıştır. Halil Paşa, elde edilen bu silâhlarla yeni milisler toplamış ve müfrezesinin mevcudunu 900'e çıkarmıştır.

Hums'u ele geçirdikten sonra çevresini tel örgülerle çeviren İtalyanlar, yine de Türklerin kuşatması altında yoğun ve şiddetli tâciz ateşine mâruz kalmışlardır. Hem bu saldırılar, hem de şehir ahâlisinin kendilerine yakınlık göstermemesi İtalyanlar'ı korkuya düşürmüş , çok büyük mecburiyet olmadıkça şehir dışına çıkamaz olmuşlardır. Çaresiz kalan Hums'taki İtalyan Komutan Albay Margiotto, sürekli olarak İtalyan Sefer Genel Komutanlığı'ndan asker, silâh, cephane ve gemi yardımı istiyor, ancak bir türlü beklediği tâkviyeyi alamıyordu.²¹

Hums'taki zor durumdan kurtulmanın çok zor olduğunu anlayan İtalyan Genel Kurmay Karargâhı, son bir ümitle 29 Ekim 1911'de *Sardegana Gemisi* ile Hums'a tâkviye kuvvetler getirterek, son bir deneme tâârruzu yapmış, fakat yine Hums çevresindeki

²⁰ Bitmeyen Savaş, s.98-99, OİH, s. 218-219.

²¹ OİH, s. 170-171, 220-228, Bitmeyen Savaş, s.100-103.

Türk kuşatmasını yaramamış ve Türk direnişini kıramamıştır. 31 Ekim'den itibaren sürekli yeni tâkviyeler almalarına rağmen bir netice alamayan İtalyanlar, bunun sorumluluğunu Hums'taki İtalyan komuta heyetine yükleyerek, buradaki Albay'ı görevden alıp yerine *General Reisoli*'yi göndermişlerdir. Reisoli, kumandayı 24 Kasım 1911 de almıştır.

Halil Paşa, bir yandan savunma amaçlı fââliyetlerini sürdürürken, bir yandan da İtalyanlar aleyhine propaganda çalışmaları yapıyordu. Hums halkı arasında "*İtalyanlar'ın kesinlikle Hums'tan atılacağını ve gemilerinin batırılacağını*" yayarak, halkın İtalyanlar'a yaklaşmasını engellemeye çalışıyordu. Bir yandan da 40-50 kişilik müfrezeler halinde düzenlediği kuvvetlerini, bölge bölge ayırarak İtalyanlar'ın üzerine saldırtıyor ve bu baskınlarla onlara büyük kayıplar verdiriyordu.

Yılgınlığa düşen İtalyanlar, aldıkları bütün tâkviye kuvvetleriyle birlikte Aralık ayı içinde büyük bir tââruz başlatmışlar, ancak aralıksız olarak sekiz saat süren çarpışmalara rağmen bir adım bile ilerleyemedikleri gibi acı bir yenilgiye de uğramışlardır. Bu çarpışmalarda Türk tarafının "*2'si asker 10'u milis olmak üzere toplam 12 kaybı*", İtalyanların ise "*2'si subay, 300'ü de er olmak üzere 302 kaybı*" olmuştur.

İtalyanlar, kendilerini en güçlü sandıkları bir zamanda yaptıkları tââruzda bile hüsârâna uğrayınca, uzun süre hareket edemedi ve şaşkınlık içerisinde yerlerinde kalmışlardır. Türk tââruzları ve baskınları ise kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.

Elde ettikleri başarılarla moralleri yükselen Türk kuvvetleri, 2 Ocak 1912 sabahı doğu ve batı istikâmetlerinden Hums'a saldırmışlar, eğitim için toplanmış bulunan İtalyan kuvvetlerini şiddetli tüfek ateşiyle bozguna uğratmışlardır. Yüzlerce ölü ve yaralı veren İtalyanlar düştükleri durumu kurtarmak için akşama kadar topçu ateşi ile karşılık vermemişlerse da, tââruza cesaret edememişlerdir.²²

²² Bitmeyen Savaş, s.97-105, OİH, s. 188, 309-312.

27 Şubat 1912 Salı günü sabahına kadar hep Türk kuvvetlerinin kuşatma çemberi içinde kalan İtalyanlar, bu tarihte aldıkları beş vapur dolusu 10.000 kişilik tâkviye kuvvetiyle cesâretlenerek tâârruza geçmişler ve ilk anda Makrep tepesini ele geçirmişlerdir. Ancak, çetin bir Türk direnişi ile karşılaşmakta da geç kalmamışlardır. Süngü süngüye cereyan eden bu direniş karşısında tutunamayan İtalyanlar, ele geçirdikleri yerlerin tamamını terkederek yeniden Hums'a sığınmışlardır.

1 Mayıs 1912'de bu kez Lebde'ye saldıran İtalyanlar, yine Türk direnişi ile karşılaşmışlar ve 2/3 Mayıs gecesi perişan olarak geri çekilmişlerdir. Bu çatışmada pusuya düşürülen bazı İtalyan birlikleri de tamamen imhâ edilmiştir. Çok büyük can kaybı olan düşmanın kalan kuvvetleri de herşeylerini terkederek kaçmışlar ve canlarını zor kurtarmışlardır.²³

İtalyanlar, 5 Mayıs 1912 ve 6 Haziran 1912 tarihlerinde yeni tâârruzlar gerçekleştirilmişse de, her ikisinde de ağır kayıplar vererek geri çekilmişlerdir.²⁴

12 Haziran 1912'de bu kez Türk kuvvetleri Lebde'ye tâârruz etmişler, üç koldan ilerleyerek İtalyanları çembere almışlar ve İtalyanlar'a 1.000'den fazla kayıp verdirmişlerdir. Çarpışmalarla geçen gecenin sabahında Halil Paşa, İtalyanlar'ın yiyecek ve mühimmât depolarını yakarak savaş alanını terketmiştir. Bu çarpışmada Türk kuvvetlerinin kaybı "*100 şehit 200 yaralı*"dır.²⁵

Gelinen bu noktada İtalyan Genel Karargâhı "*Trablusgarp kıyılarındaki meskûn olan her yerin işgâlini*" kararlaştırmış ve gözlerini Mısrate'ya dikmiştir. Mısrate Hums-Trablusgarp yolu üzerinde bulunan ve çok önemli konumu olan bir yerdi. Bu yüzden Mısrate'nın işgâli ile bir generali (*General Camerena*) görevlendirmişlerdi.

General Camerena, 16 Haziran 1912 günü sabahı, emrindeki 9.000'i aşkın kuvvetle ve donanmanın da desteği altında saldırıya geçmiştir. Karşılarında ise Halil Paşa'nın ko-

²³ ATASE Arş. A.6. 245, Dos: H-2, s.112; O.İ.H., s. 311-313.

²⁴ O.İ.H. s. 314-315, İ.Selçuk; Yzb. Selahattin'in Romamı, c. 1, s. 29.

²⁵ ATASE Arş. A.6-245, Dos: H-2, Fih. 1-119, s. 244.

mutasında 60 er, 200 kadar da yerli mücahit vardır. Özellikle Misrata'nın Kasr-ı Ahmet iskelesi ve çevresinde yoğunlaşan çarpışmalarda, Türk Kuvvetleri “40 şehit, 60 yaralı” vermiştir.²⁶

Kasr-ı Ahmed'i aşamayan İtalyan kuvvetleri, 8 Temmuz'a kadar yeni hazırlıklar yapmışlar, büyük tâkviyeler almışlar ve Misrata'ya bu tarihte tekrar saldırmışlardır. 8 Temmuz'a kadar geçen her gün, Türk kuvvetlerinin İtalyanlar'a yönelik baskınları da kesintisiz olark sürmüştür.

İtalyanlar, 8 Temmuz 1912 saldırısında Misrata'yı işgâle muvaffak olmuşlardır. Ani saldırının şaşkınlığını atlatan Halil Paşa, hızla kuvvetlerini toparlamış ve karşı saldırılara başlamıştır. 15 Temmuz'da başlayan saldırılar sonucunda İtalyanlar yenilerek ve büyük kayıplar vererek Misrata'yı terk etmek zorunda kalmışlardır.²⁷

20 Temmuz 1912'de tekrar Misrata'ya saldıran İtalyanlar Halil Paşa'nın “*Kurt Kapani*” taktiği ile sarılarak imhâ edilmeye başlanmışlar ve panik içinde sahile doğru kaçmışlardır ve geride yüzlerce yaralı ve ölü bırakmışlardır.²⁸

Bundan sonra İtalyanlar'ın bu bölgede tâârzuza cesâretleri kalmamış, savaşın sonuna kadar ancak savunma yaparak vakit geçirmişler ve kendilerini böylelikle koruyabilmişlerdir. İtalyanlar, bu bölgede Hums'a girmiş olmanın ötesinde bir adım bile ileriye gidememişlerdir.²⁹

Saplandıkları Trablusgarp batağından kurtulmanın yolunu siyâsi bir tezgâh hazırlamakta bulan İtalyanlar, diplomasi katkısıyla Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ı “*Osmanlı devleti aleyhinde*” birleştirmişler ve Osmanlı devletine saldırtmışlardır. Böylece Trablusgarb Savaşı bir neticeye ulaşmadan Balkan Savaşları başlamıştır.³⁰

²⁶ ATASE Arş. A.6-245, Dos: H-2, Fih. 1-130, s.261-263; Bitmeyen Savaş, s.109.

²⁷ Bitmeyen Savaş, s.107-113.

²⁸ ATASE Arş. A.6-31, Dos: H-3, Fih. 42, s.80-81.

²⁹ O.İ.H. s. 321-323, Bitmeyen Savaş, s. 112-113.

³⁰ O.İ.H., s. 411-412

Osmanlı Harbiye Nezâreti'nin 2 Ekim 1912 tarihinde İstanbul'dan Trablusgarp'daki Türk Tümen Komutanlığı'na çekilen ve 4 Ekim 1912'de buraya ulaşan şifre telgrafta bu durum şöyle açıklanmaktadır:

*“Bulgar, Sırp, Karadağ ve Yunan hükümetleri seferberlik ilân etmişler, bunun üzerine ordumuzda 1 Ekim 1912'de seferberliğe başlamıştır. Bir yıldan beri gösterdiğiniz hâmiyyet, gayret ve vatanperverlik Türk subay ve askerleri ile muhterem mücâhitlerin gösterdikleri şecâât ve kahramanlıkla hakkıyla savunulan Osmanlı ve İslâm hukukunun, bundan sonra da korunmasına himmet buyurulması.....”*³¹

Yani, Osmanlı devleti, sömürgecilerden sonra şimdi de dünkü uyrukları olan Balkan devletlerinin saldırısına ve yağmasına uğramıştı. Durum vahimdi.

İtalyanlar'ın Trablusgarp şehri ve limanlarına asker çıkarmaya başladıkları 5 Ekim 1911'den 15 Ekim 1912'deki Uşi Antlaşması'na kadar geçen 13 aylık savaş döneminde, Trablusgarp Vilayeti ve Bingazi Sancağı'nda işgâl ettikleri yerler, *kıyılardaki bazı noktalar ile bunların pek yakın çevreleri* idi. Yani, İtalyanlar gemi toplarının mesâfelerinden ileriye gidememişler ve ülkenin derinliklerine dalamamışlardır. Ne zaman buna teşebbüs etmişlerse hep zor durumda kalmışlar, ağır bir şekilde yenilerek ve büyük kayıplar vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Bu yüzden hep kıyılarda kalmışlar, ancak bu suretle Trablusgarp'ı işgâl ettikleri görüntüsünü vermişlerdir. Bu savaş, İtalyanlar için bir bunalıma dönüşmüşken, Balkan Savaşları başlamış ve onları bu çıkmazdan kurtarmıştır. Bu gelişme, Osmanlı devletini İtalyanlar'la anlaşmaya ve barışa zorlamıştır. Netice de 15 Ekim 1912 tarihinde “*Uşi Antlaşması*”³² imzalanmış ve Trablusgarp Savaşı sona ermiştir.

³¹ ATASE Arş. A.6-31, Dos: H-6, Fih. 1, s.135-271.

³² Uşi Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ve Adalar Denizi bölgesinde emperyalist saldırılar yüzünden çok zor duruma düştüğü bir zamanda imzalanmıştır. Buna göre, *Osmanlı Devleti Trablusgarp bölgesini İtalyanlar'a terk ediyor, buna karşılık İtalyanlar ise bölgede durumun istikrar kazanmasına kadar ellerinde tutacakları 12 adayı ve Rodos'u daha sonra Osmanlı Devleti'*

Savaşın bittiği ve antlaşmanın imzalandığı Osmanlı Harbiye Nazırı Nazım Paşa imzasıyla 18 Ekim 1912 tarihinde Trablusgarb bölgesindeki askeri birliklere duyurulmuştur.³³

Halil Paşa da, diğer genç subay arkadaşları gibi “*yenilmediği için gururlu, ama netice alamadığı için de hüznü*”dür. Bir yıl boyunca her türlü zor şartlarda gece gündüz demeden ve binbir fedakârlıklarla savaştığı Hums’tan hüznü bir şekilde ayrılır.

Hums’tan Trablusgarb’e gelen Halil Paşa ve diğer yerlerden gelen Türk subayları, Trablusgarb’teki Türk Tümen Komutanlığı’nda toplanmışlar, burada son hazırlıklar yapılmış ve bir İtalyan zırhlısının refâkatinde gemi ile Akdeniz yolculuğuna çıkmıştır. Dört günlük bir yolculuktan sonra Hayfa limânına ulaşmışlar, bundan sonraki yolculuklarını da karayolu ile yapmışlardır. Karayolu güzergâhı “*Hayfa-Şam-Konya-İstanbul*”dur. İstanbul’a gelişleri Aralık-1912’dir.³⁴

1.2. Balkan Savaşları’ndaki Fââliyetleri:

Balkan Savaşları, batılı sömürgeci devletlerin doğuya yönelik olan ve mihverinde Osmanlı devleti bulunan tarihi “*Şark Meselesi*” politikalarının bir safhâsı olarak ortaya çıkmıştır. “*Türkler’in Avrupa topraklarından çırakılmasını*” hedefleyen bu politika çerçevesinde Osmanlı devletinin başına birçok gâileler açılmıştır. İşte, Balkan Savaşı da bu büyük gâilelerden birisidir.

İtalyanlar’ın Trablusgarb’te sıkışmaları üzerine gizli destek verdikleri Balkan devletleri, aralarında anlaşarak fââliyetlerini hızlandırmışlardır. Önce, iç isyanlar çıkarmakla işe başlayan bu devletler, sonunda 8 Ekim 1912 de Osmanlı devletine birbiri ardına resmen savaş açmışlardır.

³³ O.İ.H., s. 412-420; Bitmeyen Savaş, s. 115-121.

³⁴ Bitmeyen Savaş, s. 115-121 (Halil Bey, Hums müdafâasını sürdürürken, İstanbul’da Meclis-i Mebusan’a “*Selânik Mebusu*” olarak seçilmiştir. Bunu haber alına, cephenin durumunun burayı terk ederek İstanbul’a gelmesine müsâit olmadığını, bu yüzden affını istemiştir. Ancak Meclis bu istifayı kabul etmeyerek “onları izinli” saymış ve savaş boyunca cephede bulunmasına mebusluğunun da devamına karar vermiştir. Bu yüzden İstanbul’a döndüğünde biriken mebus maaşları -200 altın lira- kendisinin çok işine yaramıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi) Bitmeyen Savaş. S. 108, 120-121.

Birinci Balkan Savaşı, *Osmanlı devletinin büyük toprak kayıpları* ile sonuçlanmıştır. Arnavutluk, bu ortamı fırsat bilerek 26 Kasım 1912’de bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı devletinden ayrılmış; Yunanlılar Selânik’i, Limni, Bozcaada, Taşoz ve Semandirek adalarını işgâl etmiş; Bulgarlar Çatalca’ya kadar dayanmışlar ve Sırplar da Manastır’a girmişlerdir. Nihayet, Mayıs- 1913’te Avrupa devletlerinin devreye girmesiyle Balkanlar’da *ateşkes* ilân edilmiş ve *barış antlaşmaları* imzalanmıştır. Böylece, Balkanlar’da “*550 yıl süren Türk hâkimiyeti*” büyük ölçüde sona ermiş ve Rumeli terkedilmiştir.

Osmanlı devletinin bu şekilde Rumeli’den çekilmesi, burada büyük bir otorite boşluğu doğurmuş, çok geçmeden “*Osmanlı’nın mirâsını paylaşmak*” hususunda anlaşamayan Balkanlı eski müttefikler birbirlerine düşmüşlerdir. Haziran 1913’te Balkanlar’da yeniden ve bu sefer eski müttefikler arasında savaş başlamıştır. Onların birbirleriyle boğuşmasını fırsat bilerek değerlendirmek isteyen Osmanlı devleti de devreye girmiş, savaşa müdâhil olmuş ve başta Edirne olmak üzere kaybettiği toprakların bir kısmını geri almıştır.³⁵

İşte Halil Paşa, İkinci Balkan Savaşı sırasında İstanbul’a gelmiş ve cepheye koşturmuştur. Bu sırada Osmanlı Şark Ordusu Çatalca-Bolayır hatlarına çekilmiş, Yemen’den getirilen Ahmet İzzet Paşa* , Ordu Komutanlığı’na tâyin edilmiş ve karargâhını Hadımköy’de kurmuştur. Halil Paşa, Ordu Komutanlığı’na başvurarak görev istemiş ve

³⁵ Mehmet Alparğu, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 40-43, Fahir Armaoğlu, *19 yüzyıl. Siyâsi Tarihi*, s. 651-695.
* 1864’te Manastır’da doğmuş, 1884’te Harp Okulu’nu, 1887’de de Harp Akademisi’ni bitirmiştir. Almanya’da ihtisas yapmış ve Makedonya’da Bulgar çeteleriyle çarpışmıştır. Harp Okulu Cografya Öğretmenliğinden sonra 1907’de Tuggeneralliğe yükselmiş ve Yemen ayaklanmalarını bastırmıştır. Bu başarısından dolayı Âyan Meclisi üyeliğine atanmış ve Balkan Savaşı’nda Ordu Komutanlığına getirilmiştir. Daha sonra Harbiye Nazırı olmuş ve Birinci Dünya Savaşı’nda 2. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Kafkas Cephesi komutanlığı da yapan İzzet Paşa Brest Litovsk ve Bükreş Konferanslarına askeri delege olarak katılmıştır. 1918 de Sadrazam olmuş ve Mondros Mütarekesini gerçekleştirmiştir. Daha sonra hükümetten çekilmiş, İstiklal Savaşı’nın ardından da evine çekilmiştir. 1937 yılında da İstanbul’da ölmüştür.

Çatalca Ordusu'nun sol yanındaki 10. Kolordu'nun Karargâhı Kurmay Başkanlığı emrinde görevlendirilmiştir. ³⁶

10.Kolordu'nun Komutanı Hurşit Paşa'dır. Edirne'nin kurtarılmasını "*devletin hâyatıyet şartı ve ordunun şerefi*" olarak değerlendiren Halil Paşa, Kolordu Komutanı Hurşit Paşa'ya başvurarak kendi hazırladığı plânı tâkdim eder. Planı şudur:

"Ordu'nun hareket kâbiliyeti zayıftır. Düşman mevzîleri ise uzun zamandır tâhkim edilmektedir. Böyle bir durumda yapacağımız bir tâârruzun başarılı olma ihtimâli kadar, Çatalca mevziimizin tehlikeye düşme ihtimâli de vardır. Bu çok feci sonuçlar doğurur. Bu yüzden ordu mevcuduna dokunulmadan dışarıdan temin edilecek bir kuvvetle, denizdeki hakimiyetimizden de faydalanarak Bulgar Ordusu'nun gerisine bir çıkarma yapalım. Böylece düşman mevzîlerini düşürebiliriz ve paniğe kapılacak olan düşmanı kolayca mağlûp ederiz.."

Halil Paşa'nın bu teklifi Kolordu Komutanı Hurşit Paşa tarafından uygun görülür. Halil Paşa hemen hazırlıklara başlar. Düşüncesi çok orijinaldir: "*İstanbul'da bulunan hapishanelerdeki mahkûmlar arasından 4.000 kişilik bir gönüllü birliği oluşturmak.*" Hemen İstanbul'a hareket ederek hapishaneleri dolaşan Halil Paşa, topladığı mahkûmları Yıldız Sarayı'ndaki "*Zûhaf Alayları*" koğuşlarına yerleştirir ve bunlara 45 günlük bir eğitim programı uygular. Bunlara silah kullanmayı, bomba atmayı ve avcılık yapmayı öğreterek işe yarar hale getirir. Giyim-kuşam ve donanımlarını da "*gerillâ*" tipinde hazırlar. O artık "*Gönüllü Çıkarma Birlikleri Komutanı*"dır.

Eğitim ve hazırlık çalışmalarını tamamlayan Halil Paşa, mâiyetindeki kuvvetlerle bir gemi ile İstanbul'dan yola çıkar. Durum, Kolordu Komutanı Hurşit Paşa'ya da haber verilmiştir. 9 Şubat 1913'te Çatalca hattı hizasında Kemberburgaz-Selimpaşa arasında bir yerde sandallarla asker karaya çıkartılır. Halil Paşa ve gönüllülerini getiren "*Güzel Girit Vapuru*" ise geriye gönderilir.

³⁶ Bitmeyen Savaş, s. 122, İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 31, Krm. Yrb. Hüsnü Ersu, Balkan Harbinde Şarköy çıkarması ve Bolayır Muharebesi, s. 50.

Halil Paşa, sahile çıkardığı gönüllülerini dört bölük halinde tertipleyip birisini ihtiyat olarak kendi emrinde tutmuş, diğer üç bölüğü de karşılarında bulunan üç tepeye doğru harekete geçirmiştir. Tepelere yerleşen gönüllüler “2600 tüfekte ve hep birden” vadide bulunan Bulgar ordusunu yoğun bir ateş altına almıştır. Beklenmeyen ve kesinlikle hesap edilmeyen bu baskın Bulgar ordusunun perişan olmasına ve kaçmasına yol açmıştır.

Halil Paşa kuvvetleri tepelerden inerek kaçmakta olan Bulgar ordusunu Sürgün ve Yeniceyi Hıristiyanıye köyleri istikâmetinde tâkibe başlamıştır. Ancak, kaçan Bulgar kuvvetlerinin imdâdına yetişen Bulgar topçu bataryaları, Sürgün Köyü’nde tertibât olarak tâkipçi Türk kuvvetlerini durdurmuşlardır ve Bulgar ordusunu topyekûn imhâ olmaktan kurtarmışlardır.³⁷

Halil Paşa, bu gelişmelerin ardından Türk Kolordu Karargâhı’na gönderdiği bir haberle: “Gönüllü müfrezesi ile Kemberburgaz ve Selimpaşa arasında sahile çıktığını, Bulgar sağ yan ordusu gerisine başarılı bir baskın yaptığını, büyük kayıplar veren Bulgarlar’ın Çatalca yönüne kaçtıklarını, Sürgünköy’de Bulgar topçu bataryaları tarafından tâkiplerinin engellendiğini, savunma durumuna geçtiklerini, Kolordu’nun karşısında düşman kuvveti kalmadığını, kendilerini tâkviye için bir Sûvâri Tugayı ile iki topçu bataryasının acele gönderilmesini” istemiştir.

Halil Paşa, gelen tâkviye kuvvetlerle birleşerek, 10 Şubat 1913 sabahı Bulgar siperleri üzerine tâârruza geçer. Bu sırada Marmara’dan gelen bir Türk filosun da Bulgarları yandan ateşe tutmuştur. Çatışma devam ederken Kolordu Karargâhından gelen bir emir üzerine Halil Paşa, kuvvetlerin komutasını Sûvari Tugayı Komutanı’na bırakarak karargâha döner.

Böylece Halil Paşa’nın zaten geç bir dönemde katıldığı Balkan Savaşlarındaki görev ve fââliyeti de sona erer. Ancak, kısa süreli de olsa, büyük bir başarı kazanmış ve Bulgar ordusunun yerinden sökülmesini sağlamıştır.

³⁷ Bitmeyen Savaş, s. 122-126; Görgülü, a.g.e., s. 408.

Halil Paşa, Kolordu Karargâhı'nda Başkomutanlık Vekâletinden gelen yeni görev emrini alır. Yeni görevi: “*Söke Havalisi ve Güney Ege Sahilleri Komutanlığı*”dır.³⁸

1.3. DİĞER GÖREVLERİ VE FÂÂLİYETLERİ

1.3.1.Söke Hâvâlisi ve Güney Ege Sahilleri Komutanlığı

Halil Paşa, Balkan Savaşları'nın sonlarına doğru, “*Uşi antlaşmasına göre bölge istikrar kazanana kadar İtalyanlar'ın denetiminde kalacak ve daha sonra Osmanlı Devletine devredilecek olan çoğunluğu Rum ahalinin meskun olduğu adalara yakın olan ve savaş ortamında her an işgâl edilme tehlikesi altında bulunan*” Söke bölgesindeki kuvvetlerin komutanlığına atanmış ve Balkan Savaşları'ndan ayrılarak İstanbul'a gelmiştir.

İstanbul'da ailesi ile görüşen ve Başkomutanlık'tan görev emrini alan Halil Paşa, Mart-1913'te İstanbul'dan İzmir'e hareket etmiş, oradan da Söke'ye giderek yeni görevine başlamıştır.

Halil Paşa, Söke bölgesinde Yunanlılar'ın çıkarma yapmasına uygun olabilecek yerleri tâhkim ettirmiş, Yunanlılar'ı davet ve barındırma riski taşıyan sahile yakın Rum köylerinin ahalisini adalara sürmüş ve diğer gerekli tedbirleri almıştır. Böylece Söke bölgesinin güvenliğini ve tehlikelerden temizliğini sağlamıştır.³⁹

1.3.2.Van Jandarma Alay Komutanlığı

Halil Paşa, Söke'de iken Makedonya'dan tanıdığı ve sonradan Van Valisi olacak olan Tahsin Bey (Uzer)'den İstanbul çıkışlı bir telgraf alır. Telgrafta Tahsin Bey özetle:

“Van bölgesinde Kürt çeteleri, Ermeniler'e karşı harekâta başlamışlar. Bundan yararlanmak isteyen Rus Hariciye Nâzırı Sazanof, Osmanlı hükûmetini sıkıştırıyor ve bu bahane ile iç işlerimize karışmak istiyor. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, bana

³⁸ Bitmeyen Savaş, s.127-128; İ. Görgülü, Türk Harp Tarihi Derslerinde A.G.K.B., s. 408-409.

³⁹ Bitmeyen Savaş, s.128-131; İ.Görgülü, a.g.e.s. 408.

Van Valiliği'ni teklif ediyor. Ben, bu görevi "Senin de Van Jandarma Alay Komutanlığı'nı kabul etmen şartı ile kabul edeceğimi söyledim. Geliyor musun?"

Halil Paşa'nın buna cevabı kısa ve net olmuştur: "*Memleketin selâmeti gerekli kılyorsa oraya bir bölük komutanı olarak bile gitmekte tereddüt etmem*" Bunun ardından da birliklerinin komutasını arkadaşlarına bırakarak İstanbul'a dönmüştür.

İstanbul'da gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra gemiyle Trabzon'a, oradan da Van'a geçmiştir. Van ve Hakkari bölgelerinde çok sayıda Kürt çetesi olduğunu ve bunların Ermeni köylerine baskın yaptıkları gibi, hükûmet kuvvetlerini de tehdit ettiklerini öğrenmiştir. Bu olayları önlemek için alışık olduğu ve kendine mahsus olan bir yöntemle işe başlamaya ve "*Gerilla taktiği*" uygulamaya karar vermiştir.

Jandarma Alayı'ndan seçtiği erlerden 40 kişilik bir müfreze oluşturarak, aylarca katırların sırtında dağlarda dolaşmışlar ve Kürt çeteleriyle mücadele etmişlerdir. Halil Paşa, çeteleri bir bir etkisiz hale getirmeye başlamış, ancak, bulduğu çözüm "*olayları hemen bitirmek*" gibi kısa vadeli değil, "*bu tür olayların bir daha olmaması için*" uzun vâdeli olmuştur. Bu yüzden ele geçirerek öldürttüğü çete reislerine bağlı olanların silahlarını ellerinden almamış ve hatta onları affederek ücretli olarak köy bekçiliklerine tâyin etmiştir. Bu yaklaşım, hemen etkisini göstermiş, dağlardaki diğer eşkiyâlar da bir bir dağdan inmeye başlamışlardır. Böylece bölge, büyük ölçüde huzur, güvenlik ve sükûna kavuşmuştur.

Uzun ve yorucu bir uğraşı başarı ile tamamlayan Halil Paşa, müfrezesi ile Van'a dönmüştür. Van Valisi Tahsin Bey, gelişmelerden ve durumdan çok memnun kalmış, Halil Bey'i tercihinde ne kadar haklı ve isabetli olduğunu görmüştür. O'nun bu memnuniyeti, hükûmet merkezi ile yazışmaya ve neticesinde Halil Paşa'nın "*ALTIN İMTİYAZ MADALYASI*" ile ödüllendirilmesine sebep olmuştur.

1913 yılının Ekim ayından 1914 yılı ortalarına kadar Van'da kalan ve çok yoğun günler geçiren Halil Paşa, İstanbul'daki ailesini ve çocuklarını özlemiştir. Bu yüzden ailesini taşımak için Van'da bir ev tutmuş ve İstanbul'a gitmiştir. Trabzon üzerinden gemiyle

İstanbul'a giderken, Samsun limanında gazetelerden yeğeni Enver'in "*Paşalığa terfi ile Harbiye Nazırı*" olduğunu öğrenmiştir.

İstanbul'a geldiğinde Enver Paşa ile görüşmüş ve kendisini tebrik etmiştir. Enver Paşa ise O'na: "*Van'da durumun düzeldiğini, oraya başka birisinin gidebileceğini, kendisini İstanbul Merkez Kumandanı yapmak arzusunda olduğunu*" ifade etmiş, Halil Paşa ise, Van'a dönmek hususunda ısrar etmiştir. Ancak, Enver Paşa daha ısrarlıdır. Zirâ, bu yalnız O'nun arzusu ve düşüncesi değildir. İttihâd ve Terakki Partisi Genel Merkezi de böyle düşünmektedir. Bu müşterek verilen bir karardır.⁴⁰

1.3.3. İstanbul Merkez Komutanlığı

Bu sırada İstanbul'da büyük savaş öncesi ortamının sıkıntılı ve gergin havası yaşanmaktaydı. Sıkıyönetim ilân edilmişti. Bu durumda İstanbul Merkez Komutanlığı İttihâd ve Terakki için çok büyük önem taşımaktaydı. Bu önem, bu görevi yapacak kişinin önemini de arttırmaktaydı. İşte Halil Paşa, bu ortamda yeni görevine başlamıştır.

İstanbul Merkez Komutanı olarak askerî kuvvetlerin yanında sıkıyönetim dolayısıyla "*polis gücü*" de Halil Paşa'nın emrine verilmiştir. Ayrıca, "*basının kontrol ve sansürünü yürüten merkez*"de Halil Paşa'ya bağlanmıştır. Kısacası, yeni görevi oldukça zor, sıkıntılı ve sorumluluğu da büyük olan bir görevdir. Yeni görevi ile birlikte Halil Paşa'nın rütbesi de "*Yarbay*"lığa yükseltilmiştir.⁴¹

⁴⁰ BOA KMS. 4/26-1-4, BOA KMS. 5/25, 1-8; Görgülü, a.g.e., s. 408.

⁴¹ İ.Görgülü, a.g.e., s. 408. Bitmeyen Savaş, s.133

İKİNCİ BÖLÜM

HALİL PAŞA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAKİ GÖREV VE FÂALİYETLERİ

2.1.SAVAŞIN BAŞLAMASI VE İLK GÖREVLERİ

2.1.1.Savaşın Başlaması

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının bir çok sebebi bulunmakla birlikte, bunların en önemlilerinden birisi “*Balkanlar'daki politik durum nedeniyle Avrupa siyâsetinde gruplaşmaların olması*”ydı. Avrupa ülkeleri “*ÜÇLÜ İTTİFÂK*” ve “*ÜÇLÜ İTİLÂF*” olarak iki gruba bölünmüşler ve karşı karşıya gelmişlerdi. Bu gerginlik neticesinde savaş patlak vermiştir.

Avrupa da çeşitli cephelerde başlayan bu büyük savaşta izlenen seyire göre Osmanlı devletinin coğrafi ve stratejik durumu çok önemli görünüyordu. Şöyle ki, bütün Avrupa devletleri ve özellikle de iki cepheyi meydana getiren devletler, Osmanlı devletini küçümüyorlardı. Bunda en önemli etken de “*Osmanlı devletinin Balkan Savaşları'ndan çok yorgun ve büyük ölçüde toprak kaybına uğrayarak çıkmış olması*”ydı. Gerçekten de bu devrede Osmanlı devletinin malî ve ekonomik durumu çok kritik bir halde idi.

Osmanlı devlet adamlarında, Avrupa ve Türkiye'nin mevcut konjoktürüne göre şekillenen ve iki cepheye ayrı ayrı meyil gösteren iki grup oluşmuştu. Birinci grubun eğilimi: “*Almanya ile Osmanlı devletini her durumda koruyarak kesin ve açık bir anlaşma yapmak*”; İkinci grubun eğilim ise “*Osmanlı devletini gelecek bir savaşta etkisi altına alacak olan devletlere, özellikle de Akdeniz devletlerine yakınlaşmak ve bu yakınlaşma sonucunda, başarı kazanıldığı takdirde bu devletlerle bir anlaşma yapmak*”tı.⁴²

⁴² Genkur. Atase; Birinci Dünya Harbi Türk Harbi, III.C., İran-İrak Cephesi : 1914-1918, 1.Kısım, Ankara 1979, s. 1-7, 34-40; Cemil Bilsel; Lozan, C.I, s. 137; Y.Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, c. II, s. 55 (Üçlü İttifak devletleri; Almanya, Avusturya- Macaristan ve İtalya, Üçlü İtilâf devletleri ise İngiltere, Fransa ve Rusya idi.)

Osmanlı Devleti, bu görüşlerden hareketle Avrupa devletleri ile ittifak antlaşması denemelerine girişmiştir. Rusya, Bulgaristan, Yunanistan ve Fransa ile girişilen ittifak denemelerinden bir sonuç alınamayıp, onlarla kapılar kapanınca, yön üçlü ittifaka çevrilmiştir. Sonuçta, Almanya ile yapılan gizli bir antlaşma ile Osmanlı devletinin kaderi, bu büyük savaşta “*Üçlü İttifak*”a bağlanmış oluyordu.⁴³

Osmanlı devleti, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile imzalanan bu gizli antlaşmanın ardından ertesi gün 3 Ağustos 1914 de “*kendi emniyet ve güvenliği bakımından*” genel seferberlik ilân etmiş ve ilk fââliyet olarak da boğazları askeri gemilerin geçişine kapatmıştır. Bunu tâkip eden günlerde yaşanan diğer bazı gelişmeler de Osmanlı devletini savaşın içine çekmiştir.⁴⁴

10 Ağustos 1914’de Kuzey Afrika’daki Fransız limanlarını bombaladıkları için kendilerine takip eden İngiliz donanmasının önünden kaçan ve Çanakkale Boğazi’ndan Marmara’ya girerek İstanbul önlerine gelen iki Alman zırhlısı (*Goben* ve *Breslau*) Türkiye’yi savaşa sokan vesileyi oluşturmuşlardır. Başkomutan Vekili Enver Paşa, bu gemilere “*Yavuz*” ve “*Midilli*” adlarını vermiş, Türk bayrağı çekmiş, Alman mürettebat ve askerlerin yanına Türk askerlerini de katarak Ruslar’a ait Sivastapol limanını bombardımana tâbi tutturmasıyla, Osmanlı devleti de fiilen bu büyük savaşa dahil oluyordu.⁴⁵

2.1.2. Halil Paşa’nın Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye Komutanlığı

Bu gelişmeler yaşanırken Halil Paşa, İstanbul Merkez Komutanlığı görevini yürütmekte ve olayları yakından tâkip etmektedir. Kendi ifâdesi ile “*Savaş başlamıştır, o halde savaşılacaktır ve görevler en iyi şekilde yapılacaktır. Böyle bir büyük dönemde*

⁴³ Enver Bolayır; Talat Paşa’nın Hâtıraları, s. 23-24’de (Türkiye, İttifak gruplarından birisine girmenin yollarını ararken Sadrazam Said Halim Paşa, Wangenheim’in “Almanya’nın Türkiye ile müsâit şartlarda bir ittifak akdetmek, istediğini bildirdi. Beni, Enver’i ve Halil (Menteşe) ’i yanına çağırarak fikrimizi sordu. Biz, müşterek bir şekilde “*varlığımızın korunmasını, ilim, sanat, sanayi ve ticaretle ilerlemiş böyle bir devletin yardımı ile sağlayacağımızı*” söyledik. Bunun üzerine Almanlarla antlaşma imzalandı.) denmektedir. Bu antlaşma, 2 Ağustos 1914’de imzalanmıştır.

⁴⁴ BDH.Türk Harbi, c.III, 1. Kısım; s. 9; Bitmeyen Savaş, s. 136.

⁴⁵ Bitmeyen Savaş, s.136.

“Merkez Komutanlığı” gibi ikinci derecede bir görevde kalmak doğru değildir. Ateş hattına koşmak ve orada vuruşmak gerekmektedir.”

Bu duygu ve düşünceler içinde iken, beklediği fırsat ortaya çıkar. Bu fırsat, çok özel bir görevi de beraberinde getiren fırsattır. Enver Paşa’ya mutlak surette bağlı olan Halil Paşa, O’nun özel hareket planıyla ve özel kuvvetlerle özel bir göreve gönderilecektir: *“Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye ile İran’a gitmek”*. Tarih 1914 yılının Kasım ayı başlarıdır.⁴⁶

1914 yılının Kasım ayı başlarında Osmanlı devleti *“Kafkasya’daki Rus Ordusu’na karşı bölgedeki Üçüncü Türk Ordusu’nun tâârruz ettirilmesini”* düşünmüş ve bunun hazırlıkları yapılmaya başlanmıştır. İşte tam bu sırada, İstanbul’da Başkomutanlık Karargâhı’ndan habersiz olarak ve tamamen Enver Paşa ile Limon Von Sanders’in düşünceleri doğrultusunda önce *“Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye”* daha sonra da *“Birinci Kûvvâ-yı Seferiyye”* kurulmuştur. Önce kurulan Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye’ye Halil Paşa, daha sonra kurulan Birinci Kûvvâ-yı Seferiyye’ye ise Kâzım Karabekir Paşa’nın komuta etmesi bizzat Enver Paşa tarafından kararlaştırılmıştır.⁴⁷

Enver Paşa’nın bu Tümenleri teşkil etmesinin sebebi *“Üçüncü Ordu, Kafkasya’daki Rus ordusu ile uğraşırken, güneyden İran üzerinden bu orduyu sıkıştırmak; oradan Türkistan, Afganistan ve Hindistan’a yayılarak İngilizler ve Ruslar aleyhinde hareketler gerçekleştirmek”*⁴⁸ şeklindeki geniş ufuklu ve ileriye dönük bir düşünce idi.

⁴⁶ Aydemir, a.g.e. c. III, s. 116; Görgülü, THTDAGKB, s. 408; Kazım Karabekir, Birinci Dünya Savaşı’na Nasıl Girdik; c. 2, s. 250.

⁴⁷ İ.Selçuk, YSR, c.1, s. 72; Hamdi Gürler, Kurtuluş Savaşı’nda Albay Bekir Sami Günsav, s. 13-14, A.İ.Sabis; Harp Hatıralarım, c. 2, s. 211-212 (Bu tümenin bol para ve hediyelerle İran’a doğru yola çıkarıldığını yazar.)

⁴⁸ K.Karabekir, Birinci Dünya Savaşına Nasıl Girdik? C. 2, s. 419-421; Rahmi Apak; YBSH., s. (Bu Kûvvâ-yı Seferiyye’nin teşkilinin sebebini *“Almanlar”ın Rusya’da yaşayan 30-40 milyon civârındaki Türk’ün yardımını ummak*” olarak açıklamaktadır.

Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye, Beşinci Kolordu birlikleri arasından seçilmek suretiyle teşkil edildiğinden, bu şekilde adlandırılmıştır. Bu Tümen, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 15 Kasım 1914 tarihli emriyle kurulmuştur. Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye Komutanlığı'na getirilen Halil Paşa'ya verilen emir: *“Tebriz üzerinden Dağistan'a giderek, Kafkasya'daki müslüman toplulukları Ruslar aleyhine harekete geçirmek”* tir. Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye'nin bünyesinde *“37. 40. ve 43. Piyade Alayları ile bir süvari bölüğü ve iki dağ bataryası”* vardır.⁴⁹

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın, Halil Paşa'ya 13.12.1914 tarihi ile bildirdiği görev emri şöyledir:

“İstanbul'da Merkez Komutanı Yarbay Halil Bey'e

1. Göreviniz, tümeninizle Tebriz üzerinden Dağistan'a yürüyerek, orada genel bir isyana esas olmak, yürüyüş esnasında Rus tren ve telgraf hatlarını, özellikle de Bakû-Tiflis hattını tahrip etmek; Ruslar'ı Hazar denizi batısından sürmek ve yol üzerindeki âşiretleri Ruslar'a karşı savaşa teşvik ve sevk eylemektir.

2. Van Valisi ve oradaki kuvvetlerin komutanı ile haberleşerek Tebriz'e hareket işini ve Rumiye gölünün kuzey ve güneyinden yürümek konusunu, bizzat tayin etmekte serbestsiniz.

3. Herakâtınız hakkında Üçüncü Ordu Komutanlığı'na bilgi veriniz.

4. Sizin birliklerinizin sevk edilmesinden sonra Yarbay Kâzım Karabekir komutasındaki diğer bir tümeni de (Birinci Kûvvâ-yı Seferiyye) sevk ederek Bağdat üzerinden İran'a hareket ettireceğiz. Bu tümene verilen görev “Tahran'a yürüyerek, burayı Ruslar'dan temizlemek ve işgal etmek” tir. Bu tümenle sürekli olarak bağlantı halinde olunuz. Tahran sefirimizle de haberleşme yapabilirsiniz.

⁴⁹ Sabis; a.g.e., c.I, s. 250; Rahmi Apak; Yetmişlik Bir Subay'ın Hatıraları, s. 95; İ.Selçuk, YSR, c.I, s. 101, Aydemir, a.g.e., c. III, s. 116; H.Gürler; a.g.e., s. 14; Sabis; a.g.e., c. II, s. 211-212.

5. *Tümeninizin iâşesini, yol üzerindeki duraklara varmadan önce Vali'lere bilgi vermek sûretiyle kendiniz temin edeceksiniz. İâşe işinin kolaylaştırılması için bütün tümenin toplu halde bulunmamasını, küçük bölümler halinde yürünmesini, ancak, düşmana yaklaşıldığı zamanlarda toplanılmasını tavsiye ederiz.*

6. *İran'a hâkim sıfatıyla değil, İran'ı Rus boyunduruğundan kurtarmak göreviyle geldiğinizi ve "Ruslar'ın Avrupa ve diğer cephelerdeki savaşlarda hiç başarılı olamadıklarını" propaganda ediniz. Başkomutan Vekili ENVER"*⁵⁰

Bu görev emrini aldığı zaman henüz 22 yaşında genç ve gözüpek bir subay olan, savaş meydanlarında pişerek ve büyük tecrübe kazanarak bu günlere gelen Halil Paşa, hemen hazırlıklara başlar. Hazırlanan "*sevk ve harekât planı*"na göre yola çıkılır.

11 Aralık 1914 günü Haydarpaşa Garı'ndan başlatılan ve kademe kademe gerçekleştirilen sevkiyat, 20 Aralık günü saat 14.00 de Halil Paşa'nın ve tümen karargâhı'nda sevki ile son bulur. Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye tümüyle görevine doğru yola çıkmıştır.⁵¹

Nâkil planına göre; "*Haydarpaşa'dan Pozantı'ya trenle, Pozantı'dan Gülek boğazına yayan, Gülek boğazından İskenderun'a trenle, İskenderun'dan Katman'a yayan, Katman'dan Akçakale'ye trenle*" ulaşılabacaktır.

Yol boyunca trendeki askerleri moralman tâkviye etmeye çalışan Halil Paşa, bu sefere kadro dışı olarak "*İttihâd ve Terâkki'nin sivil komitacıları*" olan bazı arkadaşlarını da götürmektedir. Bunlar, 1908'deki İran ihtilâl görevine birlikte gittikleri arkadaşlarıdır.⁵² Belki de yarım kalmış bir işi, bu kez bütün yolları kullanmak suretiyle tamamlamak niyetindedir.

Bu sırada Halil Paşa'yı İran'a sevkeden Enver Paşa, ani bir kararla Erzurum'a gitmiş, Üçüncü Ordu'nun kumandasını bizzat üstlenmiş ve bilinen büyük Sarıkamış faciası

⁵⁰ İ.Selçuk; a.g.e., c.I, s. 74-75; Bitmeyen Savaş, s.136; Sabis, a.g.e., c. II, s. 255-256.

⁵¹ Sabis, a.g.e., c. II, s. 255-256; Bitmeyen Savaş, s.136-137.

⁵² Bitmeyen Savaş, s.136-137; Selçuk; a.g.e., c.I, s. 75-76; Gürler, a.g.e., s. 15-16; Sabis, a.g.e., c.I, s.225.

yaşanmıştır. Türk tarihinin bu acı sayfasında 90.000'e yakın mehmetçik kara ve soğuğa yenik düşerek şehit olmuştur. Bu durum, Doğu cephesinin büyük yara almasına ve tehlikeye girmesine sebep olmuştur. Enver Paşa, Üçüncü Ordu'nun tâkviyesi için yeni tedbirler düşünmüş ve bu düşünce ile "*Halil Paşa'nın mâiyyetinde İran'a doğru gitmekte olan Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye kuvvetlerinin, Üçüncü Ordu'nun tâkviyesi için İran'a hareketten vazgeçerek Erzurum'a gelmesini*" kararlaştırmıştır.

Durum ve karar Enver Paşa tarafından Halil Paşa'ya Urfa'da iken tebliğ edilir. Bu emir gereğince "*Başkomutanlık Karargâhı ile buluşmak üzere Ulukışla'ya gelmesi*" istenir. Halil Paşa, Urfa'da emrindeki kuvvetlerin komutasını, çok sevdiği ve yarbaylığa terfi ettirdiği yardımcısı Bekir Sami (GÜNSAV) Bey'e bırakarak Diyarbakır üzerinden Ulukışla'ya döner.

Halil Paşa, Ulukışla'ya vardığında Enver Paşa'yı burada bulur. Yanında Bronzar Paşa ile Enver Paşa'nın eniştesi Kazım (ORBAY) Bey* 'de vardır. Burada bir durum değerlendirmesi yapılır, yeni planların hazırlanıp uygulanabilmesi için hep birlikte Başkomutanlık Vekâleti'ne ait özel trenle İstanbul'a gelirler. Yolda, gelinen noktadan duyduğu üzüntüyü belirten ve görevinin yarım kalmasına hayıflanan Halil Paşa'ya Enver Paşa: "*Bunun zarûrî olduğunu, İstanbul'a döndükten sonra yeni bir Kûvvâ-yı Seferiyye*" hazırlayarak, kendisini tekrar İran'a göndereceğini" söyler. Böylece, Halil Paşa'nın Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye Komutanlığı, bir eylem gerçekleştirilmeden sona ermiştir.⁵³

* 1887'de İzmir'de doğmuş, 1904'te Kara Mühendislik Okulu'nu, 1907'de de Harp Akademisi'ni bitirmiştir. 1904'te Teğmen, 1905'te Üsteğmen, 1907'de Kurmay Yüzbaşı, 1909'da Kıdemli Yüzbaşı, 1914'te Binbaşı, 1916'da Yarbay, 1918'da Albay, 1922'de Tümgeneral, 1926'da Korgeneral ve 1930'da da Orgeneral olmuştur. Türk ordusunun çeşitli birimlerinde eğitimci ve idareci olarak görevler yapmış, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşlarına katılmıştır. Jandarma Genel Komutanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı da yapan Kazım Orbay 1950'de emekli olmuş, 1961'de Kurucu Meclis Başkanlığı yapmış ve 1964'de İstanbul'da ölmüştür. Enver Paşa'nın kız karesi Mediha hanımla evli olan Kazım Orbay'ın çok sayıda nişan ve madalyası vardır.

⁵³ Apak; a.g.e, s. 97; Aydemir, a.g.e., c.III, s. 117; Bitmeyen Savaş, s.137-138; Selçuk, a.g.e, C. I, s. 75-85, Gürler, a.g.e., s. 15-16; Sabis, a.g.e., C. II, s. 300-310; Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 111. D.Fronkin, Barışa Son Veren Barış, İstanbul 1989, s.110-111.

2.1.3. Birinci Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyyesi Komutanlığı

Halil Paşa, Enver Paşa ile birlikte İstanbul'a döndükten sonra, yeni bir Kûvvâ-yı Seferiyye'nin teşkili için hazırlıklara girişilir. 37. ve 38. Tümenler ile bazı jandarma birliklerinin katılımı ile oluşturulan "*Birinci Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyye*"si 1915 yılının Şubat ayı başlarında, yine trenle ve yine İran'a doğru hareket eder. Halil Bey'in yeni kuvvetleri Birinci Kolordu'dan seçilerek teşkil edildiği için bu şekilde adlandırılmıştır.

Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyye'sinin güzergâhı "*Erbil-Revandiz-Rayet yolu ile Tebriz*"dir. Enver Paşa, yeniden böyle bir harekâtı planlarken "*Sarıkamış fiyaskosuna rağmen Ruslar'a karşı yine de bir zafer kazanmak*" arzusundadır ve bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Halil Paşa'nın yeni kuvvetlerle tekrar Tebriz'e doğru sevk edilmesinin altında bu düşünce yatmaktadır. Eger, Halil Bey başarılı olursa "*Enver Paşa'nın Türk illerini fetih planının bir kısmı gerçekleşmiş*" olacak ve planın tam olarak gerçekleşebilmesi için de "*Kafkaslar'daki Türk ve Müslüman unsurları harekete geçirme imkânı doğacak*"tır.⁵⁴

Halil Paşa'nın İstanbul'dan İran'a doğru hareket ettiği sırada bölgede bulunan Kâzım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri İran sınırını aşarak Hoy'un güneyindeki sirtları işgâl ve tâhkim etmişlerdi. Bu ortamda Halil Paşa'nın da İran Azerbaycan'ına doğru harekete geçmesi, Ruslar'ın karşı harekete girişmelerine yol açmıştır. Bölgedeki Rus Ordusu Komutanı Yudeniç, İran Azerbaycan'ına Rus kazak birlikleri yığmış ve bu kuvvetler Ruslar'ın daha önce boşaltmış oldukları Tebriz'i yeniden işgâl etmişlerdi. Tebriz'e yerleşen Ruslar, gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra Haziran 1915'ten itibaren "*Ermenistan içinde saydıkları Van, Muş ve Bitlis vilâyetleri ile bunların çevrelerini ele geçirmek için*" batıya doğru bir harekât başlatmışlardı.

Bölgedeki Ermeniler'in rehberliğinde ilerleyen Rus kuvvetleri, Van'a kadar gelmiş ve burayı işgâl etmişlerdir. Ancak bu, Ruslar için olduğu kadar Ermeniler için de yeterli

⁵⁴ A.Nimet Kurat; Türkiye ve Rusya, s. 284; Selçuk; a.g.e., C.I, s. 85-92; Sabis, a.g.e., C. I, s. 365.

değildir. Her ikisinin de müşterek emeli “*Çukurova ve İskenderun’a kadar varmak ve buralara kadar olan toprakları ele geçirmek*”ti.⁵⁵

1915 yılının Nisan ayı sonlarında Hoy bölgesine ulaşan Halil Paşa’nın seyyar kuvvetleri, Hoy’un güneyinde Rus kuvvetleri ile karşı karşıya gelirler. Halil Paşa kuvvetlerinin ilk tâarruzları, Ermeni asıllı Rus Generali Nazarbekof⁵⁶ un komutasındaki Rus kuvvetleri tarafından geri püskürtülür. Bunun üzerine Halil Paşa, yeni tâarruz hazırlıkları yapmak üzere Dilman’ın güneyindeki sırtlara çekilir ve burayı tâkviye eder.

Bu sırada Başkomutanlık Vekâleti’nden Halil Paşa’ya şu telgraf emri gelir:

“Van düşmüştür. Bitlis ve Irak istikâmeti tehlikeye girmiştir. Daha vâhim tehlikeler içinde kalmamak için kısa yoldan geriye çekilip, bu istikâmetleri tutmak amacıyla Üçüncü Ordu emrine giriniz.”

Bu emir “*Halil Bey Kuvvâ-yı Seferiyyesi*”nin bağımsız varlığını ve hareketini sona erdirmiştir. O ve kuvvetler artık Üçüncü Ordu’nun emrindedir. Bundan böyle kendi kararıyla değil, Üçüncü Ordu Komutanlığı’nın emriyle hareket edecek ve verilen görevi yapacaktır.

Halil Paşa, Başkomutanlık emri üzerine düşmanla teması keserek, kuvvetlerini kademe kademe geri çekmiştir. Emrindeki yaklaşık 12.000 askerle, “*sarp ve dağlık arazi ile köprüsüz nehirleri geçmenin zorluğu içinde*” 12-13 gün boyunca durmaksızın yol alırlar. Yolculuk her bakımdan çok büyük zorluklar ve sıkıntılar içinde geçmektedir. Yolda askerin erzâkı biter. Yanlarındaki koyun ve sığırları kesmek suretiyle idare etmeye çalışırlar. Bin bir zorluk ve sıkıntı içinde Siirt-Bitlis üzerinden Tatvan’a ulaşılır ve Halil Paşa burada karargâhını kurar.

⁵⁵ Kurat, a.g.e., s. 286-287; Selçuk; a.g.e., C. I, s. 112-113; Sabis, a.g.e., C. 2, s. 365-366.

⁵⁶ Bu zat, daha sonra 1918’de kurulacak olan Bağımsız Ermenistan’ın Harbiye Nazırı olacaktır. Selçuk; a.g.e., C. I, s. 92-107; Sabis, a.g.e., c. 2, s. 401-404; (Mareşal Fevzi Çakmak, Harp Akademisi Konferansları, 1935, s. 95’te: “*Halil Bey’in 13.000 kişilik kuvveti 20 Nisan 1915’de Rusları Dilman’dan geri attı*” demektedir.)

Bu sırada onları tâkip eden Rus kuvvetleri de Malazgirt'e ulaşmış ve burada karargâh kurarak yerleşmişlerdir. Tatvan'a geldiklerinde İstanbul'dan Başkomutanlık Vekâleti'nden gelen bir emirle, Halil Bey Kûvvâ-yı Seyyaresi, artık “51. Tümen” adını almıştır.⁵⁷

2.1.4. 51.Tümen Komutanlığı

Başkomutanlık Vekâleti bu sırada doğu bölgesindeki gelişmeleri yakından tâkip etmekte ve “*Ruslar'ı Van'dan atmak*” için tedbirler düşünmeye ve uygulamaya çalışmaktadır. Alınan tedbir kararı uyarınca Halil Paşa'nın komuta ettiği 51. Tümen, Abdülkerim Paşa'nın komutanlığındaki “*Dokuzuncu Kolordu*”ya bağlanmıştır. Abdülkerim Paşa, Van'ın Ruslar'dan geri alınması için yürütülecek harekâtın organizasyonu ile görevlendirilmiştir.⁵⁸

Tatvan'da karargâh kuran 51. Tümen Komutanı Halil Paşa, burada çok iyi bir savunma hattı oluşturmuştur. 16 Temmuz 1915'te Ruslar, Tatvan'a ilk saldırıyı gerçekleştirirler. Ancak, Halil Paşa'nın oluşturduğu savunma hattını yaramayan Ruslar, binlerce ölü bir tabur miktarı kadar da esir bırakarak geri çekilmek zorunda kalırlar. İlk saldırıları başarısızlıkla ve büyük kayıplarla sonuçlansa da Ruslar, boş durmazlar ve hemen hemen hergün tââruzlarını tekrarlarlar. En zor çarpışmalar 20-26 Temmuz arasındaki günlerde yapılır. Ancak Ruslar, hiç bir tââruzdan netice alamazlar ve kırılıp kırılıp geri çekilirler. Bu durum, Türk askerinin moralini yükseltmiş, Ruslar'ın ise 17 Mayıs 1915'te işgâl ettikleri Malazgirt'i 26 Temmuz 1915'te boşaltarak geri çekilmelerine sebep olmuştur.

Olayların geldiği bu noktayı değerlendirmek isteyen Halil Paşa, bir plân hazırlayarak Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa'ya sunar. Plân şöyledir:

“Kendi kuvvetleri, Rus kuvvetlerini ezmeye kâfi gelecektir. Bunun için 51. Tümeni Tatvan'dan tââruza geçirecektir. Onlar düşman üzerine saldırırken, düşmanı

⁵⁷ Bitmeyen Savaş, s.139-142; İ. Selçuk; a.g.e., c. 1, s. 107-113.

⁵⁸ Kurat, a.g.e., s. 287; Görgülü, THTDAGKB, s. 408-409.

dah da şaşırtmak için başka bir Türk müfrezesinin Erzurum yönünden düşman gerilerine sevki gereklidir.”

Mahmut Kâmil Paşa, bu planı ve teklifi memnuniyetle karşılar ve “*Bir müfreze yerine, bütün mevcudu ile Dokuzuncu Kolordu’yu Kılıçgediği istikâmetinden sevkedeceğini*” bildirir. Ayrıca, 51. Tümen ile 9. Kolordu’nun müşterek hareketinin organizasyonu içinde Abdülkerim Paşa’yı görevlendirir. Halil Paşa’nın emrindeki kuvvetler bir süvari tümeni ve bir piyade alayı ile tâkviye edilir.⁵⁹

Halil Paşa tasarladığı plân için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonar 1915 yılı Temmuz ayının son günlerinde harekete geçer. Türk tâarruzu karşısında tutunamayan Ruslar, kuzeye doğru çekilmeye başlarlar. Türk kuvvetleri de inâtle onları tâkip eder. Bu tâkip ve tâarruz sırasında Ruslar’ın önemli bir kuvveti esir alınır. Bu kaçış ve kovalamaca “*Doksan üç hududu*”da denilen eski Türk-Rus sınırına kadar sürer. Bu sınırın savaşız dönemde tâhkim edildiğini bilen Halil Paşa, sınırı zorlamayı denemez ve kuvvetlerini Karakilise (Ağrı) hattında durdurarak, istirahat alır.

Rus Abbasiyef Kolordusu, bir süre sonra aldığı tâkviye kuvvetlerle Karakilise hattındaki Türk mevzilerine yeni bir tâarruz başlatır. Ancak, Türk direnişi ile karşılaşarak, büyük zâiyatlar verir. Saldırıları, ilerleyen günlerde sürekli tekrarlanırsa da bir netice elde edilemez. Türk mevzileri çok iyi bir şekilde savunulmaktadır.⁶⁰

2.1.5. 18.Kolordu Komutanlığı

2.1.5.1. Doğudaki Fââliyetleri

1915 yılı Ağustos ayı sonlarına doğru Halil Paşa’nın komutasındaki 51. Tümenin yanına yeni bir tümen katılarak, her ikisine birden “*18. Kolordu*” adı verilmiş ve Kolordu Komutan Vekilliği’ne Halil Paşa getirilmiştir.⁶¹

⁵⁹ Bitmeyen Savaş, s.144-145; Kurat; a.g.e., s. 287; Görgülü, OYHK, s. 115; Sabis, a.g.e., c. 3, s. 39-40, 69-70.

⁶⁰ Bitmeyen Savaş, s.145-148; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 111

⁶¹ 18. Kolordu 19 Eylül 1915’te teşkil edilmiştir; Görgülü; OYHK, s. 111-115; Görgülü, THDAGKB, s. 408; Gürler, a.g.e., s. 17-18; Sabis, a.g.e., C. 3, s. 70; Apak, a.g.e., s. 120.

Halil Paşa'nın Karakilise mevzilerinde Ruslar'la yoğun çarpışmalar içine girdiği bir sırada Dokuzuncu Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'dan şöyle bir haber gelir: *“Dokuzuncu Kolordu her taraftan sarılmıştır. Çekilmesine imkân kalmamıştır. Onsekizinci Kolordu'nun da aynı âkibete düşmemesi için önüne öncü arkasına artçı, iki yanına da yancı müfrezeler ayırarak süratle geri çekilmesi gerekmektedir.”*

Halil Paşa, bu isteği yerinde bulmaz. Yerini terketmediği gibi, kendi Kolordusu'na destek için harekete geçmiş olan Dokuzuncu Kolordu'yu da düşmana bırakmak istemez. Dokuzuncu Kolordu'yu bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için harekete geçer.

Abdülkerim Paşa'nın mektubunu aldıktan sonra bir teftiş gezine çıkan Halil Paşa *“Dokuzuncu Kolordu'nun Kılıçgediği dağlarında olduğunu, onların gerisinde düşmanın yalnızca bir süvari tümeninin bulunduğunu, bu durumda onları kurtarmanın mümkün olduğunu”* tesbit edince, hemen bir plan hazırlar. Plâna göre *“kendi Kolordusu'na bağlı 52. Tümeni, Murat suyunun sağ kıyılarına geçirterek burada daha önce Ruslar'ın yaptırmış oldukları mükemmel, terkedilmiş siperlere yerleştirir.”* Düşman bunu anlayınca saldırıya geçer. Ancak 52. Tümen kahramanca savunma yaparak düşmana büyük kayıplar verir ve düşmanı kuzeybatı yönünde geri çekilmeye mecbur eder. Böylece, Dokuzuncu Kolordu'yu imhâ olmaktan kurtaran Halil Paşa, kuvvetlerini yeniden mevzilerine çeker.

Halil Paşa bir süre sonra *“Kop mevzilerinde savunma tertibâtı alarak, düşman tââruzlarını beklemekle”* görevlendirilir ve Kolordusuyla Kop'a gelerek, mevzilere yerleşirler. Kısa süre sonra Ruslar'ın *“Üçüncü Türk Ordusu'na saldırmak için Kars bölgesinde büyük kuvvetler toplamaya başladıklarını”* haber alır ve Bitlis-Muş istikâmetlerini örtme kuvvetlerine bırakarak, Kolordusu ile birlikte Hasankale'ye hareket eder. 14 Eylül 1915'te Halil Paşa ve kuvvetleri Hasankale'de Üçüncü Ordu'nun sağ cenâhına yerleşmişlerdir.

Hasankale'de Rus tââruzlarını karşılamayı beklerken Başkomutanlık Karargâhı'ndan Halil Paşa'ya 9 Ekim 1915 tarihli şu emir gelir:

“Basra-Bağdat istikâmetinden ilerlemekte olan bir İngiliz tümeni, Bağdat’ı tehdit etmektedir. Onsekizinci Kolordu, Üçüncü Ordu emrinden çıkarak İngilizleri karşılamak üzere Irak’a hareket edecektir.”

Gelen bu emir Halil Paşa’yı hayli memnun etmiştir. Zirâ O, kendi ifâdesiyle *“İmparatorluğu bölüşenlerden biri olan ve üzerinde güneş batmayan imparatorluğun tam teçhizatlı ve tâlimli ordularıyla dövüşmeyi”* çok istemektedir. Böylece, Halil Bey’in Irak’a yolculuğu ve yeni macerası başlar.⁶²

2.1.5.2. Irak’a Yolculuğu:

Halil Paşa, aynı gün yolculuk hazırlıklarına başlar, Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa’yı ziyaret ederek onunla vedâlaşır ve yola çıkar. 9 Ekim 1915’te Hasankale’den başlayan yolculuk Hınıs-Muş-Siirt üzerinden Musul’a kadar ulaşır. Halil Paşa, Siirt’te iken hastalanmış ve çok zor şartlar altında Musul’a gelebilmiştir. Bu yüzden 10 gün kadar Musul’da istirahat edip, tedavi gördükten sonra, nehir yoluyla Bağdat’a vâsil olurlar. Bağdat’a gelen Halil Paşa ve Kolordusu, Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey*’in emrine verilir. Kendisi de o sırada Albay rütbesindedir, ancak, Nurettin Bey,⁶³ ondan daha kıdemlidir.⁶⁴

2.1.5.3. Irak Cephesi ve Durumu:

Birinci Dünya Savaşı başladığında Irak, bir Osmanlı mülkü idi. Ancak sömürgeci İngiltere, savaştan önce Irak’ın güney bölgelerinde belli ölçü de nüfuz tesis etmişti. İngiltere’nin Irak’a ilgisinin gerçek sebepleri:

⁶² Genkur Atase; TSKT, X.c., s. 199, 313; Selçuk; a.g.e., c.1, s. 134; Bitmeyen Savaş, s.148-150; Görgülü; OYHK, s. 115-164; Görgülü, THTDAGKB, s. 409.

* 1873’te Bursa’da doğan Nurettin Paşa, Mareşal İbrahim Paşa’nın oğludur. 1893’te Harp Okulu’nu bitirmiş, 1895’te Üstteğmen, 1896’da Yüzbaşı, 1898’de Kıdemli Yüzbaşı, 1901’de Binbaşı, 1907’de Yarıbay, 1908’de de Albay olmuştur. Rütbesi 1909’da tekrar Binbaşılığa düşürülmüş, 1911’de yeniden Yarıbay, 1914’te Albay, 1918’de Tümgeneral, 1922’de de Korgeneral olmuştur. 1915’te Bağdat Valiliği, 1919’da Aydın ve İzmir Valiliği yapmış, 1897 Osmanlı-Yunan, 1911-1912 Osmanlı-İtalyan, 1912-1913 Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşlarına katılmış, çok sayıda nişan, madalya, takdirname almış ve 1932’de İstanbul’da ölmüştür.

⁶³ Nureddin Bey, Kurtuluş Savaşı’nda Paşa ve Birinci Ordu Komutanı’dır.

- “1. Irak yolu ile sömürgesi olan Hindistan’a yönelebilecek tehlikeleri önlemek,
2. Güneybatı Irak’taki petrol kaynaklarını kontrol altına almak ve böylece hem ekonomik, hem de stratejik menfââtler sağlamak,
3. Arap Şeyh ve Emir’lerinin gözünde Büyük Britanya İmparatorluğu’nun perstijini korumak,
4. Padişah’ın İngilizlere karşı “cihad” açmasının önünü kesmek,
5. Basra’nın düşmanları tarafından kendilerine karşı bir üs, özellikle de denizaltı üssü olarak kullanılmasını önlemek”ti. Irak cephesi’nin açılması bu sebeplerden kaynaklanmıştır.”

Irak’taki kötü yönetimden dolayı sık sık iç isyanların çıkması ve hiç dinmeyen mezhep çatışmaları da, İngilizler için uygun fırsatlar yaratmıştır. Irak’taki bazı “mahallî Arap yöneticiler ile kabile reislerindeki aşırı İngiliz hayranlığı ve bağlılığı” da İngilizler’in işini kolaylaştıran bir başka neden olmuştur.

Savaş öncesinde Irak’ta karargâhı Bağdat’ta bulunan Dördüncü Ordu bulunuyordu. Bu orduya herbiri ikişer tümenli olan 12. Ve 13. Kolordu’lar bağlıydı. Seferberlik başlayınca bu kolordulardan ikisi Suriye’ye, ikisi de Erzurum’a gönderilmiş ve Irak adeta savunmasız bırakılmıştır. Ancak son anda Dördüncü Ordu Komutanı’nın Başkomutan Vekili Enver Paşa’ya başvurması ile 20 Ağustos 1914 tarihi cevabi emirle “*Vâkî bir İngiliz tâarruzunu önlemek üzere*” 13. Kolordu’nun Irak’ta kalması sağlanmıştı. 26 Ağustos 1914 tarihinde Enver Paşa’nın emri ile “*Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı*” kurulmuş ve komutanlığa Cavit Paşa getirilmişti.⁶⁵

İngilizler ise Irak seferi için başlangıçta “*D Sefer Kuvveti*” gizli adı altında 6. Tümen (Povna Piyade Tümeni)lerini göndermişlerdi. Bu Tümen’de üç Piyade Tugayı vardı

⁶⁴ Selçuk; a.g.e., c. 1, s. 132-1347; Gürler, a.g.e., s. 18; Sabis, a.g.e., c. 3, s. 74-78.

⁶⁵ Y.H.Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, c. II, Ksm. 3, TTK.y., Ank., 1951, s. 334-343; Genkur Atase; BDHTHC. s. 18-19; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 158-160.

ve her Tugay'da da biri İngiliz, üçü Hintli olmak üzere dörder tabur bulunuyordu. Taburlar da dörder bölüklü idi.⁶⁶

Türk Genel Kurmayı ise, sanki Irak bölgesi “*saldırıdan emin ve savaştan çok uzak*” bir yermiş gibi, burası ile ilgili hiçbir hazırlık planı yapmamıştı. Ancak, Başkomutan Vekili Enver Paşa, Seferberlik ilânını müteâkip, burası ile ilgili olarak bazı planlar tasarlamıştır. Buna göre “*devlete sadakatlarına güvenilen Irak ve Arabistan aşiretlerinden teşkil edilecek kuvvetlerle İran'a girilecek, oradaki Rus ve İngiliz hâkimiyetine son verilecek, sonra Afganistan'a ve oradan da Hindistan sınırına ulaşılabacak ve Hintli müslüman aşiretler İngilizler'e karşı ayaklandırılacak*”tı.⁶⁷ Ancak “*İngilizler Irak'a saldıracak olurlarsa, Irak'taki mevcut kuvvetler ile yine aynı aşiretlerin desteği sağlanarak bu saldırı bertaraf edilecek*”ti.⁶⁸

Nihayet İngilizler, Irak'ın denize açılan tek kapısı olan Fav Boğazı'ndan 6 Kasım 1914 sabahında saldırıya geçmiş, 6-7 Kasım gecesi Fav kalesini işgâl etmiş ve 8 Kasım'dan itibaren de Irak içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır. İngilizler, 1915 Mayıs'ına kadar Bağdat yakınındaki Kûtü'l-Ammare civarına kadar ilerlemişlerdi. Türk kuvvetleri ise bir türlü organize edilememekteydi.

Cavit Paşa ve Süleyman Askerî Bey'den sonra Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na atanan Albay Nurettin Bey, 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a gelerek görevine başlamış, ancak O'nun çabaları da bir netice vermemiştir. 2 Haziran 1915'te Ammare'nin de İngilizler'in eline geçmesi, Bağdat açısından vâhim bir durum yaratmıştı.⁶⁹

Bu tarihe kadar cereyan eden muharebe ve olaylar yüzünden, zaten az sayıda olan ve çok büyük sıkıntılar içinde bulunan Irak'taki Türk kuvvetleri maddi ve manevi olarak da ağır kayıplara uğramışlardı. Kalan ve yorgun olan Türk kuvvetleri 7-8 Haziran'dan sonra Kûtü'l-Ammare'de toplanmaya başlamışlardır. Özellikle son muharebelerde yanlış

⁶⁶ Moberly: Irak Seferi, c. 1, s. 1914-1918, s. 362-363.

⁶⁷ ATASE, Arş. 4/10481. Kls. 3644, Dos. H-1., Fih. 1-4.

⁶⁸ ATASE, Arş. 4/10481. Kls. 3644, Dos. H-1., Fih. 1-15.

taktikler uygulanması ve sevk ve idare hataları yapılması yüzünden çok kötü durumlara düşülmüştür. Türk Kuvvetleri, derinliğine ve çok dağılmış bir şekilde savunmaya zorlanmış, bu yüzden birbirlerine yardım etme imkânından mahrûm bırakılmışlardır. Ayrıca, Genel Komutanlığın “*vaktinde geri çekilme*” emri de yerine getirilemediğinden çok ağır kayıplar verilmişti. Bu yüzden ki, son bir hafta içinde 1773 esir ve 300’e yakın da şehit verilmiştir.⁷⁰

Ammare’nin düşmesinden sonra Türk kuvvetleri, derlenip toparlanma çabası içine girmiş ve Genel Komutanlık karargâhı da Bağdat’tan Kûtü’l-Ammare’ye nakledilmiştir. Karargâh, 6 Haziran 1915’te Kut’a ulaşmıştır. Karargâh’ın naklinden sonra bütün kuvvetler de Kut’ta toplanmış ve yeni savunma tedbirleri alınmaya başlanmıştır. Bütün bunlara rağmen olumlu bir sonuç almak mümkün olmuyordu.⁷¹

21 Kasım 1914’de Basra’yı ele geçiren ve buradan hareketle kuzeye doğru ilerleyen İngilizler’in Irak cephesindeki hareketlerinin nihâi hedefi “*Bağdat’ı ele geçirmek ve Kafkasya’da Ruslar’la birleşmek*”tir. İngilizler, bu hedeflere doğru adım adım ilerlerken, İran’dan gelebilecek bir Alman saldırısına karşı da dikkatli davranıyorlardı. Bu yüzden ilerleyişleri ağır bir seyir tâkip ediyordu.⁷²

İngilizler bu ilerleyiş sürecinde 26 Eylül 1915’te Kûtü’l-Ammare’ye tââruz etmişler ve karşılarındaki Türk kuvvetlerini geri çekilmeye zorlamışlardır. Kut’ta tutunamayan Türk kuvvetleri, 2 Ekim 1915’te buradan ayrılarak Aziziye kasabasına çekilmişler, ancak 4 Ekim 1915’te Aziziye’yi de İngilizler’e terketmek zorunda kalmışlardır.⁷³

İşte, Irak’ta durum bu halde iken Albay Halil Bey ve 18. Kolordusu, Irak’a gelerek göreve başlamıştır. O’nlara Irak’a geldiklerinde, Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey, karargâhı ve kuvvetleri ile birlikte Aziziye mevziini de kaybettikten sonra

⁶⁹ Genkur Atase; BDHTHİK, 3.C., 1. Ksm., s. 227-261; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 159-162.

⁷⁰ Genkur Atase, a.g.e., s. 261-263, 267; ATASE Arş. 4/10481, Kıs. 3644, Dos. H-20, Fih. 1-6.

⁷¹ Genkur Atase, a.g.e., s. 261-263, 267; ATASE Arş. 4/10481, Kıs. 3644, Dos. H-20, Fih. 1-6.

⁷² S.Shaw; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 2, s. 381-382

⁷³ Genkur ATASE, a.g.e., s. 368-376.

Dicle boyunca kuzeye doğru çekilmektedirler. İngilizler'in tâkibine karşı son savunma mevzii ile Bağdat'ın güneyindeki Selmânâpâk'tır. ⁷⁴

2.1.5.4. Selmânâpâk Savaşı:

Halil Bey ve kuvvetlerinin de katılımıyla tâkviye olan ve moral bulan Irak Türk Kuvvetleri, Selmânâpâk'ta İngilizler'e karşı savunma için tahkimat yapmaya başlamıştır. Durumun bu noktaya geldiğinin öğrenilmesi Başkomutanlık Karargâhı'nda telâşa yol açmış ve cephedeki komuta heyetine karşı güvensizlik yaratmıştır. Bu vâhim durum karşısında yeni tedbirler arayan Başkomutanlık, ilk olarak 22 Ekim 1915 tarihli bir emirle "**ALTINCI ORDU KOMUTANLIĞI**"nı kurarak, komutanlığa Alman Mareşali Von der Goltz Paşa'yı atamıştır. ⁷⁵

Kendine çok geniş bir saha üzerinde çok geniş yetkiler verilen Goltz, maiyeti ve karargâhı ile birlikte 15 Kasım 1915'te İstanbul'dan hareketle 26 Kasım'da Kuseybe'ye gelerek karargâhını buraya kurmuştur.

Bu sırada Selmânâpâk'taki savunma hazırlıkları devam etmekte ve bu işi Nureddin Bey ile Halil Bey birlikte yürütmektedirler. Nihayet, 21 Kasım 1915'te General Townshend'in emriyle Selmânâpâk'a yönelik İngiliz tâarruzu başlamıştır. 26 Kasım'a kadar aralıksız süren bu savaş, Türk kuvvetlerinin başarılı savunması ve hatta İngiliz kuvvetlerini Kut'a kadar kovalaması ile sonuçlanmıştır. Halil Bey'in bu çarpışmalar sırasında "**5 taburu birden ateşle beraber sürgü hücumuna kaldırması ve düşmanı sağ yandan sarma taktiği**" düşmanda önce şaşkınlığa, sonra da büyük bir paniğe sebep olmuş, İngi-

⁷⁴ ATASE Arş.; 4/10481, Kls. 3644, Dos. 6.Ordu H-10, Fih. 1-25.

⁷⁵ ATASE Arş.; 4/10481, Kls. 3644, Dos. 6.Ordu H-10, Fih. 1-26 (Baron Colmar Von Der GOLTZ, 1843'de Almanya Labian'da doğmuş, 1916'da Bağdat'ta Tifüs'den ölmüştür. 1883 de Osmanlı Devletinin hizmetine girmiş, Türk askerî eğitim sistemini yeniden düzenlemiş ve ordunun yenileştirilmesi için çalışmıştır. 1896'da Almanya'ya dönmüş ve 1911'de Mareşalliğe yükseltilmiştir. 1914'de Alman işgalindeki Belçika'nın Askerî Valiliği'ne atanmış, ardından da Türkiye'ye gelmiştir. 1915'te önce 1. Ordu, ardından da Irak'ta yeni kurulan 6. Ordu Komutanlığına atanmıştır.) D.Fromkin, a.g.e.; s.193.

lizler 4.500'den fazla ölü bırakarak kaçmışlardır. Kaçan düşmanın tâkibini de Halil Bey yapmış, ancak İngilizler'in Kut kalesine girmelerini engelleyememiştir.⁷⁶

2.1.5.5. Delâbihâ Savaşı:

Türk kuvvetleri, Selmânpak'ta kazandıkları zaferden sonra mevzilerinden çıkarak, düşmanı tâkiyle Delâbihâ'ya kadar gelmişler ve burada yeni mevziler hazırlayarak yerleşmişlerdir. Bu arada Kuseybe'deki Altıncı Ordu Komutanlığı karargâhı birçok kaynaktan aldığı ve teyit ettiği "*İngilizler'in Kut'tan Aziziye'ye doğru çekilmekte oldukları*" haberi üzerine, 29 Kasım 1915 günü saat 13.30 da 13. Ve 18. Kolordu Komutanları'na şu emri bildirmiştir:

*"Uçağımızın keşiflerine göre İngilizler, bu sabah Hammas'ta 11-14 kadar vapurla bir köprü oluşturmuştur. Süvari Tugayı ile İngilizler'in bir alay miktarındaki artçısı savaş yapmaktadır. Bu yüzden duruma müdahale için 13. Kolordu'nun Bestan'da toplanması, 18. Kolordu'nun da Bestan'ın 2 km. doğusunda ve 13. Kolordu'nun ilerisinde toplanması gerekmektedir. Her iki Kolordu, sağ yanlarını Dicle kıyılarına dayayarak dar tutsun ve düşman savaş gemilerinin hareketlerine engel olunsun..."*⁷⁷

Gelen bu emir üzerine Türk kuvvetleri, 28 Kasım 1915 günü saat 04.00'de Aziziye doğrultusunda harekete ve yürüyüşe geçirilmiştir.⁷⁸ 29 Kasım 1915'te 18. Kolordusu ile Aziziye'deki İngiliz kuvvetlerini sıkıştırmaya başlayan Halil Bey, General Townshend'in Aziziye'yi terketmesini sağlamıştır. Townshend* "*Aziziye'nin savunma için elverişli*

⁷⁶ Görgülü; THTDAGKB, s. 409; Selçuk; Yzb. Selahattin'in Romanı, c.1, s. 138-139; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 164; Genkur Atase, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, X.c., s. 316. ATASE Arş. 1/1, Kls. 14, Dos. 72, Fih. 24-1.

⁷⁷ ATASE Arş. 4/10481, Kls. 3644, Dos. H-30, Fih. 1-9; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 163.

⁷⁸ ATASE Arş. 4/10481, Kls. 3644, Dos. H-30, Fih. 1-12, Dos. H-31, Fih. 1.

* (Sir Charles Townshend, 1861'de İngiltere'de Southwark'da doğmuş, 1924'te Pariste ölmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak cephesinde savaşan bu İngiliz Generali Kut'ta kuşatılmış ve 1916'da Halil Paşa tarafından esir alınmıştır. İstanbul'a getirilen ve Heybeliada da mecburi ikamete tabi tutulan Townshend Mondros Mütarekesi'ne de arabuluculuk yapmıştır. Mütarekeden sonra bir Türk dostu olarak Londra'da Türklerin haklarını savunmuş ve Kurtuluş Savaşı sırasında Atatürk'ün daveti üzerine Ana-

olmadığını, Kut'a çekilmesi durumunda daha iyi şartlara kavuşacağını ve böylece gelecek takviye kuvvetlerine daha da yaklaşmış olacağını" düşünerek, 29 Kasım akşamına kadar Aziziye'deki donanımı ve cephaneyi Kut'a taşımaya çalışmış; ancak Halil Bey kuvvetlerinin şiddetli kuşatması altında buna imkân bulamamıştır. Yalnızca bir gemilik cephaneye gönderebilen Townshend, kalan malzeme ve cephaneyi imhâ ettirmiş, kuvvetlerine 16 km. mesâfedeki Ümmü't-tâlib'e çekilme emri vermiştir.⁷⁹

Ümmü't-tâlib'e doğru çekilirken Delâbihâ kasabasında sıkıştırılan Townshend kuvvetleriyle 30 Kasım ve 1 Aralık günlerinde şiddetli çarpışmalar olmuş ve İngilizler, Delâbihâ kasabasını yakmışlardır. Bunun üzerine Halil Bey, 18. Kolordu'ya bağlı 45. ve 51. Tümenleri de yeniden harekete geçirerek kasabanın güneyinden İngilizler'i sıkıştırmış ve kuşatma altına almıştır. Tugay komutanlarını toplayarak bir durum değerlendirmesi yapan General Townshend, "*Kut'a çekilme*" kararı vermiştir. 1 Aralık'tan 3 Aralık'a kadar süren bu Kut'a çekiliş sürecinde Halil Bey ve Kolordusu hep İngilizler'in tâkibinde olmuş, yaptıkları ani ve şiddetli baskınlarla İngilizler'e büyük kayıplar verdirmişlerdir. Bu kaçış sırasında birçok gemisini de kaybeden General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetleri, 29 Nisan 1916'da Türk kuvvetlerine teslim olana kadar burada, Kut'ta, hep kuşatma altında kalmışlardır.⁸⁰

İngilizler'i Kut'a hapseden Türk kuvvetleri, Altıncı Ordu Komutanlığı'nın 3 Aralık 1915 tarihli emri ile Kut çevresinde kuşatma planına göre yerleşmiştir. Irak cephesinde "*sürekli yenilgi ve geri çekiliş*" halinden bu hale gelmesinin belli başlı sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

1. *18.Kolordu'nun bu cepheye gelmesiyle sağlanan tâkviye,*
2. *Cephe teşkilatının yeniden düzenlenmesi,*

dolu'ya gelmiştir. Irak Seferiyle ilgili anılarını My Campaign in Mesopotamia, 1920 (Irak Seferim) adıyla yayınlamıştır.)

⁷⁹ Townshend; Irak Seferim, s. 234; Görgülü; THTDAGKB, s. 409, Selçuk YSR, c. 1, s. 145.

⁸⁰ ATASE Arş. 4/10481, Kls. 3644, Dos. H-31, Fih. 1-14; Dos. H-31, Fih. 1-15; Genkur Atase; a.g.e., s. 416-420, L.V.Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, s. 134-135

3. *Altıncı Ordu Komutanlığı'nın kurulması,*

4. *Yeni komuta heyetinin koordineli çalışması,*

2.1.5.6. Kut Kuşatması:

İngiliz kuvvetlerinin Kut'a hapsedilmesi ve Kut'un kuşatılmasından sonra Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey ile bu kuşatmanın mimarı olan 18. Kolordu Komutanı Albay Halil Bey, birlikte yeni bir savaş düzeni ve görevlendirmesi yaparlar. Buna göre:

1. *"Mehmet Fâzıl Paşa, emrindeki âşiret gönüllüleri ile Kut'un güneyinden Garaf Kanalı'nı geçerek İngilizler'in çekilmelerine engel olmaya" memur edilmiş.*

2. *"Bedre Müfrezesi, bir süvari bölüğü ve iki dağ bataryası ile tâkviye edilerek Mehdi bölgesinde yerleştirilmiş"*

3. *"Irak Süvari Tugayı, Kut'un kuzey ve kuzeydoğu cephelerine yaklaşarak, İngilizler'i topçu ateşi ile tedirgin etmek ve keşif yapmakla görevlendirilmiş"*

4. *"Düşmana, "teslim olması" için teklifte bulunmaya, karar verilmiş"tir.*⁸¹

Bu arada General Townshend, Kut'a çekilirken 2 Aralık 1915 günü Basra'ya doğru hareket etmiş olan İngiliz Seferi Kuvvetler Komutanı'na gönderdiği telgrafta, başına gelecekleri henüz kestiremediğinden olacak ki, *"Kut'a çekilmekte olduğunu, burada kesin olarak direnmeye ve savunma yapmaya karar verdiğini, burayı elde tutmakla Türk tâarruzlarına karşı koyacağını, Basra'ya gelecek olan İngiliz tâkviye kuvvetlerinin Ammare-Aliyyü'l-gârbî bölgesinde toplanmalarının, ancak, Kut'un elde bulundurulmasıyla mümkün olacağını ve böylece zaman kazanılabileceğini"* bildirmiştir.⁸²

⁸¹ Bitmeyen Savaş, s. 159, Genkur Atase; a.g.e., s. 422-423; Selçuk; a.g.e., c.1, s. 147-149; Fahrettin Altay; On Yıl Savaş ve Sonrası, s. 163-164.

⁸² M.Emin, Irak Seferi, c. 2, s. 235.

Bundan sonra İngiliz kuvvetleri Kut'tan çıkmaya, Türk kuvvetleri ise onları çıkar-mamaya çalışacaktır. Kut'tan kurtulamayacağını anlayan General Townshend, sürekli olarak takviye kuvvetler isteyecek, Türkler ise buna geçit vermeyeceklerdir.

6 Aralık 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, Albay Halil Bey'i "*Kut'un zaptı*" ile görevlendirilmiş ve Halil Bey bu tarihten itibaren sürekli olarak Kut'a tâarruzlar düzenlemeye başlamıştır.⁸³ Halil Bey kuvvetlerinin şiddetli taarruzları, Kut'taki İngilizleri çok bunaltmış, kurtuluştan ümit kesecek hale getirmiştir. Savaş, şiddetli çarpışmalarla devam ederken, Altıncı Ordu Komutanı ve Bağdat Valisi Goltz ile Kurmay Başkanı Kazım Karabekir*, cepheye gelmişlerdir. Bu sırada Kut'taki İngilizler de sık sık çıkış hare-katları yaparak Kut'taki durumdan kurtulmaya ve Ammare'ye doğru çekilmeye çalışmış-larsa da Halil Bey'in oluşturduğu güçlü kısıkaçı ve kuşatmayı yarmayı başaramamışlar-dır.⁸⁴

Bu arada Albay Nurettin Bey'in anlaşılmaz bir emirle Halil Bey kuvvetlerinin tââr-ruzlarını durdurması, sıkıntıya ve komuta heyeti arasında anlaşmazlığa yol açmıştır. Ve bu sıkıntı 9 Ocak 1916 tarihinde "*Komutan değişikliği*"ne kadar devam etmiştir.⁸⁵

Halil Bey, bu arada stratejik bakımdan önemli bir konumda bulunan Kut'un kuze-yindeki Hudeyre kalesini bombardıman ettirerek, İngilizler'in bundan faydalanmalarının

⁸³ ATASE Arş. 5/4579, Kls. 4490, Dos. H-22, Fih. 1-19.

• Kazım Karabekir, 1882'de İstanbul'da doğmuş, 1948'de 66 yaşındayken Ankara'da ölmüştür. 1902'de Harb Okulu'nu, 1905'te de Harp Akademisini birincilikle bitirmiştir. Fransızca, Almanca, Rusça ve Bulgarca bilen Karabekir, 1902'de Teğmen, 1903'te Üsteğmen, 1905 Kurmay Yüzbaşı, 1907'de Kıdemli Yüzbaşı, 1912'de Binbaşı, 1914'te Yarbay, 1915 Albay, 1918'de Tümgeneral, 1920'de de Korgeneral olmuştur. 1905'te fiili askerlik görevine başlayan Karabekir eğitimci ve ida-reci olarak çalışmış, özellikle Birinci Dünya ve İstiklal Savaşlarında aktif görevler üstlenmiştir. Sefe-ri kuvvetler komutanlığı, tümen komutanlığı, kolordu komutanlığı ve ordu kurmay başkanlıklarında bulunan Paşa, 1920'de 15. Kolordu ve doğu cephesi komutanı olarak Ermeni hareketini yönetmiştir. 1923'te Ordu komutanlığına atanmış ve aynı zamanda millet vekili seçilmiştir. Aynı yıl askerlikten ayrılarak siyasi görevine dönmüş ve Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin genel başkanlığına geti-rilmiştir. 1927'de emekli olmuş, 1946-1948 yılları arasında TBMM. Başkanlığı yapmıştır. Çok sayı-da madalyası ve eseri vardır.

⁸⁴ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-31, Fih. 1-30.

⁸⁵ Bitmeyen Savaş, s. 159-161, ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-31, Fih. 1-30.

önünü kesmiştir. Hudeyre kalesinde tutunamayan İngilizler, Kut'a geri dönmeye mecbur olmuşlardır.⁸⁶

Gelinen bu noktada Kut'taki İngiliz kuvvetleri komutanı General Townshend'e bir mektup gönderilerek, tekrar bir teslim teklifi yapılmasına karar verilmiştir. Albay Nureddin Bey imzasıyla gönderilen bu mektup şöyledir:

"8 Aralık 1915

Kut'taki İngiliz Kuvvetleri'nin Sayın Komutanı'na

Sayın General

Zayıf birlikleriniz üstün ordumuz tarafından daha şimdiden dar bir alanda kuşatılmıştır. Ordumuzun ciddi bir harekâtına dayanmanız mümkün değildir. Muharebe alanını meskûn bir alanda seçmek, medeni kurallara tamamen aykırıdır. Boş yere kan akıtılmamasını, bilhassa sebepsiz yere şehrin zavallı ve suçsuz halkının yok edilmesini önlemek için sizi teslim olmaya davet etmekten şeref duyuyorum. Ben, böylece insanlık görevimi yerine getirirken, sizin de aynı medeni ve insani duygulara sadık kalacağınızı umut ederim. Derin saygılarımın kabulü.... Türk Irak Ordusu Komutanı Albay Nureddin"⁸⁷

Bu mektubu General Townshend'in cevabı ise şöyledir:

"8 Aralık 1915

Sayın Türk Birlikleri Komutanı'na

Mektubunuzun inceliğine teşekkür ederim. Fakat, tâbiyatıyla teklifinize karşılık veremeyeceğim. Bir şehrin işgalinin medeni kurallara aykırı olduğunu söylerken

⁸⁶ Bitmeyen Savaş, s. 161.

⁸⁷ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-31, Fih. 1-32; Selçuk; a.g.e., c.1, s. 145.

hatalısınız. “Masum” bulduğunuz arap sâkinleri dışarıya çağırırım. Fakat onlar, evlerinin güvenliğini tercih ettiler. Siz Türkler’in de aynı şeyi yaptığını hatırlıyorum. Dostunuz olan Almanlar da hergün köyleri ve kasabaları, hem de çok özel bir tarzda işgâl etmektedirler. Derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

*CVF.Townshend
Tümgeneral
İngiliz Birlikleri Komutanı”⁸⁸*

Görüldüğü gibi Townshend’in cevabı “red”dir. Teslim davetini “*İrkımıza has bir töreyi yerine getirmenin gereği ve düşmana karşı yapılması gereken son görev*” olarak değerlendiren Halil Bey, Hudeyre kalesini ve Kut’u tekrar topçu ateşiyle bombardımana başlar.⁸⁹ Teslimin reddedilmesi üzerine Kut’a karşı büyük ve genel bir tâarruz yapılması kararı verilir. Albay Nureddin Bey imzasıyla 9.12.1915 günü saat 17.05 itibariyle bütün Türk birliklerine 44 sayılı şu emir tebliğ edilir:

“1.Kut’taki İngilizler, mevzilerini korudukları gibi, kasabadaki binaları da savunma mevzii haline sokarak, sokaklarda bârikat yapmaktadırlar.

2.Ordu, asıl düşman hattını ve Kut’u zaptetmek için tâarruz edecektir. Asıl tâarruz Halil Bey’in Kolordusu’nun 38. Tümeni tarafından yapılacaktır. Sağ ve sol yan uçlardan tâarruz edilmesi uygundur. Ön mevzilerden çekilen İngilizler’in binalara girmelerine meydan verilmemesi gerekir. Kesin sonuç alınması buna bağlıdır.....

3.Bu gece aralıklı olarak topçu ateşi açmak ve piyadeler tarafından İngiliz mevzilerine yaklaşılarak tâhkimat yapılması gerekmektedir.

4.Tâarruz 10 Aralık 1915 günü, saat: 16.00’oa başlayacaktır.

*Irak ve Havalisi Genel Komutanı
Albay Nureddin”⁹⁰*

⁸⁸ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-32, Fih. 1-3

⁸⁹ Bitmeyen Savaş, s. 159; Selçuk; a.g.e, c.1, s. 145; ATASE Arş. 5/4579, Kls. 4490, Dos. H-23, Fih. 1-32

⁹⁰ ATASE Arş. 5/10481, Kls.3644, Dos. H-23, Fih. 1-4

Ordu Komutanı'nın bu emri üzerine Halil Bey, 38. Tümen önde, 48., 51 ve 52. Tümenler de arkada ve yanda olmak üzere, kolordusunu tâârruz düzenine sokmuş ve belirtilen zamanda topçu ateşinin koruması altında, bütün cephe boyunca ilerletmeye başlamıştır. Bu harekât, Genel Komutanlığın emri üzerine 11.12.1915 günü de devam etmiş, ancak İngilizler'in şiddetli topçu ateşiyle karşılaşılınca ilerleme durdurulmuştur.⁹¹

Bütün bu çabalara ve yoğun çalışmalara rağmen Kut'un kolayca düşürülemeyeceğine kanâât getiren Albay Nureddin Bey, 12.12.1915'te cepheyi denetlemeye gelen Altıncı Ordu Komutanı Goltz'un da tavsiyesi ile "*cebri tâârruzlardan vazgeçerek, Kut'u daha muntazam bir kuşatma ile düşürmeye ve İngilizleri bu suretle teslimine zorlamaya*" karar vermiştir.⁹²

16 Aralık 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na bağlı kuvvetlerin durumu şöyle idi: "*1028 Subay, 32568 er, 19497 tüfek, 26 ağır makinalı tüfek, 53 top, 701 kılıç ve 9413 hayvan.*"⁹³

2.1.5.7. Hudeyre Kalesi Tâârruzu:

Bu kale, Kut kalesi'nin kuzey doğusunda bulunuyordu ve Kut'un kuzey cephesinin savunma hattının sağ yanı bu kaleye dayalıydı. Bu yüzden İngilizler, burayı tâhkim ederek bir direnme noktası haline getirmişlerdi. Bu kale, Kut'a yönelik Türk tâârruzlarının etkisini ve başarısını önlüyordu. Bu yüzden Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, bu kalenin ele geçirilmesini kararlaştırmış ve bu işle Halil Bey'i görevlendirmiştir.

Halil Bey, önce kaleyi sık sık topçu ateşine tabi tutturmuştur. Bu topçu ateşleri ile kale duvarlarından büyük gedik ve geçitler açtırılmış olmasına rağmen, duvar içleri tel örgüleriyle çevrilmiş olduğu için, kaleyi zaptetmek mümkün olamamıştır.⁹⁴

⁹¹ ATASE Arş. 5/4579, Kls. 4490, Dos. H-23, Fih. 1-22, H-24, Fih. 1-12.

⁹² ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-32, Fih. 1-4.

⁹³ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-32, Fih. 1-31.

⁹⁴ ATASE Arş. 5/4579, Kls. 4490, Dos. H-25, Fih. 1-10, H-26, Fih. 1-10.

24 Aralık 1915'te Hudeyre kalesine yeniden tâarruz edilmiş, çok şiddetli çarpışmalar cereyan etmiş, ancak, yine de kalenin zaptı mümkün olamamıştır. Özellikle, bu son tâarruzda her iki tarafın da çok büyük kayıpları olmuştur. Bu tâarruz, 26.12.1915'te sona ermiştir.⁹⁵

Bu arada Altıncı Ordu Komutanı Goltz, 21.12.1915, 30.12.1915 ve 01.01.1916 tarihlerinde yayınladığı genelgelerle Irak'taki askeri kuvvetlerin durumunu yeniden düzenlemiştir. Buna göre "*Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, Irak Ordusu Komutanlığı adını almış, deniz ve nehir idaresi Irak Ordusu'na bağlanmış, Altıncı Ordu Irak, Bağdat ve Musul Grubu olarak teşkilatlandırılmış*"tır. Bu kuruluş'ta Albay Halil Bey, Irak Ordusu Komutanlığına bağlı olan 18. Kolordu'nun komutanıdır.⁹⁶

2.1.5.8. İngilizler'in Kut'ta Kuşatılmış Olan Birliklerini Kurtarma Teşebbüsleri

İngilizler'in Irak Seferi Ordusu Komutanlığı, Bağdat üzerine yapılan harekâtın Selmânâpâk Savaşı'nda alınan ağır yenilgi üzerine durması ve kuvvetlerinin Kut'ta adeta hapsolmesi üzerine Fransa ve Hindistan'dan tâkviye kuvvetler getirterek, bunları hızla ileriye doğru sevke başlamışlardı.

2 Aralık 1915 tarihinde Basra üzerinden Irak topraklarına girmeye başlayan bu tâkviye ve kurtarma kuvvetlerinin komutanlığı'na 7 Aralık 1915'te General Aylmer tayin edilmiştir. General Aylmer'e "*Dicle boyundaki Türk kuvvetlerinin yenilmesi ve General Townshend kuvvetlerinin kurtarılması*" görevi verilmiştir. 7 Aralık 1915'te harekete geçen General Aylmer, 12 Aralık 1915'te Ammâre'ye gelmiştir. Bu geliş ve yapılan hazırlıklar, Kut'taki General Townshend'e de bildirilmiştir.⁹⁷

⁹⁵ ATASE Arş. 5/4579, Kls. 4490, Dos. H-27, Fih. 1-10, H-26, Fih. 1-14.

⁹⁶ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-33, Fih. 1-28; Genkur Atase; a.g.e., s. 485-492.

⁹⁷ Moberly, Irak Seferi, c. 2, s. 191-230; L.V. Sanders; Türkiye'de Beş Yıl, s. 160.

2.1.5.9. Şeyh Said Savaşı:

General Aylmer, Irak İngiliz Ordusu Komutanı General Nixon'un emri üzerine Aliyyü'l-gârbi'de toplanan kuvvetlerle 3 Ocak 1916'da harekete geçme kararı almış ve ertesi gün harekete geçerek Şeyh Said yakınlarına kadar gelmiştir. Bu gelişme üzerine Türk kuvvetleri, yeni bir teşkilatlanma ve kuruluş düzenine tâbi tutularak Şeyh Sâid civarında toplanmıştır.⁹⁸

6 Ocak 1916'da başlayan Şeyh Said Savaşı'nda İngilizler, yoğun ve şiddetli topçu ateşi ile Türk kuvvetlerini sıkıştırdılar, fakat Türk kuvvetleri, kahramanca direnerek İngilizler karşısında büyük başarı sağlamışlardır. 6 Ocak'tan 9 Ocak akşamına kadar üç gün boyunca aynı şiddetle devam eden Şeyh Sâid Savaşı'nın sonunda, her iki taraf da büyük kayıplar vermişlerdir. Türk kuvvetleri, 9 Ocak 1916 akşamı Vâdi-i kelâl mevzilerinin arkasına çekilmişlerdir.⁹⁹

2.2. HALİL BEY'İN IRAK GRUBU KOMUTANLIĞINA TÂYİNİ VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER

1916 yılının ilk günlerinden itibaren Irak Grubu'nda komuta ve yetki uyumsuzluğundan dolayı bir çok problemler çıkmış, bunlar dolaylı olarak savaşın seyrini ve neticesini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Bunun üzerine Başkomutanlık Vekâleti, Irak Grubu Komutanı Albay Nureddin Bey'i başka bir göreve atamak üzere bu görevden almış ve yerine 18. Kolordu Komutanı Albay Halil Bey'i atamıştır. Bu durum üzerine Nureddin Bey, İstanbul'a gitmek üzere Bağdat'a dönmüş ve Irak Grubu Komutanlığını, bütün sorumluluğuyla Albay Halil Bey üstlenmiştir. 9 Ocak 1916 günü tebliğ edilen bu değişiklik emrinin gereği 10 Ocak 1916'da gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-33, Fih. 1-28.

⁹⁹ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-2, Fih. 1-37; Görgülü, THTDAGKB, s. 409; Genkur Atase, a.g.e., s. 503-553; Moberly, a.g.e., c.2, s. 230-252.

¹⁰⁰ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-35, Fih. 1-23, 1-24; ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4276, Dos. H-3, Fih. 1-8; Bitmeyen Savaş, s. 163; Görgülü, THTDAGKB, s. 408.

2.2.1. Vâdi-i Kelâl Savaşı:

Halil Bey, Grup Komutanlığı'na atanır atanmaz, mâiiyetindeki bütün birlik komutanlarını toplayarak durum değerlendirmesi yapmış ve alınan kararları, yine 10 Ocak 1916 tarihinde bir rapor halinde Altıncı Ordu Komutanlığı'na sunmuştur. Bu rapor şöyledir:

“ 10 Ocak 1916

Altıncı Ordu Komutanlığı'na

1. Bugün, emirleriniz gereği Vâdi-i Kelâl mevziine gelerek Grup Komutanlığı vazifesine başladım. Albay Nureddin hareket etmiştir.

2. Birliklerin savunma düzenlerini, aşağıdaki gibi değiştirdim. Sağ sahildeki piyade ve topçu birliklerini sol sahile geçirdim. Buna göre 13. Kolordu'nun savunma tertibi şöyledir:

a) Sol sahilde: 35. Tümen, Kelâl mevziinde; 52. Tümen, bu hattın gerisinde, Süvari Tuğayı savunma hattının 2 km. kuzeyindeki Seyitgazi köyünde, Süvar-i Tugayı'nın keşif unsurları da Şeyh Said yönünde,

b) Sağ sahilde: İki Hecinsüvar Alayı ile İki Süvari bölüğü Zemzir'de, bunların keşif unsurları Şeyh Said istikâmetinde, Fâzıl Paşa aşiretleri ise Abdülkerim Obasında,

3. 18. Kolordu'nun durumunda değişiklik olmadı.

4. Sol sahilde, doğu ve güney yönlerine karşı esaslı bir savunma düzeni kuruncaya kadar, Vâdi-yî Kelâl de kalacağım.

Irak Grubu Komutanı

Albay Halil”¹⁰¹

35. Tümen'e Vâdi-yî Kelâl'i işgâl ettiren Halil Bey, diğer bütün hazırlıkları da tamamlamış ve beklemeye başlamıştır. İngilizler'de hazırlıklarını tamamlayınca iki taraf

¹⁰¹ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-35, Fih. 1-8

kuvvetleri 13 Ocak 1915'te karşı karşıya gelmişler ve Vâdi-yî Kelâl savaşı başlamıştır. Başlangıçta, İngilizler'in tâarruzu Türk kuvvetlerini zorlamış, Türk kuvvetlerinin çevrelenmeye çalışılması üzerine Halil Bey, getirttiği tâkviye kuvvetlerle cepheyi genişletmiştir. Çarpışmalar sürerken, akşama doğru Süvari Tugayı'nı karşı tâarruzla görevlendirmiştir. Bu beklenmedik saldırı karşısında şaşkına dönen İngiliz kuvvetleri, atlarını terkederek savaşı siperlerde sürdürmeye başlamışlar ve çatışma bu minvâl üzere gece geç saatlere kadar sürmüştür. ¹⁰²

Vâdi-yî Kelâl Savaşı'nda elde edilen bu başarı üzerine cepheye gelen Altıncı Ordu Komutanı Goltz, Halil Bey'i bir "*ALMAN HARP MADALYASI*" ile ödüllendirildi. ¹⁰³

2.2.2. Birinci Felâhiye Savaşı:

Türk kuvvetleri, Vâdi-yî Kelâl bölgesinde yaptıkları başarılı savunmadan sonra Felâhiye mevzilerine çekilmişler ve 14 Ocak 1916 günü sabahına kadar buradaki mevzilerin işgâlini tamamlamışlardır. Mevzilerin ön kısmına topçu bataryaları yerleştirilmiş, onların arkasına da diğer kuvvetler yerleşmiştir. Bataryaların önlerine de hendekler kazınmış ve bunlar irtibat yolları ile birbirlerine bağlanmıştır. ¹⁰⁴

İki tarafda hazırlıklarını tamamladıktan sonra 21 Ocak 1916 günü İngilizlerin tâarruzu ile Birinci Felâhiye Savaşı başlamıştır. Halil Bey, kuvvetlerine "*Her ne pahasına olursa olsun mevzilerini terketmemelerini, sebâtle direnmelerini*" emretmiştir. ¹⁰⁵

¹⁰² Genkur Atase, BDHTHİİC. S. 571-580; Bitmeyen Savaş, s. 163-164; ATASE Arş. 5/10677, Kls., 4276, Dos. H-3, Fih. 1-10; Görgülü; THTDAGKB, s. 409; Sanders, a.g.e., s. 160.

¹⁰³ Genkur Atase, BDHTHİİC, S. 580; Bitmeyen Savaş, s. 164-166; Görgülü, Biy., s. 413.

¹⁰⁴ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4276, Dos. H-3, Fih.1-16; ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4276, Dos. H-3, Fih.30; Bitmeyen Savaş, s. 166; Görgülü, THTDAGKB, s. 409.

¹⁰⁵ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-36, Fih.1-1; Genkur Atase, BDHTHİİC, s.584-585.

ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4267, Dos. H-4, Fih.1-47;
ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-3, Fih.1-24;
ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-4, Fih.1-47;
ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4276, Dos. H-4, Fih.1-50;
ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-3, Fih.1-32;
ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-3, Fih.1-32, 1-33;

Bu arada Kut'ta kuşatılmış bulunan General Townshend, İngiliz Dicle Komutanı General Aylmer ve İngiliz Irak Genel Komutanı General Nixon ile sürekli olarak mektuplaşmakta ve “*erzâkının tükenmekte olduğunu, durumunun hergün biraz daha kötüye gittiğini ve Türk kuvvetlerinin yoğun bir çalışma içinde olduklarını*” söyleyerek, bir an önce kurtarılmasını istemektedir. General Aylmer ise, General Townshend'e “*Türklerin büyük kuvvetlerle işgal ettikleri Felâhiye mevzilerini, yalnız sol kıydan yapılacak bir cephe tâârruzu ile aşmanın imkânsız olduğunu, buradan yapılacak bir tâârruzda kuvvetlerinin en az yarısının harcanabileceğini, bu yüzden kendisinin sol kıydan harekete geçmesi durumunda, Townshend kuvvetlerinin de sağ kıydan çıkış hareketi yapmalarını*” bildirmiştir.¹⁰⁶

Felâhiye mevzîni yarmak ve Kut'taki İngilizler'i kurtarmak isteyen General Aylmer, 19 Ocak 1916'da birliklerine şu emri vermiştir: “*Türk savunma mevzileri 20 Ocak sabahından akşamına kadar topçu ateşi ile dövülecek, 20/21 Ocak gecesi çok şiddetli ateş darbeleriyle Türk savunma mevzileri sarsılacak ve 21 Ocak sabahında da bütün cephe boyunca tâârruza geçilecektir.*”¹⁰⁷

Bu emirde belirtilen plâna göre, 20 Ocak sabahında Felâhiye mevzileri üzerine İngiliz topçu bombardımanı başlamış, bu ateş gece de aralıklı olarak sürmüştü ve 21 Ocak sabahı Türk mevzilerine iyice yaklaşmıştır. İngilizler, 21 Ocak sabahı saat: 07.15'te Türk ileri hatlarına yeniden topçu ateşi açmışlar, ardından da tâârruza geçmişlerdir. Ancak, Türk kuvvetleri bu tâârruzu durdurmayı başarmışlardır. Bir saat aradan sonra yeniden büyük bir saldırı başlatan İngiliz kuvvetleri, Türk savunma hatlarına ve kuvvetlerine çok büyük zararlar vermişlerdir.

Saat 10.00'a doğru tâkviye alan Türk kuvvetleri, İngilizler'in ele geçirdikleri siperlere saldırmışlar, onları perişan ederek kovmuşlar, ardından da kaçan İngilizler'i tâkip ederek, ağır zâyiat verdirmişlerdir. İngilizler geride çok sayıda ölü, yaralı, esir, silâh, cep-

¹⁰⁶ Moberly, a.g.e., c.2, s. 273-274

¹⁰⁷ Moberly, a.g.e., c.2, s. 278; Genkur Atase, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, X.c., s. 317.

hane ve topu bırakarak kaçmışlardır. Saat 15.30'da iki taraf da ateşi kesmiştir. Zafer, Türkler'in olmuştur. ¹⁰⁸

Birinci Felâhiye Savaşı'nda, "4'ü subay 127 Türk şehid 14'ü subay 376 kişi de yaralanmıştır". İngilizler'in kaybı ise "78'i subay olmak üzere 2741 kişi"dir. ¹⁰⁹

Albay Halil Bey, 21 Ocak 1916 günü akşamı, durumu şu raporla Altıncı Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir: "Düşman, 10 piyade taburu, ihtiyat kuvvetleri ve çok sayıda toplu tâârruz etti ve geri atıldı." ¹¹⁰

22 Ocak 1916 günü, iki taraf arasında mütâreke yapılmış, taraflar cephedeki ölü ve yaralıları toplamışlardır. Ancak, gecenin ayazında çok sayıda yaralının öldüğü tesbit edilmiştir. ¹¹¹

Birinci Felâhiye zaferinin Türkler tarafından kazanılmasının en önemli nedeni "*Türk askerinin, her türlü yokluğa rağmen fedakârlık göstermesi, cesâreti, savaşma azim ve iradesinin üstünlüğü ve Türk komutanlarının üstün sevk ve idaresi*"dir. Bu savaşın en önemli sonucu ise "*Mağrur İngilizler'in küçümsedikleri Türk kuvvetleri karşısında ummadıkları kadar büyük ve ağır bir yenilgi almaları*"dır. Türk kuvvetleri, iyi seçilmiş bir arazide iyi planlanmış bir düzen içinde derinliğine yerleştirilmiş; iyi tâhkim edilmiş mevzilerde, disiplinli ve düzenli bir ateş planı ile üstün düşmanını, açıktan cephe tâârruzuna zorlamış ve bu da zaferi getirmiştir. İngilizler ise, üstün ateş güçlerini, iyi hareket kabiliyeti ile destekleyemedikleri için mağlup olmuşlardır. ¹¹²

İngiliz ordusunun bu başarısızlığı, Kut'taki Townshend ve kuvvetlerinin durumunu daha da zorlaştırmıştır. Bu tarihten, yani 21 Ocak 1916'dan 8 Mart 1916'ya kadar geçen

¹⁰⁸ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-4, Fih.1-98,

ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-4, Fih.1-59

¹⁰⁹ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-3, Fih.1-64; Moberly, a.g.e., c.2, s. 288.

¹¹⁰ Genkur ATASE, BDHTHİC, s. 611; Selçuk, YSR, c.1, s. 158.

¹¹¹ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-36, Fih.1-25

ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-3, Fih.1-62; Bitmeyen Savaş, s. 167,

süre, her iki tarafın da amaçlarına ulaşabilmek için yaptıkları hazırlıklarla ve taktik plan oluşturma çalışmalarıyla geçmiştir. Ve nihayet, Sâbis Meydan Savaşı'nın eşiğine gelinmiştir.

2.2.3. Sâbis Meydan Savaşı:

İngilizler, Dicle'nin sol sahilinden yürüttükleri tââruzlarla Kut'a ulaşamayacaklarını anlayınca, plan değiştirerek sağ sahilden bir tââruz yapmaya karar vermişlerdir. Bunu haber alan Halil Bey, 13. Kolordu karargâhı ile 35. Tümen'i "bu şekilde gelebilecek bir İngiliz tââruzunu karşılamak ve Kut'u gözetmek" görevi ile Dicle'nin sağ sahiline geçirtmiştir.¹¹³ 4 Şubat'ta Albay Ali İhsan Bey, 13. Kolordu Komutanlığı'na atanmış ve görevine başlamıştır. 4-5 Şubat gecesi, komutanların aldığı karara göre, "35. Tümen Sâbis tepesini işgâl edip, tâhkime başlamıştır." Süvarî Tugayı, Ebter tepesindeki Fâzıl Paşa aşiret kuvvetlerine katılmış, 51. Tümen'in 7. Piyade alayı ile 45. Ve 51. Tümen'lerin İstihkâm bölükleri Garaf Köprüsü'nün başlarını tâhkimle görevlendirilmiştir.

Bu arada, 18. Kolordu Komutanlığı Vekâleti ile Asker Alma Başkanlığı'nı da üzerinde taşıyan Halil Bey, Kolordu ve Grup karargâhlarını birleştirmiştir.¹¹⁴

8 Mart 1916 gününe kadar iki taraf da hazırlıklarla vakit geçirmişlerdir. 8 Mart 1916 günü sabahı saat 07.00'de İngilizler'in Sâbis tepesine tââruz etmesi ile savaş başlamıştır. Bu ilk saldırı Türk kuvvetlerinde paniğe yol açmış, ancak toparlanan Türk kuvvetleri, İngilizler'e karşı şiddetli bir direnme göstererek onları geri çekilmeye zorlamışlardır.¹¹⁵

Türk kuvvetleri, 8/9 Mart gecesini de İngiliz tââruzuna karşı teyâkkuz halinde geçirmişler, ancak, gelinen nokta itibariyle umutsuzluğa düşen ve Kut'u kurtarmanın zorluğunu anlayan General Aylmer, 9 Mart sabahında Kolordusu'na geri çekilerek Vâdi-i

¹¹² Genkur Atase, BDHTHİC, s. 615-616.

¹¹³ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-4, Fih.1-37

¹¹⁴ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4490, Dos. H-29, Fih.1-35

¹¹⁵ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-7, Fih.1-41

Kelâl mevzilerine yerleşme emri vermiştir. ¹¹⁶ Böylece, Sâbis Savaşı da Türkler'in zaferi ile sonuçlanmıştır.

Türk komuta heyeti, Sâbis'te araziye, imkân ve kâbiliyeti ve muhtemel düşman planlarını iyi değerlendirmiş, en uygun tertip ve düzeni almış, stratejileri iyi uygulamıştır. Halil Bey'in ifadesi ile "*Türk kuvvetleri, devlete ve Türk milletine yeni bir destan hediye etmişler*" dir. ¹¹⁷

Albay Halil Bey, Sâbis seferinin ardından General Townshend'e şu mektubu yazar:

"10 Mart 1916

Asâletmeâb,

Sizi kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri, Felâhiye ve Sâbis'te bize tâârruz etmiş, ancak, 10.000'in üzerinde kayıp vererek geri çekilmeye mecbur olmuştur. Size gelince, askerlik görevinizi kahramanca yaptınız. Bundan böyle kurtulma imkânınız kalmamıştır. Mültecilerden, erzâğınızın bittiğini ve çok sayıda hastanızın bulunduğunu öğrendim. Bu şekilde kalmak veya bize teslim olmakta serbestsiniz. Durumu bildiririm.

Irak Grubu Komutanı

Albay Halil" ¹¹⁸

Gelinen bu nokta ve General Aylmer'in başarısızlığı, bütün İngiliz birliklerinde ve özellikle de Kut'taki Hintli askerler üzerinde çok olumsuz ekti yapmış, firar olaylarına sebep olmuş ve General Townshend'i iyice ümitsizliğe düşürmüştür. Bu yüzden Townshend, 16 Mart 1916'da General Lake ve General Göring'e gönderdiği telgrafta "*7 Nisan'a kadar kurtarılamadıkları takdirde nehir sularının yükseleceğini, dolayısıyla Kut'tan yapılacak çıkış hareketlerinin imkânsız olacağını, açlığın ve hastalığın had*

¹¹⁶ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-7, Fih.1-43; Moberly, a.g.e., c.2, s. 361.

¹¹⁷ Bitmeyen Savaş, s. 169-170; Genkur Atase, BDHTHİC, s. 677-698.

¹¹⁸ Moberly, a.g.e., c.2, s. 375; Bitmeyen Savaş, s. 170-171.

safhaya vardığını ve teslim olmaktan başka bir yol kalmadığını” bildirmiştir. Townshend, bu telgrafında, ayrıca *“Albay Halil ile müzâkereye girişmenin faydalı olup-olamayacağını bildirilmesini, teslim olunması karşılığında bütün birliklerin silah ve cephanesi ile nakletmelerini sağlayacak bir antlaşmanın yapılabilmesinin mümkün görüldüğünü”* ifade etmiştir. ¹¹⁹

Ancak, Townshend’in bu teklifini reddeden General Lake, cevaben *“teklif ve şartların Albay Halil tarafından gönderilmesinin daha doğru olduğunu, önümüzdeki bir ay içinde şans ve kaderin İngilizler lehine dönebileceğini”* bildirmiştir. Bu görüş, Londra hükümet merkezince de onaylanmıştır. Bu arada, başarısız olan General Aylmer, Dicle Kolordu Komutanlığı görevinden alınmış, yerine 13 Nisan 1916 tarihinde General Göring atanmıştır.

2.2.4. Zemzîr Savaşı:

İngilizler, Sâbis savaşı sırasında Türkler’in ele geçirdikleri Zemzir tepesini geri alabilmek için 11 Mart 1916’da bir tâârruz yapmışlardı. Zirâ, bu tepe Kut’un gözetlenmesine imkân veren bir konuma sahipti. Zemzir’deki savunma savaşını Türk kuvvetleri kazanmış ve İngilizleri büyük zâiyat vererek geri çekilmeye mecbur etmişlerdir. ¹²⁰ Bu savaşta Türk kuvvetlerinin kaybı *“34 şehit, 96 yaralı ve 27 esir”*dir. ¹²¹

Zemzîr Savaşı’ndan sonra taşan Dicle nehri, her iki tarafı da çok uğraştırmış ve yormuştur. Taşan sular araziye kaplamış, çadırları ve siperleri durulamaz hale getirmiş, hatalık ve ölümlere yol açmıştır. Tabû ki, bu durumda 5 Nisan’a kadar hiç bir askerî hareket gerçekleştirilememiştir. ¹²²

¹¹⁹ Moberly, a.g.e., c.2, s. 376-377; Görgülü, THTDAGKB, s. 409-410.

¹²⁰ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-8, Fih.1-17

¹²¹ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-3, Fih.1-19

¹²² Genkur Atase, BDHTHİC, s. 709; Görgülü, THTDAGKB, s. 410.

İngilizler, 19 Mart 1916 ve 3 Nisan 1916 tarihlerinde Zemzâr'e iki tâârruz denemesi daha yapmışlarsa da bir netice alamamışlardır. İkisinde de başarısızlığa uğratılarak, geri püskürtülmüşlerdir.¹²³

2.2.5. İkinci ve Üçüncü Felâhiye Savaşları:

Tâkviye olarak 5 Nisan'a kadar hazırlıklarını sürdüren İngilizler, bu günün sabahında Felâhiye'deki Türk mevzilerine saldırıya geçmişler, böylece İkinci Felâhiye Savaşı başlamıştır. 5 Nisan günü General Göring, birliklerine şu emri vermiştir.

"1.5 Nisan 1916 günü saat 04.55'te Felâhiye mevzilerine hücum edilerek, Türk savunma hatları zapt ve işgâl edilecektir.

2.Felâhiye mevzilerinden çekilecek olan Türklere tâârruza devam edilecek, tâ-kipte mümkün olduğu kadar ilerlenilecek ve çekilen Türkler'in boşaltacakları bütün mevziler zapt ve işgâl edilecektir.

3.Kuvvetlerimiz, duruma ve gelişmeye göre birbirini destekleyecek ve tâkviye edecektir.

4.Süvâri kuvvetleri, Türkler'in muhtemel hareketlerine engel olacaktır.

*5.Topçular, sürekli atışlarla tâârruzları destekleyecektir."*¹²⁴

Bu emirlerle verilen taktik üzerine İngiliz kuvvetleri, 5 Nisan sabahı Felâhiye'ye doğru ilerlemeye başlamış, Türk mevzilerini sürekli ateş ve bombardıman altına almış ve Türk tâhkimatını büyük ölçüde tahrip etmişlerdir. Dicle sularının taşması, mevzilerden savunmayı zorlaştırdığı için Türk kuvvetleri, Felâhiye mevzilerini boşaltmışlar ve 5 km. kadar geriye çekilmişlerdir. Bu noktada yeni bir savunma hattı oluşturan Türk kuvvetleri, yeni İngiliz tâârruzlarını beklemeye başlamışlardır.¹²⁵

¹²³ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274,Dos. H-9,Fih.1-48

ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274,Dos. H-9,Fih.1-49

¹²⁴ Moberly, a.g.e., c.2, s. 390-391.

¹²⁵ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644,Dos. H-21,Fih.1-6.

İngilizler, 6 nisan 1916 sabahında saat 06.20’de topçu ateşi ile yeni saldırıyı başlatmışlar, bu şiddetli tâârruz ve bombardıman 7 ve 8 Nisan günlerinde de devam etmiştir. 9 Nisan’da Türk kuvvetleri gerilemeye başlayınca, İngilizler yeni bir tâârruz daha başlatmışlardır. Ancak, bu son tâârruz, Türk kuvvetlerinin büyük direnişi ve kahramanca savunması ile karşılanmış, şiddetli çarpışmalarda Türk siperleri, adeta İngiliz ölüleri ile dolmuş, kalan İngilizler de, sabahın erken saatlerinden itibaren hızla geriye çekilmeye başlamışlardır. Böylece, ikinci Felâhiye Savaşı’nda zorlanan Türk kuvvetleri, Üçüncü Felâhiye savaşında İngilizler’e karşı büyük bir başarı kazanmışlardır.¹²⁶

Üçüncü Felâhiye Savaşı’ndan sonra her iki taraf da, bir yandan tâhkimat işleriyle, diğer yandan da su taşkınlarıyla ve bunun meydana getirdiği zararları telâfiye çalışmakla meşgûl olmuşlardır. Suların yıktığı siperler yenilenmeye, bataklık haline gelen mevziler islâh edilmeye çalışılmıştır.¹²⁷

2.2.6. Beyt-i İsa Savaşları:

İngiliz komuta heyeti, Kut’a ulaşmak için Felâhiye’yi zorlamasına rağmen bir netice alamayınca Kut kuşatmasını Beyt-i İsa bölgesinden yarmayı ve bu yoldan Kut’a ulaşmayı tasarlamıştır. Bundan sonra, bu plana göre askerlerin yerleştirmeye ve hazırlıklar yapmaya başlamıştır.¹²⁸

Hazırlıklarını tamamlayan İngilizler, 17 Nisan 1916 sabahında Beyt-i İsa mevzilerindeki Türk savunma hatlarına yönelik şiddetli bir tâârruz başlatmışlardır. Baştan beri olduğu gibi, yine hedef “*Kut’a ulaşmak ve buradaki İngiliz kuvvetlerini kurtarmak*”tı.

İngilizler’in bu ilk saldırısı karşısında, Beyt-i İsa mevzilerinde bulunan az sayıdaki Türk kuvvetleri yenilgiye uğramışlar, mevzilerini kaybetmişler ve 2.5 km. kadar batıya çekilerek ikinci bir savunma hattı oluşturmak zorunda kalmışlardır.¹²⁹ Bu durumda Grup

¹²⁶ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-10, Fih. 1-41

¹²⁷ Moberly, a.g.e., c.2, s. 415.

¹²⁸ Moberly, a.g.e, c.2, s. 416-418.

¹²⁹ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-1,2, Fih. 1-5; Bitmeyen Savaş, s. 173.

Komutanı Albay Halil Bey, 17 Nisan 1916 günü saat 09.30'da birliklere şu emri göndermiştir:

“1. Bey-i İsa'nın batısındaki yeni mevzi korunacaktır. Zirâ, Felâhiye mevzi de böylelikle korunabilecektir. Buna göre tertibât alın.

*2. Gereken destek gelmektedir.”*¹³⁰

Destek alan Türk kuvvetleri, 18 Nisan günü İngilizler'e tâarruz ederek, onları Beytiisâ mevzilerinden geri atmışlardır. 19 Nisan da İngilizler, tekrar bir tâarruz gerçekleştirmişler, ancak, bu tâarruz da Türk kuvvetleri tarafından püskürtülmüş ve Bey-i İsa mevzileri korunmuştur.¹³¹

2.3. HALİL BEY'İN GENERALLİĞE TERFİİ, ALTINCI ORDU KOMUTANLIĞI ve BAĞDAT VALİLİĞİNE TAYİNİ

2.3.1. General Oluşu ve Altıncı Ordu Komutanlığı'na Tayini

1916 yılı Mart ayı sonlarına doğru Altıncı Ordu Komutanı Marşal Von Der Goltz'un tifüs hastalığına yakalanması üzerine, Irak cephesindeki bütün yük Albay Halil Bey'in üzerinde kalmıştır. Bu durum üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa, 26 Mart 1916 tarihinde bir kararname hazırlatarak Padişah'a onaylatmış ve buna göre Albay Halil Bey, Mirlivâ (*Tuğgeneral*)'lığa yükseltilmiştir. O, artık “*Halil Paşa*”dır.¹³²

Tifüs hastalığına yakalanan Goltz'un, çok geçmeden 8 Nisan 1916 tarihinde Bağdat'ta bu hastalıktan ölmesi üzerine Halil Paşa, yine Başkomutanlık Vekâleti'nin emri ile “*Altıncı Ordu Komutanlığı ve Bağdat Valiliği*”ne atanmıştır (19 Nisan 1916). Bu du-

¹³⁰ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-11, Fih.1-49.

¹³¹ ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-11, Fih.1-65; Görgülü; THTDAGKB, s. 410.

¹³² ATASE Arş. 5/10677, Kls. 4274, Dos. H-11, Fih.1-67,

Görgülü, THTDAGKB, s. 408; Selçuk; YSR, c.1, s. 165; Sabis, a.g.e, c.3, s. 157; TTK-KOA, II-383.

rum üzerine, Irak Grubu Komutanlığı'na gerek kalmadığından, bu komutanlık lağvedilmiştir.¹³³

Yeni görevi ile birlikte sorumluluğu da artan Halil Paşa, 19 Nisan 1916'da Başkomutanlık Vekâleti'ne bir rapor yazarak "*Son çarpışmalarda çok kayıp verildiğini, Kolorduların savaş güç ve kudretlerini korumak için 100 kadar subay, 10.000 kadar da ikmâl erinin acele olarak Irak cephesine gönderilmesini*" istemiştir.¹³⁴

Irak'ta Türk cephesinde bu gelişmeler olurken, İngilizler de, hergün uçaklarla 8-10 sefer yaparak Kut'taki kuvvetlerine yiyecek atıyorlar ve onlara dayanma gücü vermeye çalışıyorlardı. Kut halkı ise, artık dayanılmaz bir hal alan açlık sıkıntısından kırtılmak için, fırsat buldukça kasabadan kaçarak Türk'lere ilticâ ediyordu. Bu durum üzerine Halil Paşa, General Townshend'e bir mektup yazarak "*Bu kaçışların önlenmesini, aksi halde çıkanlara silahla müdâhale edileceğini*" bildirmiştir. Ancak, kaçanların çoğunluğunun kadın ve çocuk olması yüzünden, söylenen yapılmamıştır. Dolayısıyla, bu iltica hareketleri, Kut'un teslimine kadar devam etmiştir.¹³⁵

2.3.2. Dördüncü Felâhiye Savaşı:

Kut'a uçaklarla atılan yiyecekler, buradaki açlığa çare olmuyordu. Açlık tehlikesi büyük boyutlara ulaştığı gibi, açlıktan doğan birçok hastalık da başgöstermişti. Gerek bu durumu, gerekse de cephenin genel vâziyetini aralarında istişâre eden İngiliz generalleri Lake ve Göring, son bir ümit olarak "*Felâhiye mevzîine yeni bir tâârruz yapmaya ve bu yolla kuşatmayı yararak Kut'a ulaşmayı denemeye*" karar vermişlerdir.¹³⁶

Bu amaçla gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra 22 Nisan 1916 günü sabahı saat 07.00'de Felâhiye'ye yönelik son şiddetli tâârruzlarını başlatmışlardır. İlk saldırıda sağlam bir direniş karşılaşmadıklarını gören İngiliz kuvvetleri, piyâde hareket ile ilerlemeye baş-

¹³³ Sanders; a.g.e., s. 160-161; Sâbis; a.g.e, c.3, s. 157, Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 166.

¹³⁴ Genkur Atase, BDHTHİC, s. 763.

¹³⁵ Mehmet Emin, a.g.e., c.2, s. 329.

¹³⁶ Moberly, a.g.e., c.2, s. 440.

layınca, Türk savunma kuvvetlerinin karşı ateşi ile karşılaşmakta gecikmemişlerdir. Türk ateşi karşısında ilerleme imkânı bulamayan İngilizler, büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹³⁷

2.3.3. Kut'un Teslimi ve Kut Zaferi:

2.3.3.1. Kut İçin Son Teşebbüsler:

İngilizler'in son girişimi de başarısız olunca General Townshend, General Lake'ye başvurarak "*Halil Paşa ile müzâkere yapmak*" için yetki istemiştir. Ancak General Lake, General Göring'ten "*Kut'u kurtarmak için yeni bir deneme daha yapmasını*" istemiştir. General Göring ise "*Cephedeki askerin çok yorgun olduğunu, 10.000 kadar kayıp verildiğini, bu durumda yorgun ve moralsiz olan askeri yeni bir tâarruza zorlamanın imkânsız olduğunu*" bildirmiştir.

Bu gelişme üzerine Genel Komutan General Lake, durumu Londra ile görüşüp "*Yeni bir teşebbüsün çok zor ve hatta imkânsız olduğunu, girişilecek bir tâarruzun öncekiler gibi başarısızlıkla sonuçlanması durumunda Aşağı Irak'ın da tehlikeye düşebileceğini*" belirtmiştir. Bundan sonra İngiliz askeri ve siyasi kamuoyu, artık "*Kut'ta kuşatılmış bulunan İngiliz kuvvetlerinin, Türkler'le görüşme yoluyla kurtarılması*" fikrini tartışmaya başlamıştır.¹³⁸

Durumun bu noktaya gelmesine rağmen, yine de son bir tâarruz deneme düşüncesi vardı ve İngilizler, bunun için hazırlıklar yapıyorlardı. Bu hazırlıklar kapsamında "*Kut'taki askerlerine lojistik ve cephe desteği ulaştırmak*" amacıyla *CULNAR* isimli bir vapurla Kut'a 240 ton erzâk, silâh ve cephe göndermeğe kalkışmışlardı. Çok iyi kamufler edilmesine rağmen Türk kuvvetleri bu vapuru farketmişler, Makasis yakınlarında sıkıştırılan vapur karaya oturtulmuş ve teslim alınmıştır. Adetâ, kendi ayağıyla geldiği için Halil Paşa bu vapura "*KENDİ GELEN*" adını vermiş, içindeki erzâk ile silah ve cepha-

¹³⁷ ATASE Arş. 5/4579, Kls. 4490, Dos. H-33, Fih. 1-33; Moberly, a.g.e., c.2, s. 450.

¹³⁸ Moberly, a.g.e., c.2, s. 450-451; Sanders, a.g.e., s. 160.

neye de elkonulmuştur. Zengin bir gânimet getiren vapur, Türk Nehir Filosu'na katılmıştır. Böylece bu son teşebbüs de neticesiz kalmıştır. ¹³⁹

2.3.3.2. Kut'un Teslimi ve Zafer:

Artık, İngilizler için Kut'un tesliminden başka bir çare kalmamıştı. General Lake, 26 Nisan 1916 günü General Townshend'e bir mektup göndererek "*Halil Paşa ile müzâkerelere başlamasını*" emretmiştir. Bunun üzerine Townshend, Halil Paşa'ya haber göndererek "*teslim görüşmeleri için Dicle üstünde bir gemide buluşma*" isteğini bildirmiştir. ¹⁴⁰

Aracılı veya doğrudan yapılan görüşmeler de Townshend "*Beş aydır devam eden kuşatma nedeniyle erzâkın bittiğini, açlık ve sefâletin başladığını, Kut'ta mevcut olan top, tüfek, silâh, cephane, malzeme ve ellerindeki bir milyon İngiliz lirasını teslim edeceğini, buna karşılık kendisinin ve ordusunun serbestçe Ammare'ye ve oradan da Hindistan'a gitmesine müsâde edilmesini, altı günlük bir ateşkes yapılmasını, eğer bu son istekleri kabul edilirse, kendi ordusu için on günlük erzâk gönderilmesini Basra'daki İngiliz Ordu Komutanlığı'ndan isteyeceğini ve son olarak da mevcut kuvvet buradan çıkarıldığı takdirde Türkler'e karşı savaşmayacağına söz verdiğini*" bildirmiştir. ¹⁴¹

Buna karşı Halil Paşa ise "*Kayıtsız-şartsız teslim olunmasını, bu durumda kendisine; görevini yapmış bir kumandan olarak Ruslar'ın Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'ya gösterdikleri iyi niyetli davranışların gösterileceğini, askerinin biran önce sefâletten kurtarılması için müzâkerelerin uzatılmayarak, biran önce teslim olunmasını*" istemiştir.

¹³⁹ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-42, Fih.1-31; Bitmeyen Savaş, s. 181.

¹⁴⁰ Genkur Atase, BDHTHİC, s. 777; Bitmeyen Savaş, s. 183-184.

¹⁴¹ Bitmeyen Savaş, s. 184-185 (Not: Halil Paşa hâtırlarında bu paranın kendi şahsına teklif edildiğini, bu yüzden reddettiğini söylemektedir.)

İki komutan 27 ve 28 Nisan günlerinde yapılan görüşmelerde, kendi tekliflerinde ısrarlı olduklarından anlaşamamışlar ve her ikisi de durumu üstlerine danışma yolunu seçmiştir. Townshend'in danıştığı İngilizler'in Irak Genel Komutanı General Lake "*diğer şartları aynen muhafaza etmekle birlikte, paranın iki milyon sterline çıkarılabileceğini*" bildirmiştir. Halil Paşa ise, durumu Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya bildirmiştir. Enver Paşa'dan gelen cevap: "*Kut'ta bulunan bütün İngiliz personeli, ateşli silahlar ve harp malzemeleri teslim edilecek; savaş devam ettiği müddetçe Türk devleti ve müttetikleri aleyhinde düşmanca hareketler yapmayacaklarına söz verecekler, bunlar kabul edilirse yalnız Townshend serbest bırakılacak...*" şeklindedir.¹⁴²

Durum, kendisine iletilince General Towshend "*şahsı için böyle bir teklifi kabul edemeyeceğini, kayıtsız-şartsız teslim mecbur edileceğinden bütün silâh, cephane ve eşyanın imhâ edileceğini, para meselesinin ise artık söz konusu olamayacağını, buna göre 29 Nisan 1916 günü öğleden sonra teslim olacaklarını*" bildirmiştir.¹⁴³

29 Nisan 1916 günü sabahından itibaren teslim hazırlıklarına başlayan Halil Paşa "*Silâhsız kalan İngilizler'in Kut'taki Araplara karşı can güvenliklerinin korunması ve şehrin asâyişinin sağlanması*" için 3. Alay Komutanı Nazmi Bey'i şehre göndermiş, kendisi de öğle üzeri kurmay heyeti ile birlikte Kut'a girmiştir.

General Townshend'in karargâhı'na gelen Halil Paşa, burada hazırlanan "*antlaşma protokolünü*" Townshend'le birlikte imzalamıştır. Ardından da Kut hükümet konağına Türk bayrağı asılarak şehir teslim alınmıştır.¹⁴⁴

Teslimden sonra İngiliz birlikleri Kut'taki siperlerinin dışına çıkarılmış, burada kurulan çadırlara yerleştirilmiş ve peyderpey çeşitli vasıtalarla Bağdat'a sevkedilmeye başlanmıştır. Generaller ve subaylar aynı gün, otomobillerle Bağdat'a gönderilmişlerdir. General Townshend ise 3.5.1916 günü Bağdat'a gitmiştir.¹⁴⁵

¹⁴² ATASE Arş. 5/4574, Kls. 4490, Dos. H-33, Fih.1-45; Bitmeyen Savaş, s. 185-186.

¹⁴³ Moberly, a.g.e, c.2, s. 474- D.Fromkin, a.g.e., s.193-195.

¹⁴⁴ Bitmeyen Savaş, s. 186-188; Görgülü, THTDAGKB, s. 410; Sanders; a.g.e., s. 160-161

¹⁴⁵ ATASE Arş. 5/10481, Kls. 3644, Dos. H-42, Fih.1-48; Genkur Atase, BDHTHİC, s. 781, M.Emin, a.g.e., C.2, s. 431-432; ATASE Arş. 5/4574, Kls. 4490, Dos. H-33, Fih.1-16; Genkur ATASE, BDHTHİC, s. 778-779; Bitmeyen Savaş, s. 186-190.

İngilizler, teslimden önce Kut'u bir yangın yeri haline getirmişlerdir. Silahlarını kırmışlar, cephane ve eşyalarını yakmışlar, hayvanlarını kesmişler, gemileri ateşe vermişler, ellerindeki parayı da askerlere dağıtmışlardır. Kut'ta teslim alınan insan ve eşya mevcûdu şöyledir:

“İnsan: 13 General, 204 Hintli subay, 272 İngiliz subay, 2592 İngiliz er, 6988 Hintli er, 3248 artçı ve levâzım er olmak üzere toplam 13.309 kişidir. Bu mevcudun 1306'sı hasta ve yaralıdır.

*Malzeme: Tahrip edilmiş 40 top, 3 uçak, 2 gemi ve 40 otomobil*¹⁴⁶

Böylece Kut, 4 ay 23 gün süren amansız bir kuşatmadan ve yapılan kanlı savaşların ardından İngilizler'in büyük gayret ve çabaları ve ardi ardına yaptıkları şiddetli tââruz ve hücumlara rağmen; yurdun ve toprağın sahibi olan Türk Ordu Komutanlığı'na; içindeki bütün personel, silah, eşya ve mühimmatıyla kayıtsız ve şartsız teslim olmuştur. Türk kuvvetleri, millî heyecan ve galeyân içinde, kasaba halkının da coşkun tezahürat ve sevinç gösterileri arasında şehri tekrar ele geçirmişlerdir.¹⁴⁷

Bu sonuç, başlangıçta Bağdat'ın zaptını hedef tutan İngiliz proje ve harp planlarının âkâmetini gösterdiği gibi, “İngiliz gururu” için de tam bir darbe olmuştur. Kut zaferindeki en büyük pay Halil Paşa'nın ve Irak Türk Ordusu'nun kahraman askerlerindedir.

Halil Paşa, Kut'un tesliminden sonra 29 Nisan 1916 günü, bütün birliklerine şu genelgeyi yayınlamıştır.

*“Orduma,
Arslanlarım,*

¹⁴⁶ M.Emin, a.g.e., c. 23, s. 340; (Savaştan sonra İngiltere'de kurulan Eski Irak Muharipleri Cemiyeti, Kut zaferinden sonra İngiliz esirlere centilmence davranan Halil Paşa'yı fahri üye olarak kabul etmiştir) Ş.S.Aydemir, Enver Paşa, c.3, s. 187.

¹⁴⁷ Genkur Atase, BDHTHİC, s. 782-784; Bitmeyen Savaş, s. 189-193; (L.V.Sanders; Türkiye'de Beş Yıl adlı eserinde “Kut'ta, muhasara edilen İngilizler'i kurtarma teşebbüsleri sonuç vermemiş, Halil Paşa Kut'u teslim almayı başarmıştır. Ancak bu başarı, O'nun kendine güvenini arttırmış, Almanlar'ın tavsiyelerini dinlemez olmuştur. Kut'tan sonra Irak'taki bütün İngilizler'i kovmak mümkünken bunu yapmadıkları gibi, 13. Kolordu'yu da İran'a göndererek, büyük yanlış yapmıştır demektir. s. 161-162)

1. Bugün, Türkler'e şan ve şeref, İngilizler'e ise kara meydan olan şu kıvgın toprağın güneşli semâsında şehitlerimizin ruhları sevinç içinde uçarken, ben de hepinizin pâk alınlarından öpüyor ve hepinizi tebrik ediyorum.

2. Bize, ikiyüz yıldan beri tarihimize bulunmayan bir olayı kaydettiren Cenâb-ı Allah'a hamd ve şükür ederim. Allah'ın büyüklüğüne bakınız ki, binbeşyüz yıllık İngiliz devletinin tarihine böyle büyük bir olayı ilk defa yazdıran, Türk süngüsü oldu. İki yıldır süren dünya savaşı, böyle parlak bir olayı daha göstermemiştir.

3. Ordumuz, gerek Kut karşısında ve gerekse Kut'u kurtarmaya gelen ordular karşısında 350 subay ve 10.000 neferini şehid vermiştir. Buna karşılık Kut'ta, 13 General, 481 subay ve 13.300 er teslim alıyorum. Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de 30.000 zâyat vererek geri dönmüşlerdir.

4. Şu hale bakınca, dünyayı hayretlere düşürecek iki büyük fark görülür. Tarih, bu olayı yazmak için kelime bulmakta zorluk çekecektir.

5. İşte, Türk sebâtının İngiliz inadını kırdığı birinci olayı Çanakkale'de, ikinci olayı da burada görüyoruz.

6. Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer, yeni olgunlaşan savaş durumumuz karşısında, gelecekteki başarımızın da parlak bir başlangıcıdır.

7. Bugüne "KUT BAYRAMI" adını veriyorum. Ordumun her ferdi, heryıl bu günü kutlarken, şehitlerimize Yâsinler, Tebârekeler, Fatihalar okusunlar. Şehitlerimiz yüce hayatlarında, semâvâtta kızıl kanlarla uçarlarken, gâzilerimiz de istikbâldeki zaferlerimizle gururlansınlar.

Altıncı Ordu Komutanı

Tuğgeneral Halil¹⁴⁸

¹⁴⁸ Bitmeyen Savaş, s. 189-190; M.Emin; a.g.e., c.2, s. 236; BOA, DH. Kms. 38/18, 1-2, TTK. - KOA, I-22.

2.4. KUT ZAFERİ'NDEN 1918 YILI ORTALARI KADAR IRAK CEPHESİ VE HALİL PAŞA

2.4.1. 1916 Yılındaki Fââliyetleri:

Irak cephesindeki savaşlar, 6 Kasım 1914'deki Fâv çıkarmasından 29 Nisan 1916'da Kut zaferine kadar geçen süre içinde, zorluklar ve yokluklar içinde geçmiştir. Halil Paşa'nın bu cepheye gelişine kadar, yani 21-26 Kasım 1915'teki Selmân-pâk savaşına kadar Türk kuvvetleri, organizasyon zorlukları içinde, İngilizler karşısında hep gerileme halinde iken, bu tarihten sonra üstün konuma geçmiştir. Bunda, yeni tâkviye kuvvetlerinin cepheye gelmiş olması kadar, Halil Paşa'nın ve kurmay heyetinin de büyük rolü vardır. İyi bir komuta organizasyonu ile Türk kuvvetleri, her bakımdan üstün olan İngiliz kuvvetleri karşısında savaş üstünlüklerini hiç kaybetmemişlerdir. Bu cephede, 1916 yılı Nisan ayı sonuna kadar yaşanan olaylarla Türk kahramanlığı âdeta destanlaşmıştır.¹⁴⁹

Kut zaferinden sonra Irak'taki Türk kuvvetlerinin genel bir hareketsizlik içine girdikleri görülmektedir: Bunun belli başlı sebepleri olarak;

“1.Halil Paşa'nın, Altıncı Ordu Komutanlığı görevinin yanında Bağdat Valisi olarak bölgedeki idârî ve siyâsî işlerle de meşgûl olmak zorunda kalması,

2.Başkomutanlık Vekâleti'nin Irak cephesinde gelinen durum itibariyle bu cepheyi “ikinci derecede bir cephe” sayarak, savaş öncesinde olduğu gibi buradaki kuvvetleri dağıtması,

3.Kut'ta İngilizler'e vurulan darbenin getirdiği zafer sarhoşluğu ve “İngilizlerin artık Irak'tan ümitlerini kestikleri” şeklindeki yanlış kanaat ve buna dayalı olarak yapılan değerlendirmeler,

¹⁴⁹ Ş.Süreyya Aydemir, Enver Paşa, c. 3, s. 197 (Enver Paşa, Halil Paşa'ya yazdığı 28.5.1916 tarihli mektupta: “İran'ı kadar olan yetmez, İran'ın toprak bütünlüğünü de koru” emrini vermektedir.BOA, DH, KMS, 40/55; BOA, DH, KMS. 64/47.

4. Türk Ordu teşkilatındaki Alman subayların “Almanya’nın İran üzerindeki planlarına hizmet etmeye yönelik fââliyetleri,

*5. Altıncı Ordu’daki Alman kurmay heyeti ile Türk komutanlar arasındaki uyuşmazlık ve anlaşmazlıkların olumsuz etkileri” olarak ifâde edilebilir.*¹⁵⁰

Kut zaferinden sonra Türk kuvvetlerinin hareketsizlik içine girmeleri, Irak’taki İngilizler’i rahatlatmış ve onların Felâhiye bölgesinde kalarak mevzîlenmesine sebep olmuştur. Felâhiye bölgesine yerleşen İngilizler, bir yandan buradaki mevzîlerini her bakımdan ikmâl ve tâkviye etmeye çalışırken, bir yandan da Bağdat üzerine bir harekete girişebilmek için kara ve nehir ulaşım yollarının ıslâhıyla uğraşmaya başlamışlardır. Bu işi, yavaş yavaş ama sistemli bir şekilde yürütmüşlerdir.

Bu hareketsizlikteki bir başka önemli neden de Kut zaferinden birkaç hafta sonra bölgede aşırı ve boğucu sıcakların başlamasıdır. Bu sıcaklar, bölgedeki büyük hareketleri imkânsız hale getirmiştir. Sonbaharda iklim şartları müsâit hale geldiğinde ise, bölgedeki güç dengeleri değişmeye başlayacaktır. 1916 yılının kalan ikinci yarısını Halil Paşa, Bağdat Valisi olarak yoğun siyâsî ve idari işlerle geçirmiştir.¹⁵¹

Mayıs-1916’da Bağdat’a dönen Halil Paşa ile Altıncı Ordu’nun kurmay kadrosundaki Alman subayları arasında anlaşmazlıklar başlamıştır. Bunun tabîi sonucu olarak artık O, Alman subaylarını dinlemeyecek, onlara aldırış etmeyecek ve onları kararlarına katmayacaktır. Dolayısıyla onların kızgınlığına sebep olacaktır. Alman generallerinden Limon Von Sanders’in 11 Temmuz 1916 tarihli raporlarında bunu görmek mümkündür. Sanders, raporunda: “*Altıncı Ordu’da sevk ve idarenin kalmadığından, Halil Paşa’nın Ordu komutanından başka herşeye benzediğinden, İngilizler’e saldırmak yerine 13. Kolordusu’nu İran’a gönderdiğinden, İran’da Ruslara karşı yapmaya çalıştığı hareketlerin havaya pala sallamak mâhiyetinde olduğundan, orada bir başarı kazanama-*

¹⁵⁰ Liman Von Sanders, Türkiye’de Beş Yıl, s. 161-166.

¹⁵¹ Liman Von Sanders, Türkiye’de Beş Yıl, s. 162, 165-166; TTK.- KOA, II-379, II-380; BOA, DH ŞFR. 80/40, BOA, DH. ŞFR. 79/16; BOA, ŞFR., 79/88, 79/120, 81/17

yacaklarından, kazansalar bile bunun devamlı ve kalıcı bir başarı olamayacağından” bahsetmektedir.¹⁵²

2.4.2. 1917 Yılındaki Fââliyetleri ve Bağdat’ın Düşmesi:

İngilizler, 1916 yılının son sekiz ayını “*Bağdat’ın zabtı*”na yönelik büyük ve yoğun hazırlık çalışmaları ile geçirmişlerdir. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 5 Ocak 1917 tarihinde Bağdat’a doğru harekete başlamışlardır. Bu arada Irak Türk Ordusu’nun 13. Kolordusu, Ali İhsan Bey komutasında İran’a gönderilmişti. 18. Kolordu’nun mevcudu ise 45. ve 51. Tümenler ile 156. Piyade Alayı, 3 Süvari bölüğü ve iki bataryadan olan “Fırat Müfrezesi”nden ibaret idi. Bunlar da İngiliz harekâtının başladığı sıralarda Bağdat’ın 170 km. kadar güneydoğusunda ve Dicle nehrinin iki yanında dağılmış olarak bulunuyordu.¹⁵³

Savaşı geçiren dönemde, Basra ile Kurna arasında bağlantıyı sağlamak için Nâsriye’ye kadar uzanan bir demiryolu hattı yapan İngilizler, bundan da yararlanarak 9 Ocak 1917 tarihinde Kut’un kuzeyindeki İmam Muhammed bölgesinde bulunan Türk kuvvetleri üzerine saldırıya geçmişlerdir. Türk kuvvetleri, bu ilk saldırı karşısında sıkışınca hatlarını boşaltarak geriye çekilmeye, İngilizler ise ilerlemeye başlamıştır. Türk kuvvetleri çekilirken de cesaretle döğüşmektedir. İngilizler ise, hem topçuların himâyesi, hemde süvari bölüklerinin yanlardan sağladıkları desteğin altında ilerliyorlardı. Nihayet, bu çekiliş ve tâkip sonucunda, 18 Ocak 1917 günü İmam Muhammed mevzisi düşmüştür. İlerleyen ve eskiden olduğu gibi güçlü Türk direnişi ile karşılaşmayan İngilizler, 3 Şubat’ta da Kut yakınlarındaki savunma mevzilerini ele geçirmişlerdir.¹⁵⁴

İngilizler, ileryerek 24 Şubat’ta Kut’un batısındaki Şamran deresi bölgesini ele geçirmişler ve buradaki çok zayıf durumda olan 18.Kolordu birlikleri, Halil Paşa’nın emri ile “*tamamen imhâ olmamak*” için Bağdat’a doğru çekilmiştir.¹⁵⁵

¹⁵² Bitmeyen Savaş, s. 161-162; Sanders, a.g.e., s. 161; (Sanders, Halil Paşa’nın kendilerini dinlemediğini yazıyor.) TTK- KOA, II-22, II-365.

¹⁵³ Sanders; a.g.e., s. 185; Sâbis, a.g.e., c.4, s. 21.

¹⁵⁴ Bitmeyen Savaş, s. 185-187, 198-201; Sanders, a.g.e., s. 185-191; Sâbis, a.g.e., c.4, s. 23.

¹⁵⁵ Bitmeyen Savaş, s. 199, Görgülü; THTDAGKB, s. 411; Sanders, a.g.e., s. 188; Sâbis, a.g.e., c.4, s. 22.

Türk kuvvetlerinin hali perişandır. İngilizler ise her türlü donanım ve sayısal üstünlüğe sahiptirler. Türk kuvvetleri'nin Bağdat'ı savunacak hali yoktur. İstenen ve beklenen ikmâl kuvvetleri de gelmemiş ve gelme ihtimâlleri de gözükmemektedir. Durumu ve şartları her bakımdan değerlendiren Halil Paşa, çaresiz Bağdat'ı gözden çıkarır, hiç olmazsa “*Musul'u savunmaya*” karar verir ve 18. Kolordu'ya “Musul istikâmetine çekilme emri” verir.¹⁵⁶

Bu ortamda Almanlar'ın “*ihtiras peşinde olduklarına*” inanan Halil Paşa, onların yönlendirmesi ile İran'a gönderilmiş bulunan 13. Kolordu'yu geri çağırma kararı verir. 13. Kolordu Komutanı'na gönderdiği emirle “*Kolordusu ile birlikte Musul'a gelmesini*” bildirdi.

Halil Paşa, 13. Kolordu'nun dönüşünü beklerken, 18. Kolordu'nun komuta heyetini toplayarak Musul'un savunması için gerekli tedbirleri almaya çalışıp, planlar yapılıp mevcut birlikler, buna göre savunma tertibatı içinde yerleştirildi.

Bu sırada, İngilizler de boş durmamaktadır. Sürekli bir biçimde Bağdat'a doğru ilerlemekteydiler. Bağdat yakınlarında mevzilenen İngilizler, 19 Nisan 1917'de Bağdat'a yönelik tâarruzlarına başladılar. Bu tarihten 23 Haziran'a kadar, yani 66 gün boyunca Bağdat bombardımanlara ve saldırılara marûz kaldılar. Zayıf kuvvetine rağmen güçlü ve donanımlı İngiliz ordusuna karşı kahramanca savaşan 18. Türk Kolordusu, bitme noktasına gelince, Bağdat'ı boşaltarak çekilmek zorunda kaldılar. 23 Haziran 1917'de Bağdat düştü.¹⁵⁷

Halil Paşa, Bağdat elden gittikten sonra, Musul'un savunması için hazırlıklara başladı. Bu sırada İran'dan yeni dönmüş olan 13. Kolordu kuvvetleri ile mevcudu çok azalmış olan 18. Kolordu kuvvetlerini Musul savunması plânına göre mevzilerine yerleştirildi. Bağdat'ı ele geçiren İngilizler, buradaki güvenliklerini sağlamak için, Bağdat'ın kuzeyinde hareketlerini sürdürmek kararındaydılar. Bunun için hazırlık yapmaktaydılar.

¹⁵⁶ Bitmeyen Savaş, s. 200-201; Sanders, a.g.e., s. 161, 189; Sabis, a.g.e., c.4, s. 36-37; c.3, s.346.

¹⁵⁷ Bitmeyen Savaş, s. 201, Görgülü; THTDAGKB, s. 411; Sanders, a.g.e., s. 188-189; Sâbis, a.g.e., c.4, s. 22-23, 94-95, 135-136; TTK- KOA, II-217.

Bu arada 28 Haziran 1917’de Başkomutan Vekili Enver Paşa’nın emriyle bölgedeki bütün ordu komutanları Halep’te toplantıya çağırıldılar. Halil Paşa da Altıncı Ordu Komutanı olarak Halep’e gitti. Toplantıya Enver Paşa’da katıldı. Komutanlar, uzun uzun “*Rusya’daki Bolşevik ihtilâli çalkantıları yüzünden Rus ordusunun düzeninin ve moralinin bozulduğunu, bu durumun onların savaş cephelerindeki etkinliklerini azalttığı, bunu farkedenden İngilizler’in, müttefikleri olmasına rağmen Rus tehlikesinin azaldığı bölgelere karşı, özellikle de Irak ve Filistin cephelerine daha fazla asker sevkettikleri ve bu yolla Rusya’nın bıraktığı boşluğu doldurmaya çalıştıkları*” gibi konular üzerinde konuşup, tartıştılar.

Bu toplantı da, Halil Paşa’nın teklifi üzerine “*Gelinen son durum itibariyle Irak cephesinin ikinci derecede bir cephe sayılmasına ve Suriye-Filistin cephesinin tâkviye edilmesine*” karar verildi. Bu kararın gereği olarak ka Altıncı Ordu, Tikrit-Musul üzerinden yavaş yavaş Nusaybin ve Diyarbekir’e doğru çekilecektir.¹⁵⁸

Bu sırada Bağdat’ın kuzeyindeki savaş sürmekteydi. 10-11 Temmuz günlerinde Remâdiye’ye tââruz eden İngilizler, buradaki zayıf Türk kuvvetleri tarafından şiddetli bir direnişle karşılaştılar ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Tâkviye ve destek alan İngilizler, 28 Eylül 1917’de Remâdiye’ye yeniden saldırdılar. Bu sefer başarılı oldular ve Fırat havzasını kendileri açısından etkisiz bir hâle getirdiler. Bu sonuçla Halep istikâmeti de savunmasız bir hale gelmiştir.¹⁵⁹

Bitmek tükenmek bilmeyen İngiliz tââruzları, 18 Ekim 1917’de Kızılubat-Deli Abbas-Cebelihâmreyn mevzilerine yönelmiştir. Türk kuvvetleri, kahramanca direnmelerine rağmen bu mevziler de kaybedildi. İngilizler’in yeni hedefi Tikrit’tir ve 25 Ekim 1917’de Tikrit’e saldırdılar. Şiddetli bir savaşın ardından Tikrit te düşmüştür.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Bitmeyen Savaş, s. 202-203; Sanders, a.g.e., s. 211; Sabis, a.g.e., c.4, s. 37.

¹⁵⁹ Bitmeyen Savaş, s. 203-204, Görgülü; a.g.e., s. 413; Sanders, a.g.e., s. 211-212

¹⁶⁰ Bitmeyen Savaş, s. 204-205, BOA DH ŞFR Klm/84-79, 85/181, 89/138, 84/142, 84/143 TTK KOA, II-366.

1917 yılının sonlarına doğru Irak cephesindeki savaş bu minvâl üzere devam ederken, Başkomutanlık, İngilizler'e karşı müşterek bir cephe oluşturmak için "- Grup karar-gâhı Halep'tedir ve Grup Komutanı Alman Generali I.Von Falkenheim'dir. ¹⁶¹

1917 yılı biterken Altıncı Ordu, çok zor durumdaydı. Mevcudu erimiş, tükenme noktasına gelmiştir. Tâkviyesi ve ikmâli için de görünürde bir şey yapılamamaktaydı. Yapabileceği bir şey kalmamıştır. Durum bu halde iken 1918 yılına girildi. ¹⁶²

2.4.3. 1918 Yılında Altıncı Ordu ve Halil Paşa:

1918 yılı başlarında Altıncı Ordu'nun yalnızca beş bölüğü kalmıştı ve bunların mevcûdu da normalin dörte biri seviyesine kadar düşmüştü. Yani Altıncı Ordu, Mayıs-1916'dan önceki Altıncı Ordu'nun gölgesi haline gelmişti. İş bununla da kalmamış, Başkomutanlığın stratejik hataları ve ihmâlleri, açlığın başgöstermesine yol açmış, ordu çok âciz bir duruma düşmüştü. Açlıktan ot yemek zorunda kalan erlerin önemli bir kısmı, yedikleri otlardan zehirlenerek ölmüş, bir kısmı da çareyi firar etmekte bulmuştur. ¹⁶³

1918 yılı başında Altıncı Ordu'nun durumu şöyle idi:

-Ordu Komutanı Halil Paşa: Karargâhı ile Musul'da idi.

-13.Kolordu; Albay Hüseyin Selahattin'in komutasında idi. Bu kolordu da 2. ve 6. Tümenler vardı.

-18.Kolordu; Albay Cafer Tayyar'ın komutasında idi. Bu kolordu da 14. ve 51. Tümenler vardı.

¹⁶¹ Bitmeyen Savaş, s. 205, Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s.145 (Eric Von Falkenheim, 1861'de Almanya'da doğmuş ve 1922'de ölmüştür. 1913 Prusya Harbiye Nazırı olmuş, 1914'de de Almanya Genel Kurmay Başkanlığı'na getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda önemli görevlerde bulunmuş, özellikle Romanya Cephesinde başarılar kazanmıştır. Daha sonra Anadolu'da F Ordular Grubu'na komuta etmiş, 1918'de ise Ukrayna'yı işgal etmiştir. 1919'da hastalanmış ve emekli olmuştur. Türk askeri teşkilatında ve tarihinde önemli bir yeri vardır.)

¹⁶² Bitmeyen Savaş, s. 206-209, BOA ŞFR, 85/11, 84/55, 85/256.

¹⁶³ (Haz. Gnrl. Fahri Belen) Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, c.V., s. 125, TTK KOA, II-408, I-409.

-Fırat Müfrezesi: Yarbay Şükrü Nâili'nin komutasında idi. Bu müfreme 50. Tümen'den oluşuyordu. ¹⁶⁴

1918 yılının ilk aylarında Türk kuvvetleri bu halde iken, İngilizler de kendi hâkimiyet bölgelerindeki Arap âşiretlerinin isyanları ile uğraşıyorlardı. Mart sonuna kadar hep bu isyanlarla uğraşmışlar ve bastırmaya muvaffâk olmuşlardı. Ancak, bu isyanları bastırmak bahanesiyle Fırat boyundan kuzeye doğru ilerleyen İngilizler, 26 Mart 1919'da Han Bağdadî mevkiinde Türk Fırat Müfrezesini sıkıştırarak esir almıştır. Böylece Fırat yolunu da açmış olan İngilizler, Bağdat'ın 150 km. kadar kuzeyinde bulunan Ane'ye kadar ilerlemişlerdir. Ancak, burada fazla kalmayıp geri dönmüşlerdir. ¹⁶⁵

İngilizler, Irak cephesinde bu kadar ilerlemelerine rağmen, bununla yetinmemişler ve gözlerini Kerkük petrol bölgesine çevirmişlerdir. 26 Nisan 1918'de Kerkük'e doğru tâarruza başlayan İngiliz kuvvetleri, bölgeyi savunmakla görevlendirilen 13. Türk Kolorusu'nu bir yemek anında uçak ve süvari tâarruzuna tâbî tutarak dağıtmıştır. Kalan kuvvetler ise Kerkük'ü boşaltarak 28/29 Nisan 1918 gecesi Dohuk'a doğru çekilmek zorunda kalmıştır. İngilizler'le vuruşa vuruşa çekilen Türk birlikleri, bu yetmiyormuş gibi, yolda Kürt ve Arap âşiretlerinin saldırısına da uğramışlardır. ¹⁶⁶

Türk kuvvetleri 6 Mayıs'ta Yarveli-Konan bölgesine kadar çekilmişler ve İngilizler, 7 Mayıs 1918'de Kerkük'e girmişlerdir. Kerkük'teki güvenlikleri için Yarveli boğazına doğru ilerleyen İngilizler, buradaki Türk kuvvetlerini topçu bombardımanına tabi tutmuşlardır. ¹⁶⁷

Yarveli boğazından da çekilmek zorunda kalan ve sayıları çok azalmış bulunan Türk kuvvetleri, Altınköprü bölgesinde toplanmışlar ve düşmanı burada karşılayabilmek için mevzîlenerek hazırlıklara başlamışlardır.

¹⁶⁴ F.Belen, a.g.e., s. 125; TTK KOA, II-12.

¹⁶⁵ F.Belen, a.g.e., s. 127-129; Bitmeyen Savaş, s. 207-209

¹⁶⁶ Bitmeyen Savaş, s. 214-215; Görgülü; THTDAGKB, s. 413.

¹⁶⁷ F.Belen, a.g.e., s. 131-133.

10 Mayıs 1918 günü İngilizler, Altınköprü'ye doğru ilerlemeye başlamışlarsa da, havaların çok sıcak olması yüzünden önemli bir çatışma olmamıştır. Altınköprü'de az sayıda bir kuvvet bırakan İngilizler, güneydeki yazlık ordugâhlarına çekilmişlerdir.¹⁶⁸

2.5. ŞARK ORDULAR GRUBU KOMUTANLIĞI:

2.5.1.Şark Ordular Grubu'nun Kurulması

Başkomutanlık Vekâleti, 13 Haziran 1918'de, görülen lüzûm üzerine Doğu cephesindeki Üçüncü ve Dokuzuncu Ordular ile Irak Cephesi'ndeki Altıncı Ordu'yu "*Şark Ordular Grubu*" adı altında yeni bir teşkilât düzenlemesine tâbî tutmuştur. Kuruluştaki Grup Komutanlığı'na Üçüncü Ordu Komutanı Vehip (Kaçı) Paşa atanmış, daha sonra 3 Temmuz 1918 tarihli Başkomutanlık emriyle bu göreve Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa getirilmiştir. Ancak, Halil Paşa'nın Grup Komutanlığı'na başlamasına kadar bu görevi Vehip Paşa'nın kardeşi Esat Paşa, vekâleten yürütmüştür.¹⁶⁹

Başkomutanlık Vekâleti'nin 29 Haziran 1918 tarihli emriyle Altıncı Ordu Karargâhı, Şark Ordular Grubu Karargâhı'na katılmıştır.¹⁷⁰

2.5.2. Halil Paşa'nın Yeni Görevine Başlaması ve Kafkasya'daki Fââliyetleri

3 Temmuz 1918 tarihli Başkomutanlık emriyle Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na atanan Halil Paşa, 8 Temmuz 1918'de Altıncı Ordu karargâhı ile birlikte Musul'dan ayrı-

¹⁶⁸ F.Belen; a.g.e., s. 133-134; Bitmeyen Savaş, s. 215-217; Görgülü, THTDAGKB, s. 413. Stanford-Ezel Kural Shaw: Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.2, s. 381-383.

¹⁶⁹ Belen; a.g.e., s. 166; Bitmeyen Savaş, s. 219; Mete Tunçay; Türkiye Tarihi, c.4, s. 50, ATASE Arş. 4/6514, Kls. 3187, Dos. H-7, Fih.3-26; ATASE Arş. 4/15488, Kls. 3789, Dos. H-13, Fih.1-1, ATASE Arş. 4/6514, Kls. 3187, Dos. H-3-27; Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 173, Sabis, c.4, s. 269-270; ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos. 632, Fih. 3, 3-1,3-3, 4-4, 4-6; ATASE Arş. 1/1, Kls, 136, Dos.628, Fih.2-11; Genkur Atase, BDHTH; Kafkas Cephesi, c. II, 2. Kitap, s. 525-538.

¹⁷⁰ ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.h-33, Fih.1-23;

larak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da birkaç gün kadar kalan Halil Paşa yeni göreviyle ilgili olarak Başkomutan Vekili Enver Paşa ile bazı görüşmeler yapmıştır. Halil Paşa'ya verilen yeni görev:

*“Batum-Tiflis yolundan faydalanarak Hazar denizinde hâkimiyet kurmak, Bakû Enzeli denizyolu hattını oluşturmak, buradan Kazvin-Hemedan yoluyla ve Disfûl-Sûster üzerinden Basra Körfezi'ne doğru ilerleyerek, Irak'taki bütün İngiliz kuvvetlerini kuşatmak”tır. Bu vazifenin yapılabilmesi için de önce “Bakû'nün zaptı” gerekmektedir.*¹⁷¹

1918 yılı Temmuz ayının sonlarına doğru İstanbul'dan ayrılan Halil Paşa, Gülnihal varupuyla Karadeniz üzerinden Batum'a gelir. Batum'dan Tiflis'e, oradan da Şark Ordular Grubu Karargâhı'nın bulunduğu Gümrü'ye geçerek görevine başladı.

Ağustos-1918 başından itibaren Kafkasya bölgesindeki Üçüncü ve Dokuzuncu Ordular ile bunlara bağlı birlikler yoğun bir hareket içinde bulunmaktaydı. Kafkas İslâm Ordusu Gence'dedir ve sürekli tâkviye edilerek Bakû'nün zaptı için hazırlanmaktaydı. Birinci Kafkas Kolordusu Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasında Tebriz'e girmiştir. İngilizler ise Enzeli üzerinden denizyolu ile Bakû'ye kuvvet sevk etmekteydi.¹⁷²

2.5.2.1. Bakû'nün Zaptı: 15 Eylül 1918

Halil Paşa, İstanbul'dan Başkomutanlık tarafından kendisine verilen görevin ilk ve en önemli adımı olan Bakû'nün zaptına öncelik verir ve bu iş üzerinde yoğunlaştı. Bu sırada, yeni kurulan Azerbaycan Müsavât Hükümeti de “*Bakû'yü tehlikeli bulduğundan*” Gence'de bulunmaktaydı. Enver Paşa'nın küçük kardeşi ve Halil Paşa'nın yeğeni

ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-34, Fih.1-29.

¹⁷¹ Bitmeyen Savaş, s. 219-220; (Makedonya'da Bulgar cephesi yarılmış, İran'dan Irak'a inme planı suya düşmüş ve Üçüncü Ordu İstanbul'a nakledilmiştir.) F.Belen, a.g.e., s. 136-137, ATASE Arş. 4/6514s, 3187, Dos.H-7, Fih.3, 36, 39; Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 128; TTK-KOA, II-254, II-274, II-278, II-285, II-311, II-320, II-322, II-330.

¹⁷² Bitmeyen Savaş, s. 221-227; ATASE Arş. 1/132, Kls, 1120, Dos.380, Fih.1-39; TTK-KOA, II-371, 373. ATASE Arş. 1/217, Kls, 1124, Dos.421, Fih.1-1; ATASE Arş. 4/15294, Kls. 3818, Dos. 4, Fih. 5, 5-1, 5-3.

olan Nuri Paşa da Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olarak Gence'deydi. Ancak, İslâm Ordusu kuvvetleri Bakû'yü kuşatmış durumdaydı.¹⁷³

Halil Paşa, Gürcüler'le yaptığı antlaşma sonucunda hem İslâm Ordusu'nu tâkviye etti, hem de bu ordunun gerisini güvence altına alıp Bakû önlerindeki Nuri Paşa'nın yanına geldi. İki komutan, kuşatma ve tââruz planlarını yeniden gözden geçirerek gerekli diğer hazırlıkları da tamamladılar.¹⁷⁴

¹⁷³ ATASE Arş. 4/3671, Kls. 2950, Dos.H-78, Fih.2-12; (Enver Paşa'nın Kafkasya'daki siyâseti "Türkiye'nin idaresinde bir İslâm devleti kurmak değil, Rusya'nın şerrinden Türkiye'yi kurtarabilmek için tampon bir devlet kurmak"tı. A.N.Kurat; Türkiye ve Rusya, s. 526;

Kafkasya'dan esaretten dönen bir Avusturyalı Yarbay, 16.01.1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya müracâatla Kafkasya'nın durumu hakkında şifâhî bazı bilgiler vermiş, Enver Paşa'nın ideallerini yakinen bilen Halil Paşa da bu subayı Enver Paşa'ya göndermiştir. O'nu dinleyen ve Kafkasya'da fââliyete geçme ortamının var olduğuna kâni olan Enver Paşa, 3.2.1918'de Şark Ordu Komutanı'na "*Dağistan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı bütün İslâm memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı yakından yapmak, yardım ve teşkilatı idare etmek için merkezi Tahran'da olmak üzere bir heyet ile bölgelere birer faal subayın gönderilmesini uygun bulduğunu, Tahran Merkez Heyeti Başkanlığına kardeşi Yarbay Nuri Bey'i Dağistan'a Yrb. Şevket Bey'i, Afganistan'a Bnb. Naim Cevat Bey'i emirlerine verilecek 5-6 subayla göndermeyi düşündüğünü*" bildirdi. (Atase Arş., n: 1/217, Kls. 1124, Ds. 421 F.1-19.)

Bunun ardından Bşk. Vekili 2 Mart 1918'de Azibn'da 3'er piyade alaylı 3 piyade tümeninden bir Kolordu teşkilini kararlaştırarak, 1. Ve 2. Tümenlerin Musul'a 3. Tümenin ise Trabzon'a gönderileceğini 3. ve 6. Ordu Komutanlıklarına bildirdi. S. 553 (Atase, No. 4/15294, Kls. 3818, Dos.4, F.5, 5-1, 5-3.

Nuri Paşa Şubat 1918 sonunda Uçakla Musul'a vardı. Musul'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra 8.4.1918'de Musul'dan hareketle Revandiz-Savuç bulak- Tebriz yoluyla Azibn'in Zengezor bölgesine ulaştı ve Azibnlılar tarafından coşku ile karşılandı. 25.5.1918'de Gence'de karargâhını kurdu. S. 553

Bu sırada Bakû'ye Ermeniler hâkimdir. İslâmlara çeşitli bahanelerle tecaviz etmekte ve Azibn'i istila etme niyetini taşımaktadırlar. S. 554 (Atase, n:4/15294, Kls. 3823, Dos. 22, F.6, 6-1, 2,3, Atase, No: 1/217, Kls. 1124, D. 421, F.1-2

4.6.1918'de Batum'da Türk ve Azeri delegeler arasında bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Türk tarafı Adliye Nazırı Halil Bey ve ŞOG Kom. Vehip Paşa, Azibn tarafı: Şurayı Milli Reisi M.E. Resulzade ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Bey'dir. Buna göre Azibn, Türkiye'den yardım istiyor.

Yardım için Nuri Paşa, Kaf.is.Ord.nun Takviyesini istedi, ŞOBK. Vehip Paşa bu an uygun gördü ve takviye için 5.Kafkas Tüm., KİO'nun emrine verildi. 5. Tümen Bnb. Cemil Cahit Bey'in komutanından 7.6.1918'de Kazak'a, 9.6.1918'de de Gence'ye vardı. (s. 555-556, Atase, N.4/15488, Kls. 3789, H-1, F. 1-11, 1/217, Kls. 1124, Dos. 421, F.1-5, 1-6.

Kafkas İslam Ordusu, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 27.6.1918'de Genç'e hareket etti, yol üzerinde birçok yeni zabt ederek, 31 Temmuz 1918'de Bakû yakınlarına geldi. (s. 560-574)

ATASE Arş. 4/15294, Kls. 3819, Dos.7, Fih.21-2, Fih. 21-3.

¹⁷⁴ ATASE Arş. 4/15488, Kls. 3789, Dos. H-43, Fih.1-19, TTK KOA, II-259

Nihâyet, 15 Eylül 1918 günü sabahının erken saatlerinde Bakû'ye tâarruz başlatıldı. Şiddetli çarpışmalar gün boyu sürmüş ve oğünün akşamında Bakû, Türk kuvvetleri tarafından zaptedilmiştir. Gün boyu İslâm Ordusu kuvvetlerine karşı direnmeye çalışan İngilizler, kuvvetlerini gemilere bindirerek Hazar denizinden kuzeye doğru kaçırmaya başlarlar. Bakû'nün zaptından sonra Halil Paşa, Gümrü'ye, Grup Karargâhı'na döndü.¹⁷⁵

19 Eylül 1918'de Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na gönderdiği bir emirle: "*Bakû'nün işgâli ile meydana gelen müsbet durumdan, İran içindeki hareket için yararlanarak İngilizler'in Hazar denizindeki başlıca dayanak noktaları olan Enzeli, Kazvin ve Reşt'in, sürâtle zabt ve işgâlini*" istemekteydi. Ancak, bu emrin yerine getirilmesi mümkün görünmemekteydi. Zirâ, bölgedeki birlikler çok dağınık bir halde ve zor durumdadılar. Kuvvetlerin nakliyatı büyük bir problem teşkil etmekte, ayrıca Türk kağıt parasının bu bölgede tedâvül görmemesi yüzünden çeşitli ihtiyaçların temininde de büyük sıkıntı yaşanmaktadır.¹⁷⁶

Bu durum üzerine Başkomutanlık, 23 Eylül 1918'de Şark Ordular Grubu'na yeni bir görev verir:

"Altıncı Ordu'nun vazifesi, halen Irak'ta bulunan mevzîleri muhafaza etmek, 9. ve 11. Kafkas Tümenleri'nden oluşan 1. Kafkas Kolordusu ile 5. ve 15. Piyade tümenlerinden oluşan 9. Ordu'nun vazifesi de İngilizler'in ilerleyişine engel olmaktay-

ATASE Arş. 4/15489, Kls, 3789, Dos.H-43, Fih.1-6,12.

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.6, Fih.43-3.

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.6, Fih.62-1,5,8.

¹⁷⁵ ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-51, Fih.1-9

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3819, Dos.6, Fih.69-3,Dos.7, Fih.31-3.

Büyük Harpte Bakû Yollarında, s. 211, K.Karabekir, Birinci Dünya Harbi, 4.c., s. 328.

¹⁷⁶ ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-51, Fih.10,11,17,19.

ATASE Arş. 1/217, Kls, 1124, Dos.421, Fih.1-30

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3820, Dos.11, Fih.7-112, 113, 121,126; Dos. 12, Fih.12

di.”¹⁷⁷ Bu emre rağmen, Bakû’deki İslâm Ordusu’nun durumunu korumak ve zayıflamasını önlemek isteyen Halil Paşa, bu orduyu tâkviyeye önem vermiştir.

27 Eylül 1918’de Başkomutanlık emriyle Şark Ordular Grubu bünyesindeki birliklerin büyük bir kısmı İstanbul’a çekilmeye başlanmıştır. Buradaki 3. Ordu, Birinci Ordu’ya dönüştürülerek karargâhı İstanbul’a nakledilmiş, 10 Kafkas ve 15. Piyade tümenleri de Tekirdağ ve Şarköy’e sevk edilmiştir.¹⁷⁸

Halil Paşa, Ermenistan-Azerbaycan sınırının ve buradaki demiryolunun güvenliğini sağlamak için 9. Kafkas Tümenini, bu mıntıkadaki Serdarabad’a yerleştirmiş, 36. Kafkas Tümeni’nin iki alayını Bakû’ye göndermiş, Alagöz dağı ile Ahılhelek hudutlarını da tâkviye etmiştir.¹⁷⁹

İstanbul’da Başkomutanlık Vekâleti’nin askeri teşkilat organizasyonu ile yapmak istediklerine bir mâna veremeyen, ancak, Enver Paşa’yı zor duruma sokmamak için de onun yapmaya çalıştıklarına karşı gelmeyen, fakat, yapılan düzenlemelerden sonra, Şark Ordular Grubu Komutanı olarak kendisine verilen “6. ve 9. Orduların koordineli çalıştırılması”nda imkânsız hale geldiğini gören Halil Paşa, 30 Eylül 1918 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti’ne başvurarak “*Şark Ordular Grubu’nun dağıtılmasını ve lağvını*” önermiştir.¹⁸⁰

Halil Paşa’nın önerisi, 2 Ekim 1918 tarihinde Başkomutanlık tarafından uygun bulunmuş ve Grup emrindeki birlikler 9. Ordu Komutanlığı emrine verilmiştir. Nihayet, 20

¹⁷⁷ ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-52, Fih.1-16

ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-52, Fih.1-17

ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-52, Fih.1-1

ATASE Arş. 4/15488, Kls, 136, Dos.628, Fih.91-1

¹⁷⁸ ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.20

ATASE Arş. 1/1, Kls,137, Dos.632, Fih.21

ATASE Arş. 4/3691, Kls, 2956, Dos.H-79, Fih.1; Kurat; Türkiye ve Rusya, s. 527-539

¹⁷⁹ ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.21-5,6,7,8,9,20,22,139, TTK KOA, II-255, IV-101, V-19-2.

¹⁸⁰ TTK KOA, II-255, IV-101, V-19-2.

Ekim 1918 tarihinde de “*Şark Ordular Grubu Komutanlığı*” lağvedilmiştir. Emre göre: “*Lağvedilen komutanlıkların karargâh heyetleri İstanbul’a dönecekler*” di. ¹⁸¹

Ekim-1918 başlarında Osmanlı devleti, müttefikleri ile yenilgiyi kabul ederek mütâreke için İtilâf devletlerine başvurduğunda, Kafkasya’da çok büyük fedâkarlıklarla sağlanan durum üstünlüğünü devam ettirmek isteyen ve Kafkasya ile ilgili ümit ve planlarının henüz bitmemiş olduğunu anlayan Enver Paşa, 5-6 Ekim 1918’de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa’ya gönderdiği emirde:

“Görünüşte Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki kuvvetlerimizi çekmiş gibi olacağız. Böyle bir halde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya (Dağıstan-Çeçenistan) ’nın kendi kuvvetlerine dayanması gerekecektir. Bundan dolayı Kafkasya da kalacak kuvvetler, Azerbaycan ve Kuzey Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için, şimdiden bu kuvvetleri esas kabul ederek bunları silahlandırma ve yeni teşkilât yaparak kuvvetlendirmelidirler.

Artık Ermeniler’le kavga etmeyerek onlarla iyi geçinmek gayreti içinde olmak ve barış görüşmelerinde onlarla birlikte çalışmak çok önemlidir. Orada kalacak subay ve askerler, Azerbaycan uyruklu olarak kalsın ve hükümetçe çekmek emri verilse bile orada kalmak üzere tertibat alınsın. Azerbaycan’a Rus cephane ve silahlarından olabildiği kadar çokça gönderilsin.” ¹⁸²

Halil Paşa, bu açık ve kesin emrin ne manaya geldiğini çok iyi anlamış ve 5. Kafkas Tümeni’ni Azerbaycan’a, bir piyade taburunu da Dağıstan’a göndermiştir. Ayrıca 5. Kafkas Tümeni, Azerbaycan’lı ikmâl erleri ile tâkviye edilmiş ve üç Tümenli bir Kolordu

¹⁸¹ ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.27-1; Görgülü; THTDAGKB., S. 413; Görgülü BYHK, s. 129

¹⁸² ATASE Arş. 4/3671, Kls, 2937, Dos.583, Fih.1-18

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-1

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-2; KKB; Birinci Dünya Harbi, c.4, s. 329, TTK KOA, IV- 184,194,201

haline getirilmiştir. Dağıstan'daki müfreze de tâkviye edilerek bir Tümen haline getirilmiştir. Böylece Enver Paşa'nın emri, Halil Paşa'nın da gayretleri ile Azerbaycan ve Dağıstan'ın varlıklarını kendi kuvvetleri ile korumaları sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim, bu çalışmanın müsbet sonucu olarak 13 Ekim 1918'de Derbent'te Kuzey Kafkasya Cumhuriyet Hükûmeti kurulmuş ve ilân edilmiştir.¹⁸³

Enver Paşa, ayrıca Halil Paşa'ya "*Zata Mahsus*" olarak gönderdiği başka bir emirde de: "*Bizden sonra iktidara gelecek olan hükümet, ihtimâldir ki, Azerbaycan ve Dağıstan'ın boşaltılmasını kabul edecektir. Bu yüzden Nuri, orada kalacak olan su-bay ve erleri, şimdiden ona göre hazırlasın. Boşaltma emrine rağmen orada kalıp çalışabilsin*" demekteydi.¹⁸⁴

2.5.2.2. Mütâreke ve İstanbul'a Dönüş:

Osmanlı Hükûmeti, 30 Eylül 1918 itibariyle gelinen noktada, bazı cephelerdeki üstünlüğüne rağmen artık savaşlamayacağına karar vererek, müttefikleri gibi mütareke zemini aramaya başlamıştır. 8 Ekim'de İttihad Terakki'nin güvensizlik oyu verdiği Talat Paşa hükümeti istifa etmiş, 13 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa "*hükümet kurmakla*" görevlendirilmiştir. Sadrazam olan Ahmet İzzet Paşa, Büyükada'da esir olarak bulunan İngiliz Generali Townshend'in mütareke için aracılık teklifini kabul etmiştir. Townshend'in İngiliz Akdeniz Filosu Komutanlığı nezdindeki aracılığı olumlu sonuç vermiştir.¹⁸⁵

¹⁸³ F.Belen, c.V, s. 192, KKB, Birinci Dünya Harbi, c. 4, s. 329

ATASE Arş. 1/217, Kls, 1124, Dos.421, Fih.1-42

ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-1, Fih.5

¹⁸⁴ ATASE Arş. 4/15294, Kls, 3823, Dos.23, Fih.53-2, 3 ve 4

ATASE Arş. 4/15294, Kls,3823, Dos. 22, Fih.2-1

Ş.S. Aydemir, Enver Paşa, c. 3, s. 426-427.

¹⁸⁵ ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-65, Fih.1-2

ATASE Arş. 1/1, Kls, 137, Dos.632, Fih.28

Genkur Harp Tarihi Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tâtbiyatı, C.I, Ank. 1962, s. 29-56.

27 Ekim 1918 günü saat 9.30'da Limni adasının Mondros limanında demirli bulunan İngiliz Akdeniz filosundaki Agamemnon adlı zırhlı gemide başlayan ve drtgn süren görüşmelerin ardından mütâreke, 31 Ekim 1918 günü oēleden sonra geçerli olmak üzere 30 Ekim 1918 günü saat 20.03'te imzalanmıştır.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 31 Ekim 1918 tarihli bir emirle mütâreke hükümlerini bütün ordulara duyurmuştur. Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdıēı mektubunda ifâde ettiēi gibi mütâreke, "*Kafkasya'nın boşaltılmasını*" emrediyordu. 17 Kasım 1918'de Tebriz, boşaltılmış ve buralar İngilizler tarafından iřēl edilmiştir. İngilizler, 24 Aralık 1918'de de Batum'u iřēl ettiler.

Halil Paşa da artık yapacaēı bir şey kalmadıēı için Gümrü'deki karargâhını laēvederek, 1918 yılı Ekim ayı sonlarında Batum zerinden Karadeniz yoluyla İstanbul'a gelmiştir.¹⁸⁶

¹⁸⁶ A.g.e., s. 152-153, ATASE Arş. 4/15488, Kls, 3789, Dos.H-68, Fih.1-55, 57
ATASE Arş. 1/1, Kls, 6, Dos.25, Fih.2

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİL PAŞA'NIN MÜTÂREKE VE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMLERİNDEKİ FÂÂLİYETLERİ

3.1. MÜTAREKE DÖNEMİ'NDEKİ HAYATI

3.1.1. İstanbul'daki Hayatı ve Tutuklanması

Mütâreke'den az önceki günlerde Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Kafkasya'da kalmasını istemesine rağmen Halil Paşa, "*İstanbul'daki gelişmeleri merak ettiğinden*", Mütareke'nin imzalanmasından sonra, Ardahan-Batum üzerinden vapurla İstanbul'a dönmüştür. İstanbul çok karışıktır ve hemen hemen her konuda belirsizlikler vardır. İttihâd ve Terâkki Partisi, hükûmetten çekilmiştir, ancak imparatorluğun kaderinden henüz elini çekmemiştir. ¹⁸⁷

Dışarıda bulunanların da gelmesi ile İstanbul'da sık sık toplanan ve durum değerlendirmesi yapan İttihâdçılar arasında "*Silah bırakmama*" düşüncesi ağırlıktaydı. Enver Paşa'nın başını çektiği grup, bu konuyu düşünmenin ötesinde "kararlı"dırlar. Kendince planlar yapılmış, hedefler belirlenmiştir. Toplantılar, çoğunlukla Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında yapılmaktaydı. Hatıralarında pek açık bir şekilde bahsetmese de Halil Paşa da, bu toplantılara katılmıştır. ¹⁸⁸

Enver Paşa'nın yalısında yapılan ittihadçı toplantılarının en somut sonucu, "*Karakol Cemiyeti*" nin kurulmuş olmasıdır. Bu cemiyetin kurucuları arasında Halil Paşa'da vardır. Halil Paşa, "*temkinli hareket edilmesinden, ani kararlar verilmemesinden*

¹⁸⁷ Bitmeyen Savaş, s. 249-250; Zürcher, Milli Mücadelede İttihadçılık, s. 148.

¹⁸⁸ Bitmeyen Savaş, s. 250-251.

* Karakol Cemiyeti, 1919'da İstanbul'da çoğu eski ittihadçılar tarafından düşman işgaline karşı kurulmuş olan bir cemiyettir. Cemiyet Kara Kemal Bey'in desteği ile Kara Vasıf Bey'in başkanlığında kurulmuş bu yüzden *karakol* adını almıştır. Karakol Cemiyeti, özellikle esnaf teşekküllerinden aldığı destekle çok önemli işler yapmış, Anadolu'ya cephane, silah ve insan kaçırmış, çok yararlı hizmetlerde bulunmuştur. Sivas Kongresi'nden sonra Heyeti Temsiliye Kararıyla lağvedilerek yerine *Mim Mim* Grubu oluşturulmuştur.

ve olayların akışının beklenmesinden” yanadır. Bu hususta, çok fevri hareket eden Enver Paşa’ya da telkinlerde bulunmaktaydı.¹⁸⁹

Ancak, Enver Paşa ve diğer ittihâdçı önderler 2 Kasım 1918 günü gizlice İstanbul’dan ayrılmış ve kaybolmuşlardı. Nerede oldukları ve ne yapmak istedikleri bilinmemekteydi. Bu durum, özellikle Osmanlı hükûmet erkânını ve başta İngilizler olmak üzere İstanbul’daki İtilâf devletleri temsilcilerini endişeye sevk etmiştir. Enver Paşa’nın Kafkasya’ya ilgisi ve Kafkasya üzerindeki planları bilindiğinden, bu endişe daha da büyümüştür. Zira, O’nun devletin başına yeni gâileler açabileceğinden korkulmaktadır.¹⁹⁰

Enver Paşa ve arkadaşlarının İstanbul’dan gizlice ayrılmalarından birkaç gün sonra, Halil Paşa da İstanbul’dan ayrıldı. Halil Paşa, hatıralarında bu ayrılışının Enver Paşa’nın ayrılışı ile bir ilgisi bulunup bulunmadığına dâir herhangi bir bilgi vermemektedir. İstanbul’dan ayrılışını başka bir gerekçe ile izâh etmektedir. Ancak hükûmet, bu ayrılışın Enver Paşa ile bağlantılı olduğunu düşündüğünden, Kafkasya’ya gitmekte olan Reşit Paşa vapurunu Zonguldak limanında durdurarak Halil Paşa’yı geriye döndürmüştür.¹⁹¹

Bu gelişmenin ardından evine çekilen Halil Paşa, günlerini kitap okuyarak, eski evrâklarını karıştırarak ve eski dostları ile görüşerek geçirmeye başlamıştır. Görüştüğü kişilerden birisi de Mustafa Kemal Paşa’dır. Görüşme talebi Mustafa Kemal Paşa’dan gelmiş ve görüşme Mustafa Kemal’in Pera Palas’taki odasında gerçekleşmiştir. İki eski okul arkadaşı, ülkenin içinde bulunduğu durumu ve nelerin yapılabileceğini konuşmuşlardır. Halil Paşa *“Bolu-Hendek ve Adapazarı bölgelerinde yaşayan ve iyi silahşör olan Abazaları teşkilatlandırarak, bu organizmeyi yaygınlaştıracığını”* ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nun buna cevabı: *“Bu tür hareketlerin küçük çaplı ve parça parça hareketler olacağı, kendisinin yakında Müfettiş olarak Anadolu’ya geçeceği, bu resmî*

¹⁸⁹ Bitmeyen Savaş, s. 252; Zürcher; MMİ, s. 148.

¹⁹⁰ Bitmeyen Savaş, s. 254-255.

¹⁹¹ Bitmeyen Savaş, s.253’de Halil Paşa (Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’yı ziyaretinde, Paşa’nın bir Ermeni heyeti ile görüştüğünü, bu heyetteki bazı Ermeniler’in kendisini eskiden beri tanıdıklarını, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’ya “Erivan nezdinde Osmanlı hükûmeti elçisi olarak Halil Paşa’yı görmek istediklerini, söylediklerini ve kendisinin de bu teklifi kabul ettiğini) belirtmektedir.H.Ertürk; İki Devrin Perde Arkası, s. 212-213.

vâziyetten istifâde ederek daha kapsamlı bir harekete geçeceği, kendisinin başlatacağı bir hareketin başarı ihtimalinin daha umut verici olduğu” şeklindedir. Bundan sonra, yapacakları her işten birbirlerini haberder etmeye söz vererek, ayrılırlar.¹⁹²

Halil Paşa'nın İstanbul'daki hayatı bu şekilde sürerken, birgün bir arkadaşının evinde “*Kendisi hakkında tutuklama kararı verildiğini*” öğrenir. Bunun üzerine saklanmaya karar veren ve yakalanmamak için çeşitli semtlerde sürekli olarak ev değiştirmeye başlayan Paşa, nihayet Bostancı'da saklandığı evde 30-40 kişilik bir İngiliz müfrezesi tarafından bastırılarak yakalanır.

Kadıköy Polis Karakolu'nda bir hafta kadar tutuklu olarak tutulan ve sorgulaması yapılan Halil Paşa, nihâyet kendi konumunda bulunanların konuldukları ünlü Bekirağa Bölüğü'ne götürülerek hapsedildi.¹⁹³

3.1.2. Bekirağa Bölüğü ve Hapis Hayatı:

Osmanlı devletinin en şöhretli askeri hapisanesi olan Bekirağa Bölüğü, Beyazıt'ta eski Harbiye Nezâreti binasının arkasında bulunan iki katlı taş bir binadır. Bu bina, Sultan Murad zamanında “*Eski Saray*” adını taşıyordu. Sultan Hamid devrinde ise Hapishane Komutanı'nın adına izafeten “*Bekirağa Bölüğü*” denmeye başlanmış ve burası bu adla şöhret bulmuştur.

Bu bina, mütâreke yıllarında, tamamen “*siyasi ve askerî tutuklulara*” tahsis edilmiş; çok önemli kişiler ile İttihad-Terakki ileri gelenleri de burada tutulmuşlardır. Binanın bodrum katında tecrit hücreleri bulunuyor, birinci katta ise askerler ile hapishane personeli kalıyordu. Tutuklular ise üst katta, ya ayrı ayrı odalarda, ya da geniş koğuşlar da “*mecbûrî ikâmete*” tâbî tutuluyorlardı.¹⁹⁴

¹⁹² Bitmeyen Savaş, s. 256-258; Utkan Kocatürk; Atatürk ve T.C. Tarihi Kronolojisi, s. 25

¹⁹³ Bitmeyen Savaş, s.258-267; Görgülü; THTDAGKB., s. 413; Tayyip Gökbilgin, Milîl Mücadele Başlarken, c. 1, s. 39; Cebesoy; Moskova Hatıraları, s. 166.

¹⁹⁴ H.Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, s. 201-202; M.Ş. Bleda; İmparatorluğun Çöküşü, s. 126-127.

Bekirağa Böllüğü'nde tutuklu bulunan subaylar, "*mahkûmiyet kararı*" verilene kadar maaşlarını aldıklarından, iâşelerini kendileri temin ediyorlardı. Ancak, Halil Paşa'nın maaşı kesildiği için, O'na hapisanede eski Ordu Komutanı Vehip (Kaçi) Paşa bakmaktaydı. Böyle zor bir durumda kalan Halil Paşa, evdekilere de "*değerli eşyaları satarak geçinmelerini*" tâvsiye etmiştir. Ne var ki, Halil Paşa'nın evinde arama yapan Fransız askerleri, bütün değerli eşyaları alıp götürmüşlerdir. Bu yüzden aile efradı da çok zor durumdaydı. ¹⁹⁵

Mütâreke döneminde, Bekirağa Bölüğü'nün sâkinlerinin çoğunluğu ittihâtçılardan olduğundan, Halil Paşa'nın ifâdesiyle, burası âdetâ bir "*İttihâd ve Terâkki Kulübü*"ne dönüşmüştür. ¹⁹⁶

Halil Paşa, "*sözde Ermeni tehcir ve katliâmının suçlusunu*" olarak yargılanıyordu. O ve diğer tutuklular, mütâreke döneminin ünlü askeri hakimi Nemrut Mustafa Paşa'nın riyâsetindeki Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılanıyorlardı. Kendisine *yöneltilen* "*300.000 Ermeni'nin, 50-60.000 Arab'ın, 13 Yahudi'nin, 2 İngiliz Subayı'nın ve bir Türk çavşunun kâtili*" suçlamasına karşı, mahkemeye şu savunmayı yapmıştır:

"a) 300.000 Ermeni: Sayısı fazla veya eksik olabilir, saymadım. Devletime karşı nerede isyan ettilerse, ihtiyat kuvvetlerimle te'dip ve tenkil ettim. Nerede isyanları muhtemel ise mülki makamlara tehcirlerini emrettim ve tehcir ettirdim.

b) 50-60.000 Arap: Irak'ta Kerbelâ, Necef ve Hille gibi, ana menzil hatlarımız üzerinde, İngilizlerin kandırması ile isyan çıkaran kâbileler üzerine kuvvetler sevkettim. İsyân bölgelerine ulaşan kuvvetler, çeteleri dağıttılar ve elebaşılarını tutukladılar. Bunları askerî mahkemeye sevkettirdim ve burada suç derecelerine göre çeşitli cezalara çarptırıldılar. Asılanlar da oldu.

c) 13 Yahudi Meselesi: Bağdad'ı tahliye ederek geri çekildiğimiz zaman askerî hareket ile meşgul bulunuyordum. O zaman Bağdat Polis Müdürü'nün "paralarına

¹⁹⁵ İ.Selçuk; Yzb. Selahattin'in Romanı, c. 2, s. 14-15; Bitmeyen Savaş, s. 267-272.

tamah ederek” zengin Yahudiler’i öldürttüğünü, sonradan öğrendim ve bu çirkin harekete tevessül eden Polis Müdürü’nü tutuklatırarak mahkemeye verdirmek için Musul Valisi Haydar Bey’e emir verdim. Ancak yakalanamadı ve hâlâ da nerede olduğunu bilen yoktur.

d) İki İngiliz Subayı Meselesi: Bu subaylardan birisinin Felâhiye Savaşları sırasında bize esir düştüğünü söylediler. Churchill’in yeğeni olduğunu ve teslim edilmesini istediler. Oysa, bu subay kesinlikle bizim tarafa geçmemiştir ve bize esir olmamıştır. Muhtemelen siperlerde ölmüştü ve tanınmayacak bir hale gelmişti. Bu yüzden arkadaşları onu tanıyamamış ve bize esir düştüğünü sanmış olacaktı. İkinci subay ise, Kut’a erzâk götüren Culnar Vapuru ile gelirken bize esir düşmüş, bir ara kaçma teşebbüsünde bulunarak nehre atlamış ve bunu gören Arap muhafızların açtığı ateşle öldürülmüştür. Ben bunu haber alınca, o askerleri ve komutanlarını askeri mahkemeye sevk ederek olayın mahiyetinin aydınlatılması için emir vermiştim. Bu husustaki evrâk Dide Grubu Komutanlığı’nda bulunmaktadır.

e) Bir Türk çavuşu meselesine gelince: Bilmediğim bir suçtan dolayı Musul hapishanesinde tutuklu bulunan bu çavuş, bir fırsatını bulup, nöbetçinin elindeki silahı kaparak onu öldürmüştü ve kaçmıştır. Çerkez asıllı bu çavuş tâkip edilerek çölde yakalanmış ve askerî mahkeme kararı ile idam edilmiştir.”¹⁹⁷

Bu şekilde savunmasını yaparak yargılama sonucunu bekleyen Halil Paşa, birgün hapishanede kendisini ziyaret eden eski arkadaşlarından ve yargılandığı mahkemenin sorğu hâkimi Ermeni asıllı Karabet Ayıcıyan’dan “*kendisinin mutlaka idâm edilmesi için çalışıldığını, bu yüzden kaçma yolunu araması gerektiğini*” öğrenir. Bu arada, Karakol Teşkilâtı aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa’dan da bir mektup alan Halil Paşa “*Hapisten*

¹⁹⁶ Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, c.2, s. 39; Bitmeyen Savaş, s.272, Bleda, a.g.e., s. 128.

¹⁹⁷ Bitmeyen Savaş, s. 273-277; Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele adlı eserinin 2. Cildi, s. 181’de “Halil Paşa, Şubat 1919’da Sıkıyönetim Mahkemesi’nde altı ay hapse mahkum edilmiş ve ayrıca askerlikten’de çıkarılmıştır” demek ve bunu Takvim-i Vekayi, 24.3.1336/1920 No. 3784’e dayandırmaktadır. İ.Selçuk; Y.S.R., c.2, s. 9

kaçmaya ve Anadolu'ya geçmeye davet' ile, geldiği takdirde İzmir Cephesi Komutanlığına getireleceğini haber alır ve kaçış için hazırlıklara başlar.¹⁹⁸

3.1.3. Bekirağa Bölüğü'nden Kaçışı ve Anadolu'ya Geçişi:

Halil Paşa, bu gelişmeler üzerine Karakol teşkilâtı ile ilişki kurarak, kaçma planlarını hazırlamış, nihâyet 8 Ağustos 1919'u 9 Ağustos 1919'a bağlayan gece, yanında ittihadçılardan Küçük Talât (Muşkara) olduğu halde, üç gizli ittihadçı¹⁹⁹'nin rehberliği ve koruması altında Bekirağa Bölüğü'nden kaçış gerçekleşmiştir. Polis elbisesi giydirilmiş olarak kaçışı gerçekleştiren tutuklular, Beyazıt meydanına ulaşmışlar ve burada kendilerini bekleyen Teğmen Naci tarafından sahile getirilmişlerdir. Burada kendileri için hazırlanan silahları ve cephaneyi alarak gece saat: 02.30 sıralarında Selimiye iskelesine varmışlar, oradan da, yine kendilerini bekleyen at arabası ile Kısıklı yolu ya İzmit'e gelmişler ve kendilerini karşılayan Yahya Kaptan'a misâfir olmuşlardır.²⁰⁰

Halil Paşa ve Talat Bey, 9 Ağustos 1919 gecesinde Yahya Kaptan'ın klavuzluğunda yola çıkarak Tavşancıl'a gelmiş ve burada bir hafta kadar kalarak istirahat etmişlerdir. Bu arada Tavşancıl'a gelen Karakol Cemiyeti yöneticilerinden Kara Vasif Bey "*Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir haber göndererek Halil Paşa'yı Sivas'ta beklediğini, hemen oraya gitmesi gerektiği*" haberini kendisine getirmiştir.

Bu yeni gelişme, Halil Paşa'nın yolunu İzmir yönünden Sivas yönüne çevirmesine neden olmuş, Tavşancıl'dan 16 Ağustos 1919'da yola çıkarak Karamürsel-Yenişehir-

¹⁹⁸ Bitmeyen Savaş, s. 278-280, Cebesoy, a.g.e., s. 168-170. Halil Paşa'nın Yaveri Yzb. Selahattin hatıralarında Halil Paşa'nın kendisine: "Seferberlikten sonra Meclis-i Mebûsan Reisi Halil (Menteşe) Bey'in başkanlığındaki bir heyetle, hükümet adına Ermeni Patrikliğine gidip, savaşta Rus ve İngilizlerin desteği ile yüz yıldan beri bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya çalışanlara katılmamalarını, Osmanlı devleti savaştan galip çıkarsa merkezi Erivan olmak üzere bir Ermenistan devleti kuracaklarını (Türk-İran-Rus topraklarında), bu yüzden Osmanlı devletinin düşmanlarına yardım etmemelerini, böyle olursa bütün Ermenileri mahvedeceklerini, söylemişler, Patrik'in ise savaş sürecince tarafsız kalma sözü verdiğini, ancak Ermenilerin verdikleri söz de durmayarak, ihtilâl yoluna başvurduklarını söylemiştir" İ. Selçuk; Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, c.1, s. 108.

¹⁹⁹ Bunlar, Şâdi, Ziya ve Reşat isimli ittihadçı ve Karakol Cemiyeti'nin gizli mensubu olan kişilerdir. Şâdi, Bekirağa Bölüğü'nde muhafızdır. Kaçış gecesi Şâdi'nin nöbetine denk getirilmiştir.

Bilecik üzerinden kamuflela Eskişehir'e gelmiştir. Bir süre Eskişehir'de, şehir dışında bir yerde bulunan ve Müdafâa-yi Hukuk teşkilâtına ait olan bir çiftlik evinde gizlemişler ve burada da boş durmayarak Halil Paşa, bölgedeki Müdaafaa-yi Hukuk teşkilatlandırma çalışmalarına yardımcı olmuştur.

Ağustos 1919 sonlarında Eskişehir'den ayrılarak Sivrihisar-Haymana yolu üzerinden Ankara'ya ulaşmışlar, Ankara girişinde kendisini Harbiye'deki sınıf arkadaşlarından olan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa karşılamış ve kendi evine götürerek misafir etmiştir. Ankara'da birkaç gün kalan Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşmak için Sivas'a doğru yola çıkmıştır.²⁰¹ Ankara'ya gelişleri 10-11 Eylül 1919 gecesidir.

3.1.4. Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile Görüşmesi ve Yeni Görevi:

1919 yılının Eylül ayının ilk haftası içinde Sivas yakınındaki Çermik'e ulaşan Halil Paşa, durumunu M.Kemal Paşa'ya bildirmiştir. M.Kemal Paşa, bu sırada hasta olmasına rağmen, otomobiliyle bizzat Çermik'e gelerek Halil Paşa'yı burada karşılamış ve birlikte Sivas'a varmışlardır. Bir süre karargâh olarak kullanılan Sivas Lisesi binasında başbaşa görüşmüşlerdir. Sivas'ta 10 gün kadar kalan Halil Paşa, hemen hemen hergün Mustafa Kemal Paşa ile bu görüşmelerini sürdürmüştür.²⁰²

Sonuçta, Mustafa Kemal Paşa düşünce ve kararını Halil Paşa'ya şu ifâdelerle bildirmiştir: *"Bak Paşa, sana güvenirim, komutanlıktaki ustalığını bilirim. Senin için iki şey düşünebiliriz. Birincisi: İzmir Cephesi Komutanlığı'dır. İkincisine gelince: Elde silah az, para yok, cephâne durumu felâket. Doğu da senin nâmın var. Orada, İzmir cephesinde yapabileceklerinden daha önemli işler yapabilirsin. Rusya değişmiştir. Azerbaycan ve İran ile değişik koalisyonlar yapabiliriz ve böylece para ve techizât temini mümkün olabilir. Doğu'nun yardımının önemi çok büyüktür. Orada bir nefes*

²⁰⁰ Bu kaçışta Karakol Cemiyeti'nin Kocaeli muntakası mümessili Yenibahçeli Şükrü Bey'inde rolü büyüktür. H.Ertük; a.g.e., s. 203-204; Bitmeyen Savaş, s. 281-283, Görgülü; THTDAGKB., Biy., s. 413; K.Gürün, Türk Sovyet İlişkisi, s. 19; Zürcher, MMİ, s. 151.

²⁰¹ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 111, Bitmeyen Savaş, s. 281-302, U.Kocatürk, a.g.e., s. 79; Cebesoy; a.g.e., s. 168-173.

yolu açmak zorundayız. Gerekirse, bu yoldan doğuya çekilmek bile düşünülebilir, bu nefes yolu bizim için çok önemlidir. Hem para durumumuz da çok kötüdür. Sen gelmeden önce, senin hanımın sana verilmek üzere buraya beşyüz lira göndermişti. Heyet-i Temsiliye'deki arkadaşlar, on gündür idareli kullanarak bu parayla geçiniyorlar. Durum işte böyle, ne dersin?"

Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı haklı görmüş ve: *"Senin gönlün rahat etsin, en kısa zamanda Doğu'ya hareket edeceğim"* diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, yeni görev ile ilgili stratejik hareket plânını da şöyle açıklamıştır:

"İstanbul Hükûmeti'nin, İngilizler'in ve diğerlerinin Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine bir ittihâdçi hareketi gözü ile bakmaları yanlış olur ve kötü sonuçlar doğurur. Sizin gibi ittihâdçi hareketin radikal mensuplarının Anadolu'da dolaşmaları da yanlış anlamalara sebebiyet verir ve Heyet'i Temsiliye'nin farklı değerlendirilmesine yol açabilir. Bunu gözönüne alınız, söz ve davranışlarınıza dikkat ediniz, rica ederim."

Halil Paşa ise *"Bundan böyle isimlerin ve şahısların sözkonusu olamayacağı topyekûn bir millî mücadelenin içine girildiğinin ve yalnızca millî gayeye ulaşmanın önemli olduğunun farkında olduğunu"* ifade etmiştir.

Halil Paşa'nın bu kadar teminat vermesine rağmen Mustafa Kemal Paşa rahatlamamıştır. Halil Paşa'ya Enver Paşa ile ilgili düşüncelerini açmış ve *"Enver Paşa ortaya çıkarsa ne yaparsın?"* diye sormuştur. Halil Paşa, buna *"Eminim ki, Enver de benim gibi feragatle hareket edecek ve Millî Mücadele'ye yardımdan başka bir şey düşünmeyecektir. Bunu size temin ederim. Ancak teminatın dışında bir özel hırs ile hareket etmek niyetinde olduğunu anlarsam, ona katılmayacağım ve gereken ne ise onu yapacağım"* cevabını vermiştir.

²⁰² Mazhar Müfit Kansu; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c.1, s. 340-341, Bitmeyen Savaş, s. 301-303.

Mesele tatlıya bağlanmıştır. Varılan mutabakattan Mustafa Kemal Paşa memnundur. Hazırlıklara başlanmış ve Halil Paşa “*Şark Menzil ve Askerlik Şubelerini teftişe memur Binbaşı Kâmil Bey*” sıfatı ile Sivas’tan Doğu’ya doğru yola çıkarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, durumu ve Halil Paşa’nın yeni görevini Erzurum’daki 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa’ya da bildirmiştir.²⁰³

1919 Eylülünün ortalarında Sivas’tan ayrılan Halil Paşa, Suşehri ve Erzincan üzerinden Erzurum’a ulaşmıştır. Kâzım Karabekir Paşa’yı karargâhında ziyaret etmiştir. İki eski arkadaş olan paşaların karşılaşmaları pek sıcak değildir. Halil Paşa, bunu “*Kâzım Karabekir Paşa’nın kendisi ile birlikte görülmekten çekindiğine*” yorar.²⁰⁴

Kısa bir süre de Erzurum’da kalan ve yol hazırlıklarını tamamlayan Halil Paşa, 23 Eylül 1919’da Erzurum’dan “*Nahçıvan’lı Demirci Ali Bey*” müsteâr adı ile Nahçıvân’a doğru yola çıkmıştır. Kendisine “*Büyükhan*” lakâbıyla anılan Nahçıvanlı İsmail Ağa refakât ve rehberlik etmekteydi. Böylece, yaklaşık olarak üç yıla yakın sürecek olan Azerbaycan ve Rusya hayatı ve mâcerası başlamıştır.²⁰⁵

3.2. HALİL PAŞA’NIN AZERBAYCAN VE RUSYA’DAKİ HAYATI VE FÂÂLİYETLERİ

Halil Paşa, bu coğrafyaya 1919 yılının Ekim ayı başlarında ayak basmış ve 1922 yılının sonlarına kadar burada kalarak çeşitli fââliyetlerde bulunmuştur. Paşa’nın bu fââliyetleri Nahçıvan-Bakû-Karabağ-Taşkent-Moskova ve Batum ekseninde cereyan etmiştir. Fââliyetlerinin niteliği ise kısmen askerî, yoğun olarak da diplomatik ve siyasi fââliyet şeklindeydi. Halil Paşa’nın bu dönemde ve bu bölgede gerçekleştirdiği çalışmalara dayalı bir değerlendirme yapılacak olursa, o şu sıfatlarla ifâde edilebilir: Komutan, Teşkilatçı, Parti kurucusu, Komünist, Milliyetçi, Turancı, İslâmcı, Yarı resmî diplomat, Arabulucu, Danışman, Gizli örgütçü ve kadersiz bir insan, Maceraperest, Hayalperest...

²⁰³ Bitmeyen Savaş, s.302-309; Görgülü; THTDAGKB. Kom. Biy., s. 413; Tadeus. Swiyetovski; Rus Azerbaycanı, s. 213.

²⁰⁴ Bitmeyen Savaş, s. 310-311; Cebesoy; a.g.e., s. 173-174.

²⁰⁵ K.Karabekir; a.g.e., s. 277-278; M.M.Kansu; a.g.e., c.1, s. 340-341. U.Kocatürk, a.g.e., s. 99;

3.2.1. Azerbaycan'daki Fââliyetleri (Ekim 1919'dan Mayıs 1920'ye Kadar):

Azerbaycan'a gönderilirken Halil Paşa'ya verilen görev: "*Azerbaycan bölgesinde Milli Mücadele için maddî ve manevî destek teminine çalışmak ve Moskova'da Bolşeviklerden silah, para ve cephane yardımı sağlamak*"tı. Ancak, Moskova'ya gitmeden önce Azerbaycan ve çevresinde yapılacak işler vardı.²⁰⁶

Halil Paşa, Nahçıvân'a vardığında, buradaki Ermenilerin çok yoğun fââliyetler içinde olduklarını görmüştür. Mondros Mütarekesi'nden sonra bu bölgede yerleşmeye ve hâkimiyet tesis etmeye çalışan Ermeniler, Müslüman ahaliye büyük baskılar yapmaktaydılar. Halil Paşa, Nahçıvan da askerî ve mülkî ileri gelenlerle temas kurarak, burada bir milis teşkilâtı oluşturmaya çalışmıştır.

Nahçıvan da yaklaşık iki ay kadar kalan Halil Paşa, bu süre içinde milis teşkilatlanması ve teşkilata katılanların eğitimiyle uğramıştır. Bu çabalar, netice vermekte gecikmiş, organize olan ve eğitimden geçirilen Nahçıvan milis kuvvetleri artık Ermeniler'e karşı koyabilecek güce erişmişler ve başarı kazanmaya başlamışlardı.²⁰⁷

Bu sırada Kağabağ 'da da durum kötüdür. Gelen haberler, buradaki Azeri milislerin Ermeniler karşısında zor durumda olduklarını göstermektedir. Nahçıvan'da işlerin kısmen de olsa yoluna girmeye başladığını gören Halil Paşa, "*Karabağ'a gitmeye*" karar vermiştir.²⁰⁸

1919 yılının son ayı içinde Nahçıvan'dan ayrılan Halil Paşa, önce Bakû'ya gelmiştir. Bakû'da Mehmet Emin Resulzâde'nin liderliğindeki Müsavat Partisi hükümeti iktidarda-

²⁰⁶ Kansu; a.g.e., c.1, s. 341; K.Karabekir, a.g.e., s. 278; Cebesoy; a.g.e., s. 173-174; Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, s. 24; Tadeus Swietowski; 1905-1920 Rus Azerbaycan'ı, s. 213-214, Bitmeyen Savaş, s.311-312, (Resmi nitelikli eserlerin ve hatıraların bir kısmında Halil Paşa'nın Anadolu'da bulunması sakıncalı görüldüğü için Rusya'ya gönderildiği, bu sebeple ve bu şekilde Anadolu'dan uzaklaştırıldığı yazılmaktadır. Ancak, bunlar doğru değildir. Asıl sebep, Halil Paşa'nın Kafkasya'da tanınan bir şahsiyet olması, O'nun Kafkasya ve Rusya'daki güç unsurları nezdindeki şöhretinden ve etkinliğinden istifade edilerek, maddî ve manevî yardım temininin düşünülmüş olmasıdır) Kâmuran Gürün; Türk-Sovyet İlişkiler, s. 20, Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s. 204.

²⁰⁷ K.Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s. 278; Bitmeyen Savaş, s.311-317; Veysel Ünüvar; İstiklâl Harbimizde Bolşeviklerle 8 ay, s. 4-5; Cebesoy; a.g.e., s. 175-176.

dır. Nuri Paşa ise Dağıstan'da General Denikin'in komutasındaki Rus ordusu ile mücadele halindeydi. Müsavat hükümeti yetkilileri ile görüşen Halil Paşa'nın onlarla ilişkileri iyi kurulamamıştır. Çünkü Müsavâtçılar İngilizler'in etkisindedirler ve Bolşevik Ruslar'a karşı bir politika yürütmekteydi. Oysa Halil Paşa, hem Azerilerle, hem de Bolşeviklerle ilişki ve diyalog kurmakla görevlendirilmiştir. Bu durumda işi kolay olmayacaktır. ²⁰⁹

Bakû'da çok kalmayan Halil Paşa, Karabağ'a gitmiştir. Karabağ'da Ermenilere karşı dağınık bir halde mücadele etmeye çalışan milisleri teşkilatlandırmış, Nahçıvan'da olduğu gibi burada da eğitim işine önem verir ve bütün milisleri çok yönlü bir eğitimden geçirmiştir. Eğitim ve teşkilâtlandırma fââliyetlerinden sonra, Ermeniler'e karşı cephe savunması tertibatı oluşturmuş, bir süre kendisi de bizzat cephede savaşmıştır. Bu, Karabağ Azeri milislerine moral vermiş, onların kendilerine olan güvenlerini arttırmıştır. Karabağ'da işleri büyük ölçüde yoluna koyduğuna kanaat getiren Halil Paşa, siyâsi işlere ağırlık vermek üzere Bakû'ye dönmüştür. Bakû'ye dönüşü 1920 yılı Ocak ayı sonlarındadır. ²¹⁰

Azerbaycan'ın yönetiminde bulunan ve dış politikada İngilizleri Ruslar'a tercih eden bir siyaset izleyen Müsavat hükümeti, Halil Paşa'nın işini zorlaştırmaktaydı. Müsavatçıların Anadolu ile ilişkileri de iyi değildir. Anadolu'nun Azerbaycan'dan bekledikleri ve istedikleri karşılık görmemekte ve yerine getirilmemektedir. Bunda İngilizler'in etkisinin olduğu da apaçık ortadadır. ²¹¹

²⁰⁸ Bitmeyen Savaş, s.317-318.; K.Karabekir, a.g.e., s. 579-582; Cebesoy, Moskova Hatıraları, s. 42

²⁰⁹ Bitmeyen Savaş, s.318-319.

²¹⁰ Mirza Bala Mehmetzade; Millî Azerbaycan Harekâtı, s. 127-129

²¹¹ K.Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s. 278'de (K.Karabekir, Anadolu harekâtı adına Müsavât Hükümeti'ne birkaç kez haber gönderdiğini, yardım istediğini, ancak onların "*Türkiye artık ölmüştür*" diyerek, İngilizler'in etkisiyle hiçbir yardım yapmadıklarını, Halil Paşa'ya "Kuva-yı Milliye'nin kesinlikle bağımsız Türkiye'yi kuracağını, Ermenilerin ezileceğini, Kafkaslara hâkim olacağımızı, Bolşeviklerin de yakında Kafkaslar'a gireceğini, bu durumda İngilizler'in bu bölgede adlarının kalmayacağını" Azeri yetkililere anlatmasını, söylediğini ve kendisinden Bolşeviklerle bağlantı kurarak anlaşmaya çalışmasını istediğini) ifade etmektedir. Halil Paşa'nın da bunu yapmayı va'dettiğini söylemektedir). Bitmeyen Savaş, s.324.

Anadolu'da İngiliz emperyalizmine ve O'nun maşa olarak kullandığı Yunanlılar'a karşı, yoğun bir mücadele vermekte olan Kûvâ-yı Milliye ve Heyet-i Temsiliye teşkilatları, Azeri kardeşlerinden maddî ve manevî yardım ve destek konusunda çok ümitlidirler. Ancak, bu ümitle Azerbaycan hükûmetine yapılan başvurulara olumlu bir cevap almak mümkün olamamıştır. Üstüne üstlük Müsavât hükûmetinin, İngilizler'le çok sıkı bir ilişki içinde olması da ayrı bir üzüntü kaynağı olmaktadır.

Anadolu'nun ve Kafkasya'nın içinde bulunduğu şartların ve mevcut konjoktürün Ruslarla yakınlaşmayı gerektirdiğini düşünen He'yet-i Temsiliye, bu yakınlaşmanın tesisine çok büyük bir önem vermekte ve Halil Paşa'yı buraya bunun için göndermiş bulunmaktaydı. Aynı düşmanla ve onun uzantılarıyla savaşmakta olan Türkiye ve Rusya'nın yakınlaşması ve işbirliği içine girmesi, bu sebepten dolayı mümkün görünüyordu.

Bu sırada Bakû'nün sosyal durumu ve Müsavat hükûmetinin bu şekildeki tutumu, Rusların işine yarıyordu. Bakû petrol endüstrisi ve sanayi tesislerinde 100.000'e yakın işçi bulunuyordu ve bunların 20.000 kadarı Rus'tu. İşçi hakları temelinde bir ideoloji ile ortaya çıkmış bulunan Rus Bolşevik hareketi, bundan çok iyi bir şekilde yararlanıyordu. Rus ajanları, Bakû halkı ve işçileri arasında "*Bolşevikler'in yardımcı ve kurtarıcı rolleri*"nin propagandasını yapıyorlar ve bunda da çok etkili oluyorlardı. Azerbaycan komünistleri, işçi ve halk tabanında geniş kabul görüyor ve komünizm hızla yayılıyordu.²¹²

Bu arada Ruslar'ın "*tren ve fabrikalarını çalıştırmak için ihtiyaç duydukları mazotu*" temin etmek için Azerbaycan hükûmetine birkaç kez yaptıkları başvuruya olumlu bir cevap verilmemesi, Ruslar'ı Azerbaycan aleyhinde bir takım gizli fââliyetlere sevketmiştir. Bu durumu öğrenen Halil Paşa, Ruslar'la yakınlık kurmasına vesile olması için bu işte de aracı olmaya karar vermiştir. Azeri yetkililerle görüşen Halil Paşa "*Ruslar'ın bu isteklerinin gecikmeden yerine getirilmesini*" istemiştir. Fakat, O da bir cevap alamamıştır.²¹³

²¹² Bitmeyen Savaş, s. 318-319.

²¹³ Bitmeyen Savaş, s. 319-320; M.Bala Mehmetzâde, a.g.e., s. 127-129.

Azerbaycan hükümetinin bu tutumu, Ruslar'ın "*Azeri halkı ve Müsavaat hükümeti aleyhindeki*" fââliyetlerini hızlandırmıştır. Ruslar'ın hedefi "*Azerbaycan'ı komünistleştirerek isteklerini elde etmektir*". Çok muhtaç oldukları Bakû petrollerine her ne pahasına olursa olsun sahip olmak isteyen Ruslar, yeni tâktikler uygulamaya başlamışlardı. Bu çerçevede "*Bir yandan Kuzey Kafkasya'ya asker yığarak Azerbaycan'ın işgâli için hazırlıklar yapmaya başlamışlar bir yandan da Azerbaycan'a girdikten sonra burada tutunabilmek için içindeki komünistleştirme çabalarına ve propagandalarına hız ve ağırlık vermişlerdir.*" ²¹⁴

Azerbaycan'da geline bu noktayı değerlendirmek isteyen Bakû'deki Türkler "*Azerbaycan'la daha yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlayan Rus Bolşevikleriyle yakınlık kurmanın yolunu, farklı bir organizasyon gerçekleştirmekte ve bundan yararlanmakta*" görmüşlerdir. Bu düşünce ve çabaların sonucunda "*Türk Komünist Partisi*" kurulmuştur.

3.2.2. Bakû Türk Komünist Fırkası:

Anadolu'daki Millî Mücadele liderleri, Bolşevikler'den yardım alabilmek için onlarla ilişki kurulması gerektiğini kararlaştırmışlar ve bu işleri yürütmek üzere Kâzım Karabekir Paşa'yı görevlendirmişlerdir. ²¹⁵ Bu tercihte, Paşa'nın 15. Kolordu Komutanı olarak Rus sınırına en yakın bir yerde, (Erzurum'da) bulunuyor olmasıdır. Kâzım Karabekir Paşa, "*Bolşevikler'le temas kurmak ve onların Anadolu'daki milli harekete yardımlarını sağlamak*" için Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfi Bey'leri 1919 yılı sonbaharında Bakû'ye göndermişti. Halil Paşa da aynı tarihlerde ve aynı görevle oraya gönderilmişti. Bundan başka, İstanbul'daki Karakol Cemiyeti de Baha Sait'i "*Bolşevikler'le ilişki kurmak için*" Bakû'ye göndermişti. ²¹⁶

²¹⁴ Bitmeyen Savaş, s.320-321; T.Sviyetovski, Rus Azerbaycanı: 1905-1920, s. 187.

²¹⁵ K.Gürün, a.g.e., s. 19, Bitmeyen Savaş, s. 321-323.

²¹⁶ Tevetoğlu; Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Fââliyetler, s. 277-279; K.Karabekir, MMİTEEP; s. 14; Yavuz Aslan; Türkiye Komünist Partisi ve Mustafa Suphi, s. 80; F.Kandemir, A.K.TKP. ve Sonrası, s. 25.

Bakû'ye gelen Dr. Fuat Sabit, Azarbaycan'daki sosyalist kanadı temsil eden ve başında *Dr. Neriman Nerimanof* un bulunduğu *Hümmet Partisi* aracılığıyla, yeraltı fââliyetlerinde bulunan Rus Bolşevikleri ile temas kurmuş ve 1919 Ekim'inde özeti aşağıda verilen şu şifre telgrafi göndermiştir:

*“Bolşeviklerle görüştim. “Ülkemizde Bolşevizm'e uygun bir şey yoktur. Halkımızın düşünce ve geleneği de buna muhaliftir. Bu yüzden sosyal inkılap arzusunu ileri sürmeden bize nasıl yardım edebilirsiniz” diye sordum. “Her şekilde yardım ederiz, ancak şimdilik yol olmadığından yalnızca para yardımı yapabiliriz” dediler ve ne kadar paraya ihtiyacımız olduğunu sorarak, verileceğini garanti ettiler.”*²¹⁷

Bakû'de üç ayrı koldan çalışan Türkiye'liler, Bolşevikler'in kendileri için çalışması amacıyla Bakû'ye getirttikleri Kafkasya'daki ve Rusya'nın muhtelif yerlerindeki Türk harp esirleri ile birleşerek, bir teşkilât oluşturmaya karar vermişlerdi. Hepsinin ortak amacı *“Anadolu'daki millî harekete yardım sağlamak için Bolşevikler'le ilişkiye girmek”* ti. Birlikte çalışmaya karar veren bu gruplar, Azerbaycan komünistlerinin de yardımı ile *“Bakû Türk Komünist Fırkası”* nı kurmuşlardır.²¹⁸

Halil Paşa'nın da kurucuları arasında yer aldığı bu parti, *“Yeniyol”* adı ile bir gazete çıkarmaya başlamış, Rus ve Azeri Bolşevikleriyle müşterek çalışmalar yapmıştır. Bu parti *“Bir yandan Türkiye'deki Milli Mücadele'yi yönetenlerle Bolşevikler arasında ilişkiler kurulmasına aracı olurken, diğer yandan da yine bu amaca hizmet etme düşüncesiyle Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine ve 11.Rus Kızılordusu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesine”* yardım etmiştir. İçerisinde bir miktar esir Türk askerinin de bulunduğu 11. Rus Kızılordusu, bilindiği gibi 27-28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiştir.²¹⁹

²¹⁷ K.K.B; İstiklal Harbimiz, s. 334, İMB. Mehmetzâde, a.g.e., s. 127.

²¹⁸ Tevetoğlu, a.g.e., s. 279-283; Bitmeyen Savaş, s.320; Yavuz Aslan; a.g.e., s. 81; T.Sviyetovski; a.g.e., s. 237-238.

²¹⁹ M.E.Resultzâde, Azerbaycan Tarihi, s. 109, İM.Bak.Mehmetzâde, a.g.e., s. 126.

(Halil Paşa'nın ad ve imzasıyla, ancak TKF nâmına 27.4.1920'de Azerbaycan halkına bir beyânâme yayınlanmıştır. Burada: *“Kızılordu Azerbaycanlılar'dan direniş görmeden ilerliyor. Kan dökülmemiştir. Karşı durmak faydasızdır ve kan dökülmesine sebep olabilir. Telâş ve endişeye*

Azerbaycan'ın işgâlinde sonra, 30 Mayıs 1920'de Türk Komünist Partisi, “*Türkiye Komünistleri tarafından Azerbaycan Halkı'na*” başlığıyla bir beyânnâme yayınlamışlardır. Beyânnâme ile özetle:

“İngiliz ve Fransızlar'ın Türk ve Şark insanının kanını emerek beslenip, bu hale geldiklerini, Şark milletlerinin onlara karşı her zaman ve her yerde yigüççe çarpıştığını, çünkü ve bugünkü dâvalarının hayat ve namusla birlikte bütün insanlığı kurtarmak ihtiyaç ve vâzifesinden doğduğunu, emperyalistlerin ana siyâsetlerinin nifâk olduğunu, Türk ve Şark âleminin en büyük düşmanlarının bugün de bunlar olduğunu, bunlara olan reâksiyonun komünizmi doğurduğunu, komünistlerin bizim müttefiklerimiz olduklarını, bu durumda Azerbaycan siyâsetisinin de İngilizci olması gerektiğini, bu siyâsetin halkı İngilizler'e esir ve hizmetkâr hale getirdiğini, Türkiye'li komünistler olarak masum öz kardeşlerinin bu acıklı haline seyirci kalamayacaklarını, bu yüzden Azerbaycan Türk Komünist yoldaşlarla elele vererek inkılâp ordusunun dostlukla Azerbaycan'a girmesini ve Azerbaycan siyâsetinin makûl istikâmete sokulmasını sağladıklarını, şimdi ise sıranın Türk-Rus ve Azerbaycan halklarının kucaklaşma ve dayanışmasının sağlanmasına geldiğini, bu hususta Azerbaycan halkının desteğini ve katkısını beklediklerini, bundan böyle Azerbaycan'ın Şûra”(Sovyet) Hükümeti idaresinde bağımsız kalacağını, ifade etmişler, inkılâbın benimsenmesini istemişler ve Azerbaycan halkını Bolşevikler'le yakınlaşmaya dâvet etmişlerdir.”²²⁰

Bu sırada, Rus-Moskova Komünist Partisi'nin desteği ile Taşkent'te bütün Türk dünyasını etkileyecek bir komünist teşkilatlanma çalışması yürüten Mustafa Suphi, Azerbaycanda Sovyet hâkimiyetinin kurulması üzerine, çalışmalarını Türkiye'ye daha yakın bir yerde yürütmek amacıyla 6 Mayıs 1920'de Taşkent'ten ayrılmış ve 27 Mayıs'ta Bakû'ye gelmiştir. Mustafa Suphi ve ekibi Bakû'ya gelir gelmez, Azerbaycan Komünist

mahâl yoktur. Sükûnet içinde oturmak gerekir. Müslüman düşmanı olan Antanta devletleri müslümanlarla Kızılordu'nun savaşmasını istiyor. Kızılordu gelse de, bağımsız Azerbaycan'ı kendi hükümeti idâre edecektir” denilmektedir. K.Karabekir; Milli Mücadele de İttihad ve Terakki Erkânı ve Enver Paşa, s. 301.)

²²⁰ Y.Aslan; a.g.e., s. 82-85; Bilâl Şimşir; İngiliz Belgelerinde Atatürk, c. 2, s. 324-326.

Partisi ile Azerbaycan Sovyet hükümeti ile ilişkiye girmiştir. Bunlardan sağladığı büyük destek ve yardımlarla, hızlı bir teşkilatlanma çalışmasına başlamıştır.²²¹

Bütünüyle Moskova'daki Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin emir ve yönlendirmesi ile fââliyet gösteren Mustafa Suphi, Bakû Türk Komünist Partisi ile de ilişkiye girmiş ve kısa sürede "*bu partinin gerçekte komünistlikle ilişkisi olmadığını*" görmüştür. Bundan sonra, gizli gayretlerle ittihatçıları tasfiye ederek partiyi ele geçirmiş ve Bakû'de kendi oluşturduğu teşkilâta katmıştır. Bunda, Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit gibi partinin ileri gelen ve etkili birer teşkilâtçı olan şahsiyetlerinin, bu sıralarda Bakû'den ayrılarak Moskova'ya gitmiş olmalarının rolü de büyüktür. Bu durum, Mustafa Suphi'nin işini kolaylaştırmıştır.²²²

Mustafa Suphi'nin gerçekleştirdiği bu tasfiye ve el koyma, O'nunla ittihatçıların arasına düşmanlığın girmesine sebep olmuş, bu yüzden Mustafa Suphi'nin Trabzon'da öldürülmesi de bu durumla ilgilendirilmeye çalışılmıştır. Mustafa Suphi'nin hedefi ve gayesi, eski partilerden çok farklı idi. O, "Türkiye'de Komünist Partisi'ni yaymak ve Türkiye'yi en kısa sürede komünistleştirmek" istiyordu ve bunun için görevlendirilmişti.

Gerçekten ve samimi olarak "*Türkiye'ye yardım sağlamak amacıyla*" Bolşevikler'le ilişkiye ve işbirliğine giren Halil Paşa, Fuat Sabit v.s. gibi kişiler, Ruslar tarafından aldatılarak kullanılmışlardır. Onlar'a göre: "*Kızlordu, Anadolu'nun imdâdına ve yardımına koşmak için Azerbaycan'a girecek, Azerbaycan'ın bağımsızlığına müdahale etmeyecek, Azerbaycan milli ordusu dağıtılmayacak ve Azerbaycan halkının kendi geleceğini belirleme hakkı olacağı*" şeklindeki Rus vââtleri yerine getirilecekti. Ancak, hakikat, verilen sözün, beklenin ve umulanın tam tersi olarak ortaya çıkmıştır. İşgâlden hemen sonra Azerbaycan ordusundaki Türkiyeli subaylar tutuklanmış ve bir kısmı idâm edilmiş, şehirler yağmalanmış, sivil-asker 15.000 müslüman Azeri sokaklarda asılmış veya kurşuna dizilmiş, tutuklamalar aralıksız sürdürülmüş ve en kötüsü de Azerbaycan'ın bü-

²²¹ Y.Aslan; a.g.e., s. 85-86, 354-355.

²²² ATASE Arş. A. 1/4282, Kls. 1,586, Dos. 114/34, Fih. 87-2; C.N. İleri, Atatürk ve Komünizm S. 145-148.

tün serveti Moskova'ya taşınmaya başlanmıştır. Halil Paşa ve arkadaşları, aldatıldıklarını çok geç anlamışlardır.²²³

3.2.3. Moskova'ya Gidişi ve Buradaki Fââliyetleri:

Halil Paşa, Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgâl edilmesinden 15-20 gün kadar sonra işlemeye başlayan Bakû-Moskova tren yolu ile 22 Mayıs 1920'de Moskova'ya gelmiştir.²²⁴

Halil Paşa, Moskova'da Dışişleri Bakanı Çiçer in, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Karahan diğer yetkilerle görüşmüştür. İlk görüşmelerde, Azerbaycan konusunda yanlıklarını dile getiren Halil Paşa, Rus yetkililere yumuşak bir protesto sunmuş ve “*Azerbaycan'ın bir emri vâki ile işgâl edilmesinin yanlış olduğunu*” söylemiştir. Çiçerin'in buna cevabı “*Petrolü paramızla bile alamıyorduk, buna mecbur kaldık*” şeklindedir. Yani, her iki taraf da birbirini âlenen kırmamaya ve anlaşma zeminini bozmamaya dikkat etmekteydi.²²⁵

²²³ ATASE Arş. A. 1/4283, Kls. 1,614, Dos. 203/108, Fih. 15-2; T.Swietovski, Rus Azerbaycanı, s. 239; 11. Rus Kızılordusu, Bakû'deki Türkler'in ve yerli Komünistlerin işbirliği ve girişimleri sonucunda, 28 Nisan 1920'de Bakû'ye girmişler ve Azerbaycan'ı komünistleştirmişlerdir. Ancak, Kızılordu Bakû'ye girdikten sonra, sözünde durmayarak işgâlcı bir tavır takınmaya başlamıştır. Hapis, sürgün ve yağmalara girişmiştir. Genkur Atase, TSK. Tarihi, Doğu Cephesi, s. 105.

²²⁴ K.Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 730, s. 221-223; A.F. Cebesoy; Moskova Hatıraları, s. 44-45; ATASE Arş. A. 1/4282, Kls. 586, Dos. 114, Fih. 23.

²²⁵ Bitmeyen Savaş, s. 328 (Halil Paşa'nın hatıralarından anlaşıldığına göre, Türkiye'nin doğu sınırının Ermeni ve İngiliz tehlikelerine karşı güvenliğinin Rus desteğine bağlı olduğuna inanan Kâzım Karabekir Paşa, Halil Paşa'dan “Sovyet idaresini Türk sınırına kadar ulaştırmasını” istemiştir. O'da bunun “açıkça Azerbaycan'ı Ruslar'a teslim etmek olacağını söyleyerek kabullenmemiştir. Zira, O, “Bağımsızlığı ve geleceği için emek sarfettiği Azerbaycan'a rengi ne olursa olsun hiçbir Rus'un idaresine sokmayı kabullenemeyeceğini, böyle bir hareketin vatan parçası saydığı Azerbaycan'a ihânet olacağını ifade etmektedir. Böyle bir şeyi “kendisinin intiharı” olarak görmektedir. Ancak, bütün bunlara rağmen, Müsavât Hükûmetinin bäsiretsiz tutumu, yerli Bolşeviklerin de yoğun çalışmaları neticesinde Azerbaycan Rus Kızılordusu tarafından işgâl edilmiştir) Cebesoy; a.g.e., s. 176-177;

Halil Paşa'nın bu görüşmeleri netice vermiş ve Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin, TBMM Başkanı M.Kemal Paşa'ya bir mektup göndererek, ilişkilerin geliştirilmesini, bunun için de karşılıklı olarak Konsolosluklar kurulmasını istemiştir.

Bu mektubun metni ek bölümünde sunulmuştur. Mektup, ATASE Arş. No:1/4282, Kls. 592, Dos. 130-1, Fih. 2-9'dadır.

Halil Paşa, yine bu ilk görüşmede “*Moskova’da Ankara’nın bir temsilcisi*” olarak bulunduğunu söyleyerek, burada bulunuş sebebini izah eder. Halil Paşa’nın Çiçer’in ve Karahan’a görüşmeleri sık sık devam eder. Paşa, bu görüşmelerin neticelerini ara ara Erzurum’a (15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa’ya) ve Ankara’ya (Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa’ya) bildirmiştir.²²⁶

Halil Paşa’nın Rus yetkilileriyle bu ilk görüşmeleri netice vermeye ve çok geçmeden Anadolu’ya silah ve cephane sevkiyatı başlayacaktır. Çoğunluğu “*Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar’dan kalan silahlar ve mühimmât*”, birkaç gün sonra (1920 yılı Temmuz ayı başlarında) Karadeniz üzerinden motorlarla Anadolu’ya sevkedilmeye başlanmıştır. Paşa, ilk görevini başarmıştır. Sıra para meselesindedir.²²⁷

Ruslar, para olarak önce “*Rus Rublesi*” göndermeyi teklif etmişler, ancak, Halil Paşa, “*bunun Anadolu’da iş görmeyeceğini söyleyerek*”, altın istemiştir. Ruslar, sıkı pazarlıklardan sonra “*bir milyon Rus altını*” vermeyi teklif etmişler, Halil Paşa ise “*dört milyon altın*” istemiştir. Sonunda “*şimdilik 1.000.000 altının verilmesine, 2.000.000 altının ise daha sonra tamamlanmasına*” karar verilmiştir. Netice de Halil Paşa, Ruslardan “*sekiz tonluk külçe altın almağa*” muvaffak olmuştur.²²⁸

Ancak böyle bir mektubun olmadığını iddiâ eden Prof.Dr.Akdes Nimet Kurat durumu aşağıdaki makalesinde tartışmaktadır. Mektubun bir kopyası da Kâzım Karabekir’in İstiklâl Harbimiz adlı eserindedir.

²²⁶ Bitmeyen Savaş, s. 330-332; H.Ertürk; a.g.e., s. 203-204; Yusuf Kemal Tengirşek; Vatan Hizmetinde, s. 145-147; U.Kocatürk; a.g.e., s. 169-187.

²²⁷ Bitmeyen Savaş, s. 2, Zeki Velidi Togan; Hatıralar, s. 324 (Halil Paşa, Moskova’da diğer Türk ülke ve topluluklarından gelen aydınlarla da görüşmeler yapmıştır.) Cebesoy, a.g.e., s. 80, 176-177

²²⁸ Bitmeyen Savaş, s. 332-334; H.Ertürk, a.g.e., s. 204; V.Ünüvar, a.g.e., s. 44.

(Halil Paşa, Moskova’dan Mustafa Kemal Paşa’ya 4 Haziran 1920 tarihiyle bir mektup göndermiş, özetle: “*Anadolu’daki durum için Bolşevikler’in mümkün olabilecek yardımını temin etmek üzere Moskova’ya geldiğini, Dr. Fuat Sabit ile birlikte olduğunu, Karahan, Çiçerin ve Kaminef ile görüşmeler yaptıklarını, millî harekete yardım için karar verildiğini, şimdilik bu yardımın açıklanmasını istemediklerini, belirlenen yardımın (yarısı altın olmak üzere iki milyon lira, İngiliz-Rus ve Japon yapımı 60.000 tüfek ile 3.000 fişek miktarında) olarak kararlaştırıldığını, ayrıca (108 adet İngiliz sahra topu ile bol miktarda cephanenin ve 12 İngiliz obüs topunun) gönderileceğini, bizim eski sınırimıza Rus birlikleri sürüp, onların himayesi altında ve trenle sevkiyatın yapılacağını, bu arada, Ankara’dan gönderilen İbrahim ve Hulusi Efendi’lerin Rus hükümet yetkilileri ile görüşmelerinin de onlar üzerinde olumlu etki yaptığını ve yardım malzemesinin temini ve sevkiyatı işini hızlandıracağını, bunun için Rus Harbiye Nezâreti’ne gereken emrin verildiğini,*

Rus altınlarını Anadolu'ya ulaştırmak için hazırlıklara başlayan Halil Paşa, "*Altınlarla birlikte bir uzman Rus elçilik heyetinin de Anadolu'ya, Türk hükümetine gitmesinin faydalı olacağını*" söylemiştir. Bunun üzerine, bir Rus elçilik heyeti hazırlanmış ve Halil Paşa ile birlikte Anadolu'ya gitmek üzere yola çıkarılmıştır.

Moskova'dan yola çıkdıktan sonra izlenecek güzergâh: Karabağ-Zengezur-Nahçıvan-Maku-Doğu Beyazıt-Karaköse-Erzurum yoludur. Ancak, Zengezur-Nahçıvan arası Ermenilerin tehdidi altındadır ve burada Ermeni Komutan General Dro'nun kuvvetleri bulunmaktadır. İngilizler'in etkisinde bulunan Dro, Ruslar'a ve Türkler'e düşmandır. Bu yüzden Halil Paşa, Kafkasya'da bulunan 11. Rus Kızılordusu Komutanına başvurarak, yardım ister. Kızılordu'dan gönderilen 1 Piyade ve 1 Sûvâri Tümeni'nden oluşan Rus kuvveti, Halil Paşa heyetine destek sağlamak için Karabağ üzerinden Zengezur'a doğru ilerlemeye başlamıştır.

Hey'et, özellikle Nahçıvan-Ermenistan sınırındaki Gerus bölgesinde çok büyük sıkıntılar çekerek Nahçıvan'a ulaşmıştır. Bu arada, altın yüklü arabalara saldıran Dro kuvvetleri, Rus kuvvetleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış, böylece yol açılmış, ve hey'et Nahçıvan'a ulaşmağa muvaffak olmuştur. Nahçıvan'da birkaç günlük bir dinlenmeden sonra tekrar yola çıkmış ve Maku-Doğubeyazıt yoluyla Karaköse'ye ulaşmıştır.²²⁹

Halil Paşa, Moskova'dan çıkarken ve Nahçıvan'dan hareket ederken, Kâzım Karabekir Paşa'ya mektuplar yazmış, durumu ve yolculuklarını bildirmiştir. Kendisinin Karaköse'den geri döneceğini, dolayısıyla altınların ve diğer malzemelerin, bir heyet gön-

para miktarının belki artabileceğini, kendisinin de Moskova'dan Bakû'ye, oradan da İran'a gideceğini, orada halkın TBMM Hükümeti'nin bir elçilik teşkilatı kurmasını çok arzu ettiğini, Rusların 15. Türk Kolordusu'nun Ermenistan'ı işgâline sıcak bakmadıklarını, Rusya'daki Türk esirlerin silahlandırılarak Anadolu'ya gönderileceklerini" yazmaktadır. İstiklâl Harbimiz, s. 765-766.

²²⁹ ATASE Arş. A. 1/4282, Kls. 586, Dos. 115/35, Fih. 14-1; ATASE Arş. 6/6686, Kls. 925, Dos. H-2, Fih. 2-24.

ATASE Arş. A. 6/2565, Kls. 849, Dos. 2/56, Fih. 11-1

ATASE Arş. A. 5/2793, Kls. 814, Dos. 9, Fih. 266; N.Ünivar, a.g.e., s. 38-44; K.Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 780-787.

derilerek Karaköse'den teslim alınmasını istemiştir. Emanetler, Karaköse'deki askerî hey'et'le teslim edilmiştir.²³⁰

Halil Paşa, böylece ikinci görevini de başarıyla tamamlamış, Anadolu mücahitlerinin çok ihtiyaç duydukları parayı, altın cinsinden olarak temin edip, yerine ulaştırmıştır. Bu para, Anadolu hareketinin sıkıntılarını önemli ölçüde azalmıştır.

3.2.4. Bakû Kongresi ve Eski İttihadçı Liderlerin Rusya'da Toplanması:

Halil Paşa, Rusya'dan getirdiği altınları Karaköse'de Türk hey'etine teslim ettikten sonra geri dönerken uğradığı Gerus'ta "*Bakû'de büyük bir kurultayın toplandığını, Berlin'den Moskova'ya gelen Enver Paşa'nın, Ruslar'ın onayı ile Moskova'dan Bakû'ye gelerek bu kongreye katıldığını ve tekrar Moskova'ya döndüğünü*" öğrenmiş, bunun üzerine "*Enver Paşa ile görüşmek için*" Moskova'ya gitmiştir. Moskova'da Enver Paşa ile buluşmuşlar, başlarından geçenleri, olup-bitenleri ve bundan sonrasına ait düşüncelerini konuşmuşlardır.²³¹

Halil Paşa'nın katılmadığı 20 Eylül 1920 tarihli Bakû Şark Milletleri Kongresi, Enver Paşa'yı "*ileriye dönük hayal ve ideâlerini gerçekleştirme*" konusunda çık ümitlendirmiştir. Ruslar'ın Moskova'da kendisine büyük ülükü göstermesi de bu ümidini pe-

²³⁰ Bitmeyen Savaş, s. 334-335; H.Ertürk; a.g.e., s. 204; Görgülü; Komutan Biyografileri, s. 413; B.Şimşir; a.g.e., c.2, s. 326.

(Halil Paşa, Sovyet elçilik heyeti ile birlikte 27 Ağustos 1920'de Karaköse'ye ulaşmıştır. Altınları burada askeri yetkililere teslim ettikten sonra, geri dönmüştür.) K.K.B., İ.H., s. 815.

TBMM. Başkanı Mustafa Kemal imzasıyla Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya gönderilen 14.09.1920 tarih ve 1347 sayılı telgrafta: "*1.madde de: Halil Paşa aracılığıyla karadan bir elçilik heyeti ile üç sandık içinde altın gönderilmiştir. Heyet ve Paşa Erzurum'a ulaşmış, Sivas'a hareket etmiştir. Altın külçedir, tutarı madeni yüzbin liradır.*

2. Maddede: H. Paşa Nahçıvan'a geldikten sonra Kızıl birliklerle Ermeniler arasında çatışma çıkmış, Halil Paşa'dan alınan bilgiye göre, Kızıl komutanlar Ermenilerin baskısından ve saldırısından çok incinmişler ve Ermenistan hareketına karar vermişler. Halil Paşa ivedice Bakû'ye dönmüş ve şimdilik yeni çalışma ve teşebbüslerinin sonucundan bir haber vermemiştir." deniyor. S. 187-189.

A.F.Cebesoy, M.Mücadele Hatıraları, c.7, s. 472.

²³¹ Bitmeyen Savaş, s. 337, KKB; MMİTEEP, s. 304-308'de Enver Paşa ve ekibinin 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ulaştıkları kaydedilmektedir. V.Ünüvar; a.g.e, s. 45.

kişirmiştir. Enver Paşa'yı "*Anadolu hareketinin kendilerinin istediği çizginin dışına çıkması durumunda, onlara karşı kullanmak*" niyetinde oldukları sonradan yaşanan bazı olaylar ve gelişmelerle anlaşılan Bolşevik Ruslar, anlaşılan Enver Paşa'nın hayallerini beslemişler, O'na ümit ve vââdlerde bulunmuşlardır.²³²

Halil Paşa ise, bir yıla yakın bir zamandan beri Kafkasya ve Moskova'da bulunmaktadır. Birçok olayın içinde veya yakınında bulunmuştur. Gelişmeleri ve bunların arkasındaki sebeplerin farkındadır. Anadolu ile de ilişki içindedir. Bolşeviklerle de epeyden beri görüşmekte olduğundan, onların niyetlerini sezmeye başlamıştır. Yani, Enver Paşa'nın hayal ve ideal dünyasında dolaşmasına karşılık, Halil Paşa'nın ayakları yere basmaktadır. Konuşmalarında, Enver Paşa'ya müdahale etmemekle birlikte, onu ince ve yumuşak bir şekilde ikâz etmekten de geri durmamıştır.

1920 yılının Eylül ayının sonlarına doğru, çoğu Avrupa'da bulunan eski ittihâtçılardan bazıları da Moskova'ya gelmeye başlamıştır. Gelenler arasında Dr.Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'de vardır. Bunların rastgele bir şekilde buraya gelmedikleri apaçık ortadır. Görülen odur ki, 1920 yılının ikinci yarında Moskova'da sistemli bir "*İttihâtçı organizasyonu*" başlamıştır. Halil Paşa'nın doğrudan ve başından beri bu organizasyonun içinde olduğunu söyleyebilmek çok zordur. Ancak, Enver Paşa'nın Moskova'ya gelişinden itibaren O'nun bu organizasyona tam iştirak etmemekle birlikte yakınlaşma içine girdiği gözlenmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Halil Paşa'nın bu organizasyon ile ilişkisi, Enver Paşa'nın etkisi altında gerçekleşmiştir.²³³

Eski İttihâtçılar'ın Moskova'da toplanmalarının duyulması, Anadolu'da büyük endişe yaratmıştır. Bunun Bolşevikler'ce desteklenmediğinden kuşkulanmış ve onlara karşı

²³² Bitmeyen Savaş, s. 339-340, KKB, MMİTEEP, s. 308'de Enver Paşa ve ekibinin 1 Eylül'de Bakû'ye ulaştığı kaydediliyor. B.Hayıt; Basmacılar, s. 191.

²³³ Bitmeyen Savaş, s. 340; Zürcher; MMİ, s. 221-222.

Enver Paşa'nın Eylül ayı başında Moskova'ya geldiği ve bir takım teşebbüslerin içine girdiği haber alınınca, Anadolu'da büyük rahatsızlık duyulmuş ve K.K.B. Paşa, Halil Paşa aracılığıyla Enver Paşa'ya 6.9.1920 tarihli bir mektup göndererek, özetle: "Bakû ve Moskova'da And. İçin yardıma çalışabileceğini, ancak bunu yaparken, Ruslar nezdinde bizim aleyhimize yanlış anlama ve yorumlara sebep olacak, söz, tavır ve davranışlardan kaçınılmasını" istemiştir. İ.H., s. 535-536.

tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bunun en somut sonucu da “*Halil Paşa'nın Moskova nezdindeki Türkiye temsilciliği*” konumunun ortadan kaldırılması olmuştur. Aslında, bu sonucu biraz da Halil Paşa, kendisi hazırlamıştır. Şöyle ki, Ruslar'dan temin ettiği altınları Anadolu'ya sevke başlayacağını bildirmek üzere, Mustafa Kemal Paşa'ya 4 Haziran 1920 tarihiyle Moskova'dan gönderdiği mektupta: “*Anadolu'daki durum için Bolşevikler'in yardımını temin amacıyla Moskova'ya geldiğini, Rus yetkilerle kapsamlı görüşmeler yaptığını, Anadolu için istenilen yardımları temin ettiğini, yardımın miktar ve muhtevâsını*” bildirdikten sonra “*Ankara'dan gönderilen İbrahim ve Hulusi Efendilerin de Moskova'ya gelerek Rus yetkilileri ile görüştiklerini, bu görüşmelerin Ruslar üzerinde olumlu etki yaptığını, kendisinin altınları Türkiye'ye getirip teslim ettikten sonra Bakû'ya ve oradan da İran'a gideceğini, Moskova ve Bakû'de artık TBMM Hükûmeti'nin elçilik teşkilatı kurması gerektiğini ve bunun çok iyi olacağını, Ruslar'ın buradaki Türk esirlerini silahlandırarak, bunlardan bir Tümen teşkil edip, Anadolu'ya yardım için göndereceklerini*” yazmıştır.²³⁴

Halil Paşa'nın elçilik kurma teklifi, Ankara tarafından olumlu karşılanmış ve hemen gereken hazırlıklar yapılarak Ali Fuat Paşa, Moskova Büyükelçiliği'ne, Memduh Şevket (Esendal) Bey de Bakû Büyükelçiliği'ne atanmışlardır. Her iki Büyükelçi de, heyetleriyle beraber vakit geçirmeden görev yerlerine ulaşmışlar ve görevlerine başlamışlardır. Ali Fuat Paşa'nın 19 Şubat 1921'de Moskova'ya gelerek resmen görevine başlaması üzerine, Halil Paşa devre dışında kalmıştır. Bundan sonraki çalışmalarını kendi nâmına ve İttihadçı organizasyonlar adına yapmış, ancak, Anadolu ile ilişkisini de kesmemiştir. Bilgi göndermeye ve çeşitli konularda yardımcı olmaya çalışmıştır.²³⁵

²³⁴ Kâzım Karabekir, İ.H., s. 673-675 (Bu durum, Kâzım Karabekir Paşa'nın TBMM Başkanı M.Kemal Paşa'ya gönderdiği 5.5.1920 tarihli mektupta şöyle ifade edilmektedir: *İttihadçı Paşalar, Moskova'da Bolşevikler'le sıkı bir ilişki içine girmişlerdir. Bolşevik orduları yakında sınırlarımıza dayanırsa, bu Paşalar da onlarla birlikte gelirler ve Anadolu'daki işlere karıştırlarsa ne olacak?*)

²³⁵ Cebesoy, a.g.e., s. 165.

3.3. HALİL PAŞA'NIN 1920-1921 DÖNEMİNDEKİ FÂÂLİYETLERİ

3.3.1. Eylül 1920'den Sonraki Fââliyetleri:

Eylül sonunda Moskova'ya dönen Halil Paşa, burada Rus yetkilileri ve eski ittihatçılarla görüşmelerine devam etmiştir. Ferdî veya organize bazı çalışmaların içine girmiştir. Bundan bir süre önce 23 Temmuz 1920 tarihinde Bakû'da bulunan Halil Paşa'ya bir mektup gönderen Kâzım Karabekir Paşa'nın yazdıkları ilginçtir: *“Bakû'ya dönüşüne sevindim. Anadolu'nun durumu gün geçtikçe zorlaşıyor. Silâh ve cephâne tükeniyor. İngilizler'in, Anadolu'ya musallat ettikleri Yunanlılar, Ankara yakınlarına kadar ilerlemişlerdir. Bolşevikler'in yardımına çok güveniyor ve umut bağlıyoruz. Taşnaklar'ın yönetimindeki Ermenistan, arada büyük bir engel teşkil ediyor ve bu, Anadolu'nun imhasına sebep olabilir. Ruslar, bizi Şark'ta serbest bırakmalıdır. Sen de, Anadolu'ya karşı Ruslar'da bulunan tereddütleri giderme yolunda gayret göster, Sovyetler ile doğrudan irtibat kurmamızı sağlamaya çalış. Gelişmelerden de sık sık bizi haberdar et.”*

Bu mektupta görüldüğü gibi, Anadolu harekâtının liderlerinin Rusya'da bulunan eski İttihatçılar ile, Halil Paşa'ya bakışları farklıdır. O'na güven duyulmakta, O'nun Anadolu için gerçekten faydalı bir şeyler yapacağı ümit edilmektedir. Bu nedenle O'na yarı resmî bir temsil ve teşebbüs yetkisi verilmiştir. Halil Paşa ise, yukarıda belirtildiği gibi bunun gereğini yapmış, Anadolu'ya önemli miktarda silâh, cephane ve para yardımı temin ederek nakletmiş, yerine ulaştırmıştır.²³⁶

Halil Paşa, yine bu arada, Ankara hükûmetinin Fransızlarla yapmış oludğu Ankara Antlaşması'nın Rusya'da nasıl karşılandığını ve ne gibi tepkiler uyandırdığını Ankara'ya bildirmek ihtiyacı duyarak 3 Ağustos 1920 tarihli şu mektubu göndermiştir. Mektup, hem Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı M.Kemal Paşa'ya, hem de 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderilmiştir. Halil Paşa, bu mektubunda: *“Türkiye ile Fransa ile bir anlaşmanın yapıldığı haberi Moskova'yı telaşa düşürdü. Ben, Çiçerin'e “bunun,*

İngilizler'i yalnız bırakmak için yapılmış olan ve ilişkilerimiz lehine bir hareket olduğunu" söyledim. Çiçerin, İngilizler de bir antlaşma teklifinde bulunursa Ankara buna ne cevap verir?" diye sordu. Bende "İngiltere'den asla böyle bir teklif gelmez, çünkü onlar Yunanlılar'ı üzerimize saldırdılar. Sabit fikirlidirler. Olmaz da, eğer böyle bir teklif gelse bile biz bunun bir uyutma ve aldatma taktiği olduğunu biliriz. Ankara'da böyle düşünür" dedim. Ankara'nın asla Sovyetler aleyhine dönmeyeceklerini, görevlerini bırakmayı buna tercih edeceklerini söyledim. Hatta, gerekiyorsa Ankara'ya kadar giderek Rusya ahvâli hakkında onları bilgilendirebileceğimi de ekledim. Bu sözlerim onları iknâ etti" demektedir. Uzun mektup şöyle devam etmektedir: "Biz, korumalar ve Rus elçilik heyeti ile yoldayız. Ankara-Moskova haberleşmesini doğrudan temin edecek bir telsiz-telgraf istasyonu, TBMM. Emrine tahsis edilen bir otomobil ve altı sandık içinde 500 kg. ağırlığındaki ilk para yardımı dilimini de beraber getiriyoruz.

Ben Moskova'da iken, buraya Gürcistan'dan bir hey'et geldi ve Ruslar'la bir barış antlaşması yaptılar. Ruslar "İngilizleri Batum'dan çıkarmaları şartı ile bu şehrin onlara ait olacağını ve Güristan'ın varlığını tanıyacaklarını" kabul ettiler. Ben, bunu duyunca Çiçerin ve Karahan nezdinde itiraz ettim. "Batum halkı Gürcistan'dan memnun değildir ve yöneticileri vasıtasıyla Osmanlı devletine müracâat ederek bağılıklarını bildirmişlerdi. Bu durumdaki bir yerin ve halkının hangi hak ve yetki ile Bolşevik bile olmayan bir idareye verileceğini" söyledim. Karahan, bana "Haklısın, ama bunu Gürcistan Menşeviklerini İngilizler aleyhine çevirmek için siyasî bir manevra olarak yapıyoruz. Gürcistanda'ki Bolşevik Partisi güçlenmektedir. Yakında Gürcistan'ı Sovyetleştirecektir. O zaman bu antlaşma hükümsüz kalır" dedi. Ben ayrılırken, Ermenistan Taşnak hükümetinden de bir heyet gelmişti ve Bolşevik Ruslar'la görüşüyorlardı. Ancak, henüz bir antlaşma safhasına gelinmemişti. Ancak, Ruslar, aynı manevra ve taktik ile Taşnakları da İngiliz siyâsetinin etkisinden çıkarmak için, onlarla anlaşmak eğilimindedirler. Ben, her fırsatı değerlendirerek Ruslar'ı Ermeniler üzerine bir hare-

²³⁶ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 786. ATASE Arş. 5/2973, Kls. 815, Dos. 12, Fih. 26; Cebesoy, a.g.e., s. 68.

kâta sevketmek için çalışıyorum. Doğu yolunun Rus askeri yardımından başka bir açılma şansı ve imkânı yoktur.”

Halil Paşa, mektubunda, bazı siyasi ve sosyal tedbirler de önermektedir: *“Sovyetler’in görüntülerine rağmen, görüşmelere başladıklarını, İngilizler’e kendilerini tanıma teklifinde bulduklarını, İngilizler’in ise bunu “Ruslar’ın İran, Afganistan ve Hindistan’dan elini çekerek, Türkiye’ye her türlü yardımın kesilmesi şartına bağladıklarını, Ruslar’ın İngilizler’in bu şartlarını kabul etme ihtimâllerinin çok yüksek olduğunu, Ruslar’ın en çok İngilizler’den çekindiklerini, böyle bir antlaşma ile onlardan emin olduktan sonra, binlerce Rus elçisinin, ajanının ve tüccarının dünyaya dağılarak, her yerde ve özellikle de Avrupa’da (işçi yoğunluğu olduğu için kolaylık sağlayacağı inancıyla) Bolşevizm propagandasını yaygınlaştıracaklarını, düşündüklerini, ancak bizimle ilişkilerini kesmekten yana da olmadıklarını” bildiriyor.*²³⁷

Bu ve daha sonraki günlerde Ankara ve Erzurum’dan Halil Paşa’ya sık sık mektuplar gönderilmiş, *“Kafkasya ve Ruslar’ın ahvali, niyetler ve çalışmalar”* kendisinden sorulmuştur. O’da bunları, ayrıntılı mektup-raporlar halinde Ankara ve Erzurum’a bildirmiştir. Görüldüğü gibi, Halil Paşa’nın Milli Mücadele’ye çok yönlü katkıları olmuştur. Bunları sistemli bir şekilde ifade etmek gerekirse:

1.Silah, cephane, top ve mühimmat yardımları,

²³⁷ K.Karabekir; a.g.e., s. 799-801 (Bu mektup Ankara’ya ulaşmış da paradan henüz bir haber çıkmayınca, Genel Kurmay Başkanı İsmet Paşa, 6.8.1920 tarihli bir şifre telgraf da durumu Kazım Karabekir’den sormuş, burada bir aldatma olup olmadığını araştırılmasını istemiştir. K.Karabekir Paşa bunun üzerine, 30-31 Temmuz 1920 tarihleriyle iki mektupla Halil Paşa’ya sorduğu ve ondan gelen 2.8.1920 ve 3.8.1920 tarihli cevabı mektupları Ankara’ya göndermiştir. Bu mektuplardan birincisi şöyledir:

“Şimdiki Menşevik Gürcü hükûmeti, Bolşevikliğe düşmandır. Bolşevikler de bunlara düşmandır. Bolşevikler, şu sıralarda Polonya ile uğraştıklarından Gürcülere karşı bir harekete girişmiyorlar. Polonya cephesindeki durum Bolşevikler lehinde gelişmeye başladığından, Bolşevikler’in Gürcü hükûmeti aleyhindeki propagandasını kolaylaştırıyor. Bolşevikler, Gürcistan’daki Komünist teşkilatın güçlü olduğuna ve yakında inkılâbı gerçekleştireceklerine tam güveniyorlar. Mevcut Menşevik hükûmeti de İngilizlerle dost ve onların etkisine tabi olmakla beraber, Bolşevikler’e karşı da büsbütün muhâlif olmayan bir siyaset izliyor.” K.K.B; İstiklal Harbimiz. s. 804-807, 810.

2. Altın para yardımları

3. Araç-gereç (otomobil ve telsiz-telfraf istasyonu) yardımları

4. Enformasyon yardımları

5. Temsil yardımları

6. Kafkasya 'da organizasyonlar kurarak, sınır güvenliğine yaptığı katkılar

7. Moral tákviyesi

şeklinde belirtmek mümkündür. ²³⁸

²³⁸ 1. Gürcüler'le Ermeniler'in bir ittifak yapmaları, kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, Bolşevikler'in Azerbaycan'a girişlerinden önce İngilizler "Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a Bolşevikliğe karşı bir ittifak kurmalarını" tavsiye etmişti. O zaman, bizim etkilerimizle Azerbaycan buna taraftar olmamıştır. Ancak, diğer ikisinin böyle bir ittifak kurmuş olmaları muhtemeldir. Gürcüler'in de Lazistan üzerinde milliyet yüzünden toprak talep etme iddiâlarının olması, icâbında bize karşı da bir işbirliği ve ittifak içine girebilecekleri ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

2. Bizim Ermeniler'e saldırmamız halinde Gürcülerin de nasıl hareket edecekleri konusunda Bolşevikler'in düşünceleri nedir? Onu biliyorum, ancak, 2. maddedeki gibi düşünmüş olabilirler.

3. Ermenistan'ın Avrupa ve Amerikan işçi sınıfları nezdinde mazlûm olarak tanınmış olması, Moskova'nın onlara karşı ihtiyatlı hareket etmesine sebep oluyor. Bu yüzden Moskova "dışarıdan değil, Ermenistan içinde Bolşevikliği çıkararak Taşnak hükûmeti'ni yıkmak ve devrimcilerin talebi ile buraya girmek istiyor. Hatta Ermeniler'in bölgedeki Rus 11. Kızıl Ordusu'na karşı bazı ufak tefek tecâvüzleri bile Moskova'yı onlara karşı şiddet hareketine itemiyor. Ancak Kızılordu, yöneticiler gibi düşünmüyor, Ermeniler'e şiddetle mukâbele taraftarıdır.

4. Ermenistan'daki son duruma göre, Ermenistan'a karşı Bolşevikler'le ortak hareket edebilmemiz, ancak Moskova'nın Ermeniler aleyhine harekete geçme kararı vermesiyle mümkün olabilecektir. Bu da Moskova nezdinde sürekli ve yoğun girişimlerde bulunmaya bağlıdır. Bunun için de bir elçilik hey'etinin Moskova'da bulunması gerekmektedir. Buna rağmen, Ermeniler'in bizim şimdiki sınırlarımıza tecâvüze cüret etmeleri halinde onlara karşı harekete geçmemiz için hiçbir mahzur düşünmüyorum.

5. Azerbaycan artık bağımsız bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'dir. Rus Federasyonu'na dahil değildir. Nerimanof başkanlığındaki hükûmet, henüz devrimi yürüten geçici bir hükûmettir. Ruslar, buna REFKOM diyorlar, yani "Devrim Komitesi: revolüsyon" demektir. Bu Refkom'lar gerçek seçimler yapılıncâ fesholunacak ve yerlerini ŞURA'lara bırakacaklardır. Azerbaycan Parlamento seçimleri de başlamıştır. Azerbaycan'daki Rus Kızılordu'su, Azerbaycan inkalâbını korumak için burada olup, hükûmet işlerine karışmamaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti, Kızılordu şeklinde bir Tümen (askeri birlik) hazırlamaktadır. Eski ordu dağılmıştır.

6. Şimdiki durumda, Ermeniler'in Nahcivan'a tâarruzları halinde Azerbaycan'ın buraya hiçbir askeri yardımı olamaz.

2.8.1336 (1920)

İkinci Mektup (3.8.1920'de yazılan)

(31 Temmuz 1336 tarih ve Harekât: 124 Nolu Şifreye cevap)

“Kızılordu birliklerinin Gerus üzerine hareketi “Azerbaycan’lıların talebi ve Ermeniler’in kendilerine engel olamayacaklarına dair kanâatleri” sebebiyle gerçekleşmiştir. Tam bu sırada Moskova’da Ermeniler’le anlaşma yapılmış ve birliklerin daha fazla ilerlememesi, zirâ bunun düzenli Ermeni kuvvetleriyle savaşa yol açacağı” Gerus’taki Tümen’e bildirilmiştir. Bu sırada Naim Cevad Bey Gerus’a gelmiş, Osmanlı Ordusu’nun arzu ve isteklerini bildirmişti. Bunun üzerine Tümen Komutanı “orduya uygun bir teklifte bulunarak, Osmanlılarla küçük bir müfreze ile bağlantı kurulmasını ileri sürmüştü, Ordu Komutanı da bunu uygun bulmuştu. Fakat, o sırada geniş yetkilerle donatılmış Kızılordu Siyâsî Komutanı Orjenikidze’nin Moskova’dan Bakû’ya hareket etmiş olduğu haberi gelince, Ordu Komutanı, o gelinceye kadar bu işin ertelenmesini, zira onun talimatı gerektiğini söyledi.

Orjenikidze’nin Bakû’ya geldiği gün kendisiyle trende görüştüm ve “İki ordu arkasında irtibatın sağlanmasını ve Moskova’nın vââd ettiği silâh ve cephanenin Türkiye’ye bir an evvel geçirilmesi için Tiflis-Gümrü-Kars tren hattının ve Gerus-Nahçıvan yolunun açılmasını” talep ettim. Ancak, O “tren yolunun açılması için taviz olarak Nahçıvan’ın Ermeniler’e verilmesini” ileri sürdü. Ben, buna şiddetle karşı çıktım ve şimdilik “Gerus-Nahçıvan dağ yolunun açılmasının ihtiyacı karşılayacağını” söyledim. O da bunu kabul etti ve hazırlıklar yapılırken, bu kez Rostof’taki Genel Cephe Kumandanlığı itiraz etti. Orjenikidze, kararında ısrar etti ve nihayet bir süvari tuğayını “beni Nahçıvan’a götürmek ve Türklerle bağlantı kurduktan sonra dönmek üzere” görevlendirilmesi için Şuşa Kumandanlığına emir verdi. Ancak, bu yazışmalar zaman kaybına sebep oldu. Ruslar “Ermeniler’in karşısına çıkmamaya ve onlarla bir savaşa girmemeye özen gösteriyorlardı. Ben ise, “yolda Taşnak’ların engellemeye girişmesini ve Kızılordu Ermeniler’e angaje olacaktı. Yola çıktık, başlangıçta Ermeniler bizi engelleme girişiminde bulunmadılar. Ancak, Nahçıvan’ı geçtikten sonra Angelavut mevkiinde Dro komutasındaki Ermeni kuvvetleri, Kızılordu Süvari Tuğayı’na saldırdı. Biz Angelavut’tayız. Bugün Şuşa’daki Tümen Komutanı’na bir emir gönderilmiş ve “Süvari Tuğayı Nahçıvan’a dönerek orada kalsın, Şuşa’dan bir süvari Alayı, iki Piyade taburu ve iki top’tan oluşan bir takviye kuvveti gönderiyoruz, bunlar yolu açacak” denmiş.

Biraz sonra Angelavut yönünde top sesleri işittik. Bu gelişme hoşuma gitmişti. Durum lehimize dönüyordu. Kızılordu mensupları Taşnaklar’a karşı gittikçe hiddetleniyorlardı. Bu durumun merkezi de etkileyeceğini ve Taşnaklar’a karşı yeni ve hasmane bir tavır alacaklarını umut ediyordum. Bu konuda “kesin ve sonuç getirici girişimlerde bulunulması için hem 11. Kızılordu Komutanı Orjenikidze’ye, hem de Azerbaycan Şurası Başkanı Nerimonaf’a yazdım

Kumandan Yoldaş Halil

Halil Paşa, 2. ve 3. Ağustos 1920 tarihlerinde yazıp gönderdiği mektuplardan üç gün sonra, 5 Ağustos 1920’de ulaştığı Beyazıt’tan Kazım Karabekir Paşa’ya yeni bir mektup daha gönderir:

Şark Cephesi Kumandanlığı’na

(2.8.1920 tarih ve 378 no’lu şifreye cevap)

Kaymakam Reşad Bey’e verdiğim rapor ve diğer belgelerden durum hakkında gerektiği kadar bilgi edinebilirsiniz. Arzu ettiğiniz bilgileri aşağıda sırasıyla bildiriyorum:

1. Azerbaycan’da Bolşevikler’in 28. 32. ve 20. Piyade ve 18. Süvari Tümeni Karabağ’ın güneyinde Cebrail de dağınık bir şekildedir. 28. Piyade Tümeni’nin bir Tuğayı Akdam, bir Tuğayı Şuşa, bir Tuğayı Gerus, bir Tuğayı da Angelavut’tadır. 32. Tümen Bakû ve çevresinde, bunun süvari tuğayının bir alayı Nahçıvan’da, diğer bir alayı da Lenkeran’dan Angelavut’a doğru yürüyüş halindedir. 20. Tümen ise Gence ve çevresindedir.

2. Azerbaycan’da merkezi Bakû’da olmak üzere Azeriler tarafından bir Tümen teşkiline başlanmış ise de henüz mevcudu arzu edilen seviyeye çıkmamıştır. Akdam ve Şuşa’da da ordu teşkilâtı kurmaya çalışıyorlar. Şuşa’da bir tabur kadar asker toplamışlar. Halk, gönüllü olark askere gitmek istiyor. Ayrıca Bakû’da komünistler tarafından Türkiye’ye gönderilmek üzere Azerbaycan’da bulunan Türk esirlerin bir kısmından bir “Türk Bolşevik Birliği” teşkil ediliyor. Miktarı bine ya-

3.3.2. Taşkent Macerası:

Ali Fuat Paşa ve Türk elçilik heyetinin Moskova'ya gelişinden sonra, artık Halil Paşa, Anadolu ile ilgili işlere karışmamış ve kendine ait planlarla uğraşmaya başlamıştır. Bu

kındır. Aynen Rusların ki gibi teşkilâtlandırılıyorlar. Mustafa Suphi, bütün Türk esirlerinin bu birliğe dahil edilmesini istiyor. Buna karşı ben "Hastalar ve yaralılar mutlaka Türkiye'ye gönderilecektir. Gelecek esirlerden Bolşevik olmayı arzu edenler Bakû'deki Bolşevik Birliğine dahil olurlar. İstemeyenler ise mutlaka Türkiye'ye sevk olunacaklardır" teklifinde bulundum. Ancak, TKP, siyasi bir parti olduğundan tabii ki, bu askerlerin kendi parti programı çerçevesinde hareket etmelerini ve çalışmalarını isteyecektir. Diğerleri zor durumda kalacaktır. Bakû'de Osmanlı Hükûmeti adına bu işleri resmî bir sıfatla yürütecek ne bir askerî heyet, ne de bir elçilik heyeti veya maslahâtgüzâr vardır. Yalnız esirlere ait işler değil, silah ve cephan nakliyatı ile Osmanlılar'a ait daha birçok işlem vardır ki, bugün hepsi yüzüstü kalmıştır.

Birkaç gün önce size ve Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiğim mektupta "Azerbaycan ile derhal resmî siyasi ilişki kurulması" gerektiğini yazmıştım. Bu vesile ile bir daha hatırlatmış oluyorum. Bakû'da bulundurulacak böyle bir resmî memur veya heyetin emrine bir miktar para tahsis ederek, bu sayede esirlerimizin durumlarının düzeltilmesine ve Türkiye'ye nakillerine çalışılması gerekmektedir. İhtiyaca gereken paranın bir kısmı Türkiye'den gönderilebilir, bir kısmı da Azerbaycan ve Türkiye (Osmanlı Devleti) arasında hesabı ileri de görülmek üzere Osmanlı Elçiliği adına Bakû'da Azerbaycan hükûmetince bir cârî hesap açtırılması mümkündür. Bu teklif kabul edilirse, TBMM'nin bunu Azerbaycan Şûrâsı'na teklif etmesi gerekmektedir.

3. Gönderileceği vâad olunan paranın 500 kilosu önceki raporda da bildirdiğim gibi Rus Elçilik Başkâtibi'nin yanındadır, gelecektir. Asıl büyük kısmını da elçi bizzat getirecekti. Bu da Gerus-Nahcivan yolunun ve tren hattının güvenliğinin sağlanmasına bağlıdır.

4. Şu anda üzerimde bulunan ve yürüttüğüm görev "İran'dan Irak istikâmetine hareket etmesi düşünülen İran İnkılâp Ordusu Başkumandanlığı"dır. Amacım Moskova görüşmelerini ve kağıt üzerine geçirilmeyen bazı hassas ve ince mânâlı konuları bizzat Erzurum'a kadar gelerek, hızlı araçlarla gidip gelmek mümkün olursa Ankara'ya kadar giderek izâh ettikten sonra İran'a dönmektir. Ancak, Nahcivan'ın şimdiki durumu, işlerin düzelmesine kadar kalmamı gerektiriyor. Silah ve cephanenin ilk kâfilesinin nakli için Yavlak'ta hazırlıkların yapıldığını, daha önce bildirmiştim. Yol ne kadar hızlı açılır ve güvenlik altına alınır, o kadar erken Türkiye'ye gönderilecektir. Tren hattının açılması ancak Ermenistan'daki Komünist Partisi'nin Taşnak hükûmetini devirerek iktidarı ele almasıyla mümkün olabilecektir.

5. Elçilik Başkâtibi'nin yanında bulunan telsiz-telgraf cihazı Gerus'tan Nahcivan'a geldiğinde, haberleşme için belki bir müddet (yenisi gelene kadar) burada alıkonması mümkün olabilir.

6. Uçak konusunda daha önce Şuşa'daki Tümen komutanıyla yapılan görüşmede "Zengezor dağlarının yüksekliğinden ve şu anda zirvelerinin sürekli sisli olmasından dolayı uçak uçurulmasına uygun olmadığı" fikrinde oldukları anlaşılmıştır. Eğer, yeniden görüşürsek, mutlaka bu konuyu bir daha açacağım.

5.8.1338

Yoldaş Halil'

Halil Paşa, Karaköse'den geri dönerken, yolda 8.9.1920'de Rus 11. Kızılordu Komutanlığı'na bir mektup yazarak "Bakû'da toplanmış olan Türk esirlerin, kesinlikle ve gecikmeden silahlandırılarak Anadolu'ya sevk edilmelerinin çok gerekli olduğunu, bunların Nahcivan yoluyla gönderilmelerini, ayrıca Anadolu'ya gönderilmek üzere hazırlanan silah ve cephanenin de acilen sevk edilmesini" istemiştir. K.Karabekir; MMİTEEP, s. 295-296.

dönemde gerek ittihâtçı arkadaşlarıyla ve gerekse de Rus yetkililerle yaptığı görüşmeler sonucunda “Birinci Dünya Savaşı’nın başından beri birkaç kez planladığı, ancak Mütareke ile yarım kalmış olan *İran’a inme ve Basra Körfezi’ne Ulaşma Projesi*”ni canlandırmaya çalışmıştır. Bu düşüncede Enver Paşa’nın da büyük etkisi ve yönlendirmesi olmuştur. Rus yetkililere bu düşüncesini açan Halil Paşa, onlardan da destek sözü almıştır. Ruslar’dan talebi: “*On altı bin mevcutlu ve 8-10 bataryalı bir Tümen verilmesi*”dir. Bu kuvvetle “*Disful-Şuster üzerinden İran’a inecektir*”. İran da hareketinin yanlış anlaşıl-maması için bu Tümen’i “*Türkistan-Başkurdistan-Kazak ve Kafkas Türkleri’nden seçmek*” düşüncesini taşımaktadır. Bunun “*İran’ı Rus istilâsı tedirginliğinden*” kurtara-cağı kanââtindedir. Ruslar, başlangıçta bu teklifi ve planı kabul ederek, hemen hazırlıklara başlamasını istemişlerse de, yaşanan bazı gelişmeler üzerine birkaç gün sonra bu karardan vazgeçmişlerdir. Halil Paşa, hâtıralarında pek bir şey söylemezse de, bunda Ankara’nın etkisi vardır.²³⁹

Halil Paşa, İran projesinden desteklerini çeken Ruslar’a yeni bir teklifte bulunmuş-tur. “*Çin yönetimi altında çok kötü şartlar altında bulunan Doğu Türkistan’ı bağımsız hale getirmek için Kaşgâr’a gidecektir.*” Ruslar, bu isteği kabul etmişler ve Halil Paşa hazırlanarak Türkistan’ın merkezi olan Taşkent’e gitmiştir.²⁴⁰

Taşkent’te tanıştığı insanlardan “*Türk dünyası hakkında zengin bilgiler*” edinen Halil Paşa, yoğun bir çalışma içine girmiştir. Fakat, tam bu sıralarda, Rusya ile ilişkilerini düzeltmek isteyen Çinliler, Moskova’ya bir askerî hey’et göndermişlerdir. Ruslar da Çinliler’le iyi ilişkiler kurmak arzusunda oldukları için, gelinen bu nokta da Halil Paşa’nın

²³⁹ Bitmeyen Savaş, s. 340-341 (Halil Paşa’nın İran plânını duyan Kâzım Karabekir Paşa, O’na yazdığı 24.6.1920 tarihli mektupta: Askere çok ihtiyaçları olduğunu, İran ve Irak’a getmemesini, toplanacak kuvvetlerin Anadolu’ya gönderilmesini, bunun en büyük vatan hizmeti olacağını, böylece Şark yolunun açılabileceğini, zirâ, bunun Anadolu için hayati önem taşıdığını, bu yolda çalışmaya devam etmesini, istemektedir) K.K.B., İ.H., s. 774-775.

Bu arada Nuri Paşa’nın, tersine bir hareketle Bolşevikler’le savaşa girişmesi üzerine çok kızan K.K.B. Paşa, Halil Paşa’ya 23 Temmuz 1920 tarihinde yeni bir mektup yazarak, Nuri Paşa’yı bu işten vazgeçirmesini, Bolşevikler’le dostluk ve yardım ilişkileri kurulmasını istemiştir. K.K.B., İ.H., s. 786; Kamuran Gürün; Türk-Sovyet İlişkileri, s. 44.

²⁴⁰ Bitmeyen Savaş, s. 341-342; Zeki Velidi Togan; Hâtıralar, s. 376 (Togan, Halil Paşa’nın niyetinin Türkistan’la sırf Türkiye’nin menfaatleri ölçüsünde ilgilenmek olduğunu kaydetmektedir).

Çin aleyhine olabilecek bir fââliyetin içine girmesini uygun bulmazmışlardır. Çiçerin, Taşkent'teki Bolşevik Rus Temsilicisi Grobner vasıtasıyla Taşkent'te bulunan Halil Paşa'ya uzun bir mektup göndermiş ve bu mektupta, "*şimdilik Türkistan ve Kaşgâr üzerine hiç bir harekete girilmemesini*" istemiştir.

Taşkent'teki çalışmalarından ve Ruslar'ın desteğinden emin olan ve yeni bir ideâle (*belki de hayale*) doğru koşmaya hazırlanan Halil Paşa, gelinen bu safha da bir durum değerlendirmesi yaparak:

"1. Türkiye'ye Rus yardımı başlattığına,

2. İtilaf devletleri ile savaşan Türkiye'ye yardım eden tek ülkenin Sovyet Rusya olduğuna,

3. Bu durumda Sovyet yönetimi altına girmiş bulunan ve esir olarak yaşayan Türk topluluklarını açıkça isyana teşvik etmenin doğru olmayacağına,

*4. Anadolu'daki savaşın sonuçlanmasına kadar bu planların ertelenmesi gerektiğine" karar vermiş ve Moskova'ya dönmüştür."*²⁴¹

Halil Paşa'nın Taşkent macerası, 1920 yılının son aylarını kapsamaktadır. Bu kararlarda görülen en önemli noktalardan birisi de Paşa'nın, "*düşünce ve fââliyetlerin de*

²⁴¹ Bitmeyen Savaş, s. 342 (İbrahim Tali Bey'in 25 Ocak 1321'de Tuapse'den K.K.B.P.'ya gönderdiği mektupta: "*Halil Paşa ile Nâim Cevad Bey'in Taşkent'e gittikleri, ancak bir yardım göremeyince Moskova'ya döndükleri*" yazmaktadır) K.K.B., İ.H., s. 889-892.

Halil Paşa, Taşkent'te iken Moskova ile de yazışmakta ve Taşkent'te oluşturmaya çalıştığı teşkilât için onlardan ve oradaki eski İttihatçılar'dan yardım istemektedir.

Bu mektuplarda, özetle: "*Altın para teminine çalıştıklarını, Ruslar'ın söz vermelerine rağmen bunu ertelediğini, Türkiye'den gelecek uzmanlar için âcilen para talep etmektedir*" Bu mektuplar, 1920 yılı Aralık ayının ilk yarısında yazılmışlardır.

Ruslardan bir yardım göremeyen Halil Paşa, bu kez Bakû'deki Anadolu hükûmeti temsilcisi Memduh Şevket Bey'e şöyle yazmıştır:

"Çeşitli yerlerden Taşkent'e bölük bölük Türk esirleri geliyor. İlbaharda bunların sayısı çok artacaktır. Bunların sağlıklı bir şekilde Bakû'ye ve oradan da Anadolu'ya sevkini gerçekleştirmek üzere yetkili bir memur veya subay gönderilmesi uygun olacaktır. Ben buradan ayrılacağım için, gerekli tedbiri âcilen almanızı istirhâm ederim". K.K.B.; MMİTEEP, s. 301-303.

*her zaman ve her yerde Anadolu'ya öncelik verdiği'*dir. Halil Paşa, hâtıralarında “*Anadolu'ya öncelik vermekle birlikte, Türk dünyasının geleceğini de ihmâl etmediğini. “her ne olursa olsun Türk ırkından olan bütün toplulukların önce özgürlük ve bağımsızlıklarına kavuşturulmaları gerektiğini, sonra da müttefik topluluklar halinde birleştirilmeleri gerektiğine karar verdiğini, bu hedefe ulaşmak için de Anadolu ve Orta Asya'daki Türklerin istilâcı düşmanlarına karşı inkılâpçı teşekküller oluşturmaları, ve ortaya çıkacak fırsatlardan yararlanarak teşkilatlanmalarını sağlamak amacıyla İTTİHAD VE TERÂKKİ İHTİLÂL CEMİYETİ adlı gizli bir örgüt kurduğunu”* yazmaktadır. Bu isimde bir teşkilatın herhangi bir fââliyetinin görülmemesi ve bu ismin başka bir yerde zikredilmemesi, bu amaç ve idealin Halil Paşa'nın gönlünde yaşadığını ve hiçbir zaman fââliyet ortamına çıkmadığını göstermektedirler.

Halil Paşa, Taşkent'te kurduğunu ifade ettiği bu teşkilât için bazı çalışmalar yapmıştır: Cemiyet Nizâm-nâmesi hazırlamış, bunu Türk boylarının lehçe ve şivelerinde yazdırarak gizlice dağıttırmıştır. Burada belirtilen hedef: “*Doğu ve Batı Türkistan ile Kafkasya Türkleri'nin birer Cumhuriyet halinde bağımsızlıklarına kavuşturulması, daha sonra da bu Cumhuriyetleri birleştirerek Anadolu'ya iltihâk etmek*”tir. Bu gerçekleştirildikten sonra ise “*kültürel, iktisadî ve askerî inkılaplar yapılarak TURAN kurulacaktı.*”²⁴²

3.3.3. 1921 Yılındaki Fââliyetleri:

Halil Paşa'nın 1921 yılındaki fââliyetleri Moskova-Kafkasya ekseninin de geçmiştir. 1921 başlarında, hayallerini ve ideallerini ertelemek zorunda kalması ve de Berlin'den Moskova'ya gelecek olan Enver Paşa'nın O'nu da Moskova'ya çağırması üzerine Taşkent'ten ayrılarak buraya gelmiştir.²⁴³

22 aralık 1920'de Moskova'ya dönen Halil Paşa, burada Enver Paşa'nın Berlin'den gönderdiği bir yığın mektupla karşılaşmıştır. Enver Paşa, yeniden harekete geçmek niye-

²⁴² Bitmeyen Savaş, s. 342-343

²⁴³ Bitmeyen Savaş, s. 345; K.K.B. MMİTEEP, s. 315

tindedir, ancak kararında istikrâr yoktur. Mektupların da: “*Azerbaycan, Dağistan, Başkurdistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Türkistan gibi Türklük bölgelerinden seçilmek suretiyle bir Süvari ordusunun kurulmasını, bu ordunun kendi emrine verilmesini, kendisinin bu ordu ile Anadolu’ya geçerek hiç beklemedikleri bir anda Yunanlılar’ı vurmak düşüncesinde olduğunu, böylece kesin sonuca ulaşmak istediğini, bunun Milli Mücadele cephesi için olağanüstü bir tâkviye olacağını, bu durumda pâniğe kapılacak olan Yunan leşlerinin denize dökülmesinin işten bile olmayacağını*” dile getirmektedir.²⁴⁴

Enver Paşa’nın bu teklifine sıcak bakmamakla birlikte Başkomutanlık emri gibi telâkki ettiği için Halil Paşa, 9 Şubat’tan itibaren Rus hükûmet yetkilileri nezdinde birkaç kez teşebbüse geçerek yardım talep ve teklifini bildirmiştir. Önceleri, bu taleplere sıcak bakan Ruslar, sonra savsaklamaya başlamışlardır. Halil Paşa, bunun nedenini sonradan öğrenecektir. Kendisi Taşkent’te iken gelen mektuplar, Türk Büyükelçiliği’nde açılmış, okunmuş ve muhtevası şifre ile Ankara’ya bildirilmiştir. Enver Paşa’nın başında veya içinde olduğu bir hareketi kesinlikle hoş karşılamayan Ankara hükümeti de Ruslar’la temâsa geçerek, buna izin verilmemesini istemiştir. Bunun üzerine Halil Paşa, durumu Berlin’deki Enver Paşa’ya bildirmiş ve Enver Paşa’da, birkaç gün içinde apar topar Berlin’den Moskova’ya gelir.²⁴⁵

²⁴⁴ Bitmeyen Savaş, s.350; Ş.S.Aydemir; Enver Paşa, c. 3, s. 566-567; Utkan Kocatürk, a.g.e., s. 304.

(Enver Paşa, Berlin’den 4 Aralık 1920’de Halil Paşa’ya yazdığı bir mektupta:

“Eski Osmanlı topraklarının bir konfederasyon şeklinde toplanması gerektiğini, Emir Faysal v.b. gibi bazı zevatla bu hususta hemfikir olduğunu, bu gayenin gerçekleşmesi için ilkbaharda bir kuvvetle And.ya geçmek gerekeceğini, Ruslar’ın kendi emrine süvari tümenleri vermelerinin mümkün olup olmadığını, verirlerse bunların mutlaka müslümanlardan kurulmasını, bu mümkün ise Moskova’ya gelip, oradan Anadolu’ya gitmek istediğini, Halil Paşa’nın Moskova’da kalarak propaganda işlerini sürdürmesini istemektedir. KKB, MMİTEEP, s. 291-292.)

(5 Aralık 1920 tarihli ikinci mektupta ise: “İstanbul Hükümetinin Anadolu Hükümeti ile anlaşmak üzere olduğunu, Almanlar’dan para, silah vb. hiçbir yardım alamadığını, önceki mektupta yazdığı gibi bir kuvvetle Anadolu’ya geçip Yunan cephesine yardım etmeyi düşündüğünü yazmaktadır. KKB., MMİTEEP, s. 278-279.

²⁴⁵ Bitmeyen Savaş, s. 351; Halil Paşa, Taşkent’ten döndükten sonra Trabzon Teşkilât-ı Mâhsusa Komutanı Şükrü Bey’e yazdığı mektupta: *Enver Paşa’dan gelen haber üzerine Moskova’ya dönerek, O’nun adına buradaki işleri idareye başladığını, para meselesine bakmadan teşkilatlanma çalışmalarını hızlandırmalarını*” istemiştir. K.K.B; MMİTEEP, s. 301.

Halil Paşa, Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya dönüşünü beklerken boş durmamıştır. 3 Ocak 1921'de yazdığı ve bir Fransız Hariciye yetkilisine gönderdiği mektubu, bu dönemdeki durumunu, Anadolu'ya bakışını ve fââliyetlerini göstermesi bakımından ilginçtir. Bu mektupta özetle: *“Türkiye'deki İnkılâbı hikaye etmekte, bu sürecin 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütârekesi ile başladığını, başta İngilizler olmak üzere Antanta devletlerinin hâince ve imhâ etmeyi amaçlayan bir mütârekeyi dayattıklarını, ardından da tecâvüzlere giriştiklerini, Musul ve İstanbul'un işgâli ile işe başladığını, Türk ordusunu dağıttıklarını, bir çok yöremizde katliam yaptıklarını, yapılan diğer işleri”* anlatmakta, bütün bunların *Türk milletinde onlara karşı bir kin ve nefret uyandırdığını, İzmir'in işgâli ile de harekete geçmeye karar verildiğini, birçok kongrenin yapıldığını ve mahallî teşkilâtların vücûda getirildiğini, bunun üzerine İngilizler'in Anadolu'daki Ordu kumandanlarını İstanbul'a topladıklarını ve bu teşkilâtları başsız bırakmaya çalıştıklarını, bu arada güzel bir tesadüfle Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettiş olarak Anadolu'ya geçtiğini, Erzurum ve Sivas'ta toplanan kongrelerle Anadolu ve Rumeli teşkilâtlarının birleştirildiğini, İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgâli ile Meclis'in de tâciz edilmesi üzerine Heyet-i Temsiliye'nin işi ele alarak, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni topladığını, Meclis'e M.Kemal Paşa'nın Başkan seçildiğini, Anadolu'nun kaderine el koyulduğunu, yeni hükümetin Rusya'ya kendisine dost kabul ettiğini, karşılıklı heyetler göndererek siyasi ilişki kurduklarını, daimi Türk elçilik heyetinin de yolda bulunduğunu, M.Kemal'in Türk neslinden Se-*

Halil Paşa, 4 Ocak 1921'de Berlin'deki Enver Paşa'ya yazdığı birinci mektubunda *“Taşkent'ten döndüğünü, mektuplarını alıp okuduğunu, bunun üzerine Karahan'la görüştüğünü, teklifleri ilettiğini, Karahan'ın bunları çok önemli ve uygun bulduğunu, sizin de böylece memnun edilmiş olmanızın ayrıca iyi olacağını, söylediğini”* yazıyor.

Ayrıca Halil Paşa, *“Anadolu'ya bir kuvvetle geçmesi durumunda M.Kemal Paşa'nın hükûmeti Enver paşa'ya devredeceğini, zira O'na itâate alışık olduğunu, hem de ikiliğe yol açmayı düşünmeyeceğini”* düşünmekte ve bunu Karahan'a açıklamakta da bir mahzur görmemektedir.

Halil Paşa *“Ruslar'ın alâkadar görünmekle birlikte askerî kuvvet vereceklerine güvenmemekte”* dir.

Mektubun sonuna doğru: *“Türkistan mâcerasının bir netice vermemekle birlikte faydalı olduğunu, kendisinden emir alursa yeniden oralara gidebileceğini, emir gelene kadar Moskova'da kalacağını, Türkistan seyahatinde parasının bittiğini, Bolşevikler'den artık bir şey istemeyi uygun bulmadığını, kendisine para gönderilmesini”* bildirmektedir.

KKB. MMİTEEP, s. 315-317

lanik'li birisi olduğunu, 1901'de Harbiye'den 1904'de Harp Akademisi'nden mezun olarak Suriye'de ordu hizmetine tayin olunduğunu, 3 yıl orada kaldıktan sonra Makedonya'ya geldiğini, 1908 inkılabına katıldığını, 1911'de Trablusgarp Savaşı'nda Derne Komutanı olduğunu, İkinci Balkan Savaşında Sofya Ateşe militeri olduğunu, 1914'de Tümen Komutanı olarak Çanakkale ve Kafkas cephelerinde savaştığını, sonra Filistin ve Suriye cephelerinde bulunduğunu, Yıldırım Ordular Grubu Komutanı olduğunu, bu grubun lağvından sonra İstanbul'a döndüğünü, 40-41 yaşlarında, sarışın, orta boylu, bekâr, zeki, memleketine ve milletine bağlı ve sadık bir arkadaş olduğunu” yazmaktaydı.²⁴⁶

Görüldüğü gibi, Halil Paşa, Anadolu Milli Kurtuluş hareketinin önderi olan Mustafa Kemal Paşa'yı çok iyi tanımakta, yaptıklarını bilmekte, niyet ve gayretine güvenmekte ve kendisini takdir etmektedir.

Halil Paşa'nın Berlin'den dönüşünden önce Enver Paşa'ya yazdığı ikinci mektup, çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu mektuptan “1.Halil Paşa, 11 Ocak 1921'de Karahan ile yeniden görüştüğünü ve istenen İslâm kuvvetlerinin kesinlikle verilmeyeceğini,

2.Enver Paşa'nın Rus hükûmeti adına resmen davet edilmeyeceğini, ancak ne zaman arzu ederse Moskova'ya geleceğini ve en iyi şekilde karşılanacağını,

3.Ruslar'ın Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesine “ikilik yaratacağı” endişesiyle iyi bakmadıklarını, bunun Anadolu'daki kuvveti ikiye böleceğini ve İngilizler'i sevindireceğini düşündüklerini, böyle bir durumda Anadolu'daki gelişmelere müdahale edemeyeceklerini, zirâ, buna hakları olmadığını,

4.Ruslar'ın Enver Paşa'yı kullanmak gibi gizli bir niyetlerinin olduğunu

5.Halil Paşa'nın Afganistan ve Hindistan'a geçerek İngilizler'e karşı fââliyet göstermesine izin verilmediğini,

²⁴⁶ K.Karabekir, MMİTEEP, s. 285-289

6. Ruslar'ın, Enver ve Halil Paşalar'a Rusya içinde her türlü hareket serbestiyetini tanıdıklarını,

7. Enver Paşa'nın Anadolu'ya gitmesinin, ancak Moskova'ya gelmekte olan beni Türkiye Büyükelçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile yapılacak görüşmelerin neticesine göre mümkün olabileceğini²⁴⁷ öğrenmekteyiz.

Enver Paşa, Halil Paşa'nın bu mektubuna verdiği 15 Ocak 1921 Cumartesi tarihli mektubunda: *“Almanlar'ın, ellerindeki silah ve cephaneyi göz önünde kırdıkları ve imhâ ettikleri halde kendilerine vermediklerini, Anadolu'dan gelen mektuplarda, büyük miktarda silah ve cephane ihtiyacı olduğunu yazıldığını, ancak bir şey yapmadığını, Rus hükûmet yetkililerine 10'dan fazla mektup yazdığı halde ne cevap, ne de para gönderilmediğini, acil para ihtiyacı içinde olduklarını, Anadolu âhvali'nin kendisinin oraya mutlaka gitmesini gerekli kıldığını, bu hususta çok sayıda dâvet mektupları aldığını, bu amaçla Rusya Müslümanları'ndan bir Tümen kurarak, Anadolu'ya geçeceğini, bu hususta Ruslar yardım yapmayacaklarsa, İtalya yolu ile Anadolu'ya geçeceğini, Halil Paşa'nın Moskova'da kendi vekili olarak kalmasını ve İslâm İhtilâl Cemiyeti'nin²⁴⁸ işlerini yürütmesini”* istimektedir.²⁴⁹

Enver Paşa'nın bu mektubuna Halil Paşa, 16 Ocak 1921 tarihiyle verdiği cevapta: *“Karahan'la tekrar görüştüğünü, Ruslar'ın Berlin'e bir temsilci gönderdiklerini, ayrıca Enver Paşa adına 500 bin Mark gönderildiğini, bu para ile silah ve savaş malzemesi alınmasını istediklerini, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı'nın yaygınlaştırılması için Trabzon'dki Şükrü Bey ile Anadolu'dakilere yazı yazdığını, Moskova'da kalıncaksa, burada teşkilat için çok paraya ihtiyaç bulunduğunu, bunu Sovyet-*

²⁴⁷ KKB. MMİTEEP, s. 312-315.

²⁴⁸ Enver Paşa'nın eski ittihatçılarla Berlin'de kurduğu bu cemiyet, fââliyetini Berlin'den sonra Moskova'da da yoğunlaştırmaya çalışacak ve bu işle Halil Paşa görevlendirilecektir. Bu cemiyetin tüzüğü, ek bölümde verilmiştir.

²⁴⁹ KKB; MMİTEEP, s. 281-284; C.Odabaşoğlu, Trabzon, s. 214

ler'den istemeyi uygun görmediğini, Ruslar'ın kendisine gönderdiği 500.000 markın bir kısmını kendilerine göndermesini”²⁵⁰ talep etmiştir.

Enver Paşa'nın cevabı, 28 Ocak 1921 tarihli mektuptadır: “Moskova'ya geleceğim, Karahan'a dün bir mektup yazdım ve sana Azerbaycan istikrazından 200.000 Çar Rublesi vermelerini istedim. Bu parayı hemen sarfetme, ben geldiğimde lâzım olacak. Şükrü'ye: “Memleket dahilinde bize bağlı arkadaşlar arasında bir Parti teşkilatı kurmasını ve gerektiğinde memlekette duruma hakim olacak şekilde partilileri silahlandırmasını” yazdım. Talat Bey'le birlikte isem de, kendi nâmıma çalışacağım. M.Kemal ile çalışmayı bu kılıbık ile çalışmaya tercih ederim. Ancak, şimdi hazırlanma devresi olduğu için ve özellikle de memleketin bu durumunda kimseyle mücadele etmek niyetinde değilim”²⁵¹

Halil Paşa, Anadolu'daki gelişmeleri yakından tâkip etmekte ve durumdan Enver Paşa'yı da haberdar kılmaktadır. 10 Şubat 1921 tarihli mektubunda: “İtilâf devletleri TBMM Hükûmeti'ne müracâât ederek, delege dâvet etmiştir. TBMM de bunu kabul ile Bekir Sami Bey başkanlığında bir hey'eti Londra'ya göndermiştir. Bu, Anadolu'nun İtilâf devletlerine, varlığını ve ağırlığını kabul ettirdiğinin bir göstergesidir. Bu durumda sizin Anadolu'ya geçmeniz İtilâf devletlerini korkutarak, işlerin bozulmasına yol açmaz mı? Harekete geçmeden önce bu konuyu düşünmelisiniz; karar sizindir, ancak, ben şahsen Londra görüşmelerinin âkibeti kötüye dönmedikçe Anadolu'ya gitmenize taraftar değilim ve buna yararlı görmüyorum.”²⁵²

Halil Paşa, Enver Paşa'dan daha mantıklı ve ileri görüşlü olarak olayları değerlendirmektedir. Enver Paşa'yı ikâz etmeği görev saymaktadır. Anadolu işlerinin bozulmamasını istemektedir.

²⁵⁰ KKB; MMİTEEP, s. 298-299; aynı eser, s. 93'te İbrahim Tali Bey'in K.K.B.P.'ya mektubunda da Halil Paşa'nın para sıkıntısından bahsetmektedir.

²⁵¹ KKB; MMİTEEP, s.296-297; Cebesoy, a.g.e., s. 223-224.

²⁵² KKB; MMİTEEP, s.279-280; Ş.S. Aydemir, E.P. c.3, s. 567.

Halil Paşa'nın, 10 Şubat 1921 tarihli ikinci mektubunda da: “*Anadolu elçilik hey’etinin ilk kâdemesinin Moskova’ya ulaştığı, Ali Fuat Paşa’nın da bir kaç güne kadar vâsıl olacağı, Ruslar’ın İngilizler’le anlaşmalarını, böyle bir durumda İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı propaganda hey’etinin Rusya’da iyi karşılanmayacağını, dolayısıyla bu işin ertelenmesinin uygun olacağını*”²⁵³ bildirmektedir.

Halil Paşa, bir yandan gelişmeleri izlerken bir yandan da Kafkasya ve Anadolu’da ki çeşitli noktalarla temas kurarak, ileriye dönük fââliyetler için para, asker, silah, cephane temini ve teşkilât kurma çalışmalarını sürdürmüştür.²⁵⁴

1921 Mart’ında Halil Paşa hastalanmıştır. Rusya’nın kötü hava şartları onu hasta etmiştir. Muayene olduğu doktorlar “*Kırım veya Kafkasya’ya giderek, mutlak bir şekilde istirahat etmesini*” tâvsiye edince, Trabzon’a gitmeye karar vermiştir. Amacı, “*hem dinlenmek, hem de ülkesine hizmet etmektir.*”²⁵⁵

Moskova’dan ayrılan Halil Paşa, motorla Karadeniz yolundan Trabzon’a gelmiştir. Daha sahilde iken Ankara’dan gelen bir emir üzerine “*Trabzon’da ikâmetine izin verilmediğini*” öğrenmiş, buna çok üzölmüştür. Zira, Trabzon’a gelmeden önce, “*ailesini İstanbul’dan buraya getirtmiş*”tir.²⁵⁶ Bir ay kadar O’nu burada bekleyen ailesinin parası bitmiş, eşi Safiye Hanım, büyük oğlu Aydın ile kızı Şürkiye’yi Trabzon’da tanıdık bir ailenin yanında bırakarak, para bulup tekrar Trabzon’a dönmek üzere küçük oğlu Cengiz’i yanına alarak İstanbul’a gitmiştir. Halil Paşa, hastalığına ve sürgün emrine rağmen,

²⁵³ KKB; MMİTEEP, s.289-290; C.Odabaşoğlu, a.g.e., s. 215; Cebesoy, Moskova Hatıraları, s. 224-223

²⁵⁴ KKB; MMİTEEP, s.293-294.

²⁵⁵ Bitmeyen Savaş, s. 351; Cebesoy, a.g.e., s. 210.(Enver’in amcası Halil, hastalık bahanesiyle Trabzon’a geçmek istiyor. Ali Fuat Paşa, bir sürü nasihat ediyor: “Gitme, gidişin iyi olmaz, hem M.Kemal sana bir şey yapar” diyordu. Halil ısrarlı Nihayet “Bari, Ankara’ya yazayım da izin versinler, öyle git” dedi. Halil buna razı oldu. Ancak, on-onbeş gün geçti, cevap gelmedi. Halil, bize de haber vermeden gizlice gitmiş. Haber aldık. Batum’da toplanmışlar ve oradan Trabzon’a geçmiş.)

²⁵⁶ KKB; MMİTEEP, s.293-294; ATASE Arş. A.1/4283, Kls. 1041, Dos. 139/44-B. Fih. 5-5

çocuklarını görmeden Trabzon'dan ayrılmak istememektedir. Durumu, 3. Tümen Komutanı Albay Nuri Bey'e bildirmiş ve Ankara ile görüşmek talebini iletmiştir.²⁵⁷

Halil Paşa, Trabzon'a gelişinin ertesi günü M. Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek ve "*Rusya'da sağlık durumunun bozulduğunu, doktorların böyle yumuşak iklimli bir yerde mutlak dinlenmesini tavsiye etmeleri üzerine Trabzon'a geldiğini; ancak sürgün emriyle karşılandığını, bu emri yersiz bulduğunu, düzeltilmesini istediğini, hanımı ile buluşmadan dönmesine imkân olmadığını*" bildirmiştir.²⁵⁸

Birkaç gün sonra hanımı İstanbul'dan dönmüş ve birlikte Trabzon'da üç ay kadar kalmışlardır. Bu süre içinde devamlı huzursuz edilmişler, şehri ve ülkeyi terke zorlamışlardır. Bu durum moralini iyice bozmuştur. Kendi yüzünden huzursuzluğu daha da arttırmak istemediğinden, memleketten ayrılmaya karar vermiştir. Ailesi de onunla gitmeye kararlıdır.²⁵⁹

Halil Paşa'nın sürgün edilme kararını duyan Enver Paşa, 23 Nisan 1921 tarihiyle Trabzon'daki Halil Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Çeşitli havadislerden sonra "*Şahsî düşüncelere kapılan Ankara'ya fikrinin yanlış olduğunun anlatılması gerektiğini, eğer kanûnî bir kusur varsa bunun söylenmesini, yoksa böyle manasız ithâmlarla kapı dışarı etmeye sebep olmadığını, gerekirse başka bir isimle Trabzon dışında bir yerde kalabileceğini*"²⁶⁰ bildirmiştir.

²⁵⁷ Bitmeyen Savaş, s. 351-353 (Bu sırada durumun Trabzon'da öğrenilmesi üzerine İttihatçı Paşalar'a bağlılıkları ile tanınan Trabzon halkı, Paşa'ya sahip çıkmış ve O'nu çocukları ile birlikte Soğukhan Sementi'ndeki Kostaki'nin Köşkü adıyla bilinen geniş bir konağa yerleştirmişlerdir) C.Odabaşoğlu, a.g.e., s. 215; KKB; MMİTEEP, s.96

²⁵⁸ Bitmeyen Savaş, s. 353-354; Genel Kurmay Başkanı İsmet Paşa K.K.Bekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta "*Halil Paşa'nın derhal Trabzon'dan çıkarılmasını*" istemiştir. ATASE Arş. A.1/4283, Kls. 1041, Dos. 139/44/B Fih. 2.

²⁵⁹ Bitmeyen Savaş, s. 354-356.

TBMM Hükümeti, 16.4.1921'de "*şüpheli bütün eski ittihatçıları memleketten çıkarma*" kararı almıştır. Halil Paşa da Trabzon'dan yurtdışına çıkarılacaktır. Bu karar, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesinin önünü kesmek için alınmıştır.

K.Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 907.

²⁶⁰ KKB; MMİTEEP, s.292; C. Odabaşoğlu, a.g.e., s. 224

Halil Paşa, ayrılma kararından sonra Moskova ile temas kurmuş, kendisi ve ailesi için Tuapse sahilindeki Komünist Partisi Merkezi binası boşaltılarak hazırlanmıştır. Paşa, ailesiyle birlikte Mayıs başlarında motorla Trabzon'dan ayrılarak Tuapse'ye gelmiş, bir süre burada kaldıktan sonra Abhazya'nın merkezi olan Sohum'a gitmiştir. Bir müddet sonra da Batum'a giderek²⁶¹ burada 1921 yılının sonuna kadar kalmışlardır.

Halil Paşa, Batum'da da İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı ile İttahar ve Terâkki teşkilâtlanması yönündeki fââliyetlerini ve Trabzon ve Erzurum ile temaslarını sürdürmüştür. Trabzon'da, özellikle Kayıkçılar Kahyası Yahya'nın çevresinde toplanmış olan bir grub, Halil ve Enver Paşalar'ın fââliyetlerine destek vermektedirler. Trabzon'dan Batum'a gönderilen mektuplarda "*ihtiyaçları sorulmakta ve her ne isterlerse gönderileceği*" bildirilmekteydi.²⁶²

Moskova'da bulunan Enver Paşa'nın Halil Paşa ile olan temasları da sürmektedir. Enver Paşa, Moskova'dan 26 Temmuz 1921 tarihiyle gönderdiği bir mektupta: "*İhtilâl Cemiyeti Teşkilatı'nı İran'da yaymak için uygun birisini bulup görevlendirmesi*" işini Halil Paşa'ya havale etmiştir.²⁶³ Ancak Enver Paşa, 1921 Temmuz'unda İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı adı altında fââliyet gösterme kararından ani bir şekilde vazgeçerek, doğrudan doğruya ve âlenen *İttihâd ve Terâkki* adıyla çalışmaya başlamıştır. Bu durumu, Halil Paşa'ya yazdığı 26.7.1921 tarihli mektupta şöyle açıklanmaktadır: "*İttihâd ve Terakki adı altında Sultan Hamid istibdâdını yıkıp, memlekette ilk inkılabı gerçekleştiren bu cemiyet, meşrûtiyetin ilânıyla ortaya koyduğu esaslarla memlekette vatan ve millet hissini doğurmuştu. Bu gayeye ulaşmak için yetiştirdiği pek çok güçlü, sağlam ve vatan aşığı kıymetli evlâtlarını kaybetmiş ve halen de kaybetmeye devam etmektedir. Binâenâleyh, cemiyet hayatında çok büyük bir şerefe ve parlak bir mâziye sahip olan partinin, şimdiki durum dolayısıyla, başka adlarla gözükmeğe, olduğu gibi*

²⁶¹ Bitmeyen Savaş, s. 356-358; Cebesoy, a.g.e.s. 300-307; KKB; MMİTEEP, s.134.

(Halil Paşa Türkiye'den kovulmanın kızgınlığıyla 19.7.1921 tarihiyle Tuapse'den Enver Paşa'ya yazdığı mektupla "*O'nu davet etmiş, geliş için emniyetli bir güzergâh gösterir, teşkilatı Anadolu içinde hızla yaymak için çalışmayı teklif etmiştir*" Ş.S. Aydemir, Enver Paşa, c.3, s. 569.)

²⁶² KKB; MMİTEEP, s.280-289, Ş.S.Aydemir, EP, c.3, s. 572-573.

*meydana çıkması, içteki ve dıştaki birçok arkadaşımızla yaptığımız görüşmelerden anlaşılmıştır. Büyük savaştan sonra bütün dünyada görülen sosyal ve idarî inkılâplar dikkate alınarak gerçekten ezilen halka dayanan ve halkın refâhını sağlayacak olan ve ilk İttihâd ve Terâkki Kongresi'nde esas maddeleri tesbit edilecek olan geçici programıyla Cemiyetin "Kongre" yetkisine sahip Genel Merkezi'nce verilen kararı üzerine içteki teşkilatlarımıza da asıl ismi olan İttihad ve Terâkki adı verilmesi benimsenmiş ve fââliyetlerini bu ad altında sürdürmeleri uygun görüşmüştür."*²⁶⁴

Bu sırada Halil Paşa'nın yeniden yurda kabul edilmesi yönünde girişimlerde bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın 5.9.1921 tarihli telgrafına, Mustafa Kemal Paşa, TBMM Başkanı sıfatıyla 6.9.1921 tarihiyle "*Halil Paşa hakkında uygun gördüğümüz işlemi yapınız. Bu işlemin sorumluluğuna Meclis ve Hükûmet'e karşı ben de katılıyorum*" şeklinde cevap vermiştir. ²⁶⁵

Enver Paşa'nın başında olduğu ve Rusya (Moskova) merkezli olarak fââliyetini sürdüren teşkilât, Ağustos-1921'den itibaren artık alenen ve resmen İttihâd ve Terâkki Cemiyeti adını kullanacak ve fââliyetlerini yoğunlaştıracaktır.

Cemiyet aldığı kararları Batum'daki Halil Paşa'ya da bildirmektedir. 8 Eylül 1921 tarihli karar sûretinde: Mevcut durumun gerektirmesi ve işlerin nâzik bir hal alması yüzünden cemiyetin kuruluş günü olan 5 Eylül 1921'de, olağanüstü olarak taplanan kongre'de alınan kararlar aşağıda sunulmaktadır. Genel Merkez'in ayrıntılı raporu sonra bildirilecektir.

1.Kararlar genel olarak üç kısımdır:

a-Cemiyetin çalışma şekli ve temel ilkelerine dâir kararlar,

b-Büyük Millet Meclisi 'ne tebliğ edilecek maddeler,

²⁶³ K.K.B. EP., s. 280-281

²⁶⁴ K.K.B. EP., s. 309; Zürcher, MMİ, s. 231-232

²⁶⁵ K.K.B. EP., s.193

c-İç tüzüğe ve çalışma yönetmeliğine dâir maddeler

Rapor ise, aşağıdaki hususları içermektedir:

A-Mütareke 'den beri yaşanan olaylara ve memleketin durumuna genel bir bakış

B-Anadolu Mücadelesi ve İttihad ve Terakki 'nin bu mücadeledeki yeri

C-Yurt dışındaki çalışmalar, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı, Sovyet Rusya ve Üçüncü Enternasyonel 'le ilişkiler

D-İttihad ve Terâkki 'nin tekrar siyâsî fââliyete geçmesine yol açan sebepler ve İttihad ve Terakki 'nin İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı içindeki durumu

E-Batı 'da sınıf çatışmaları, siyâsî ve ekonomik bunalım

F-İtilâf Devletleri siyâsetine ve iç durumlarına bir bakış ve buna göre Türkiye 'nin durumu

G-Sovyet Rusya ve doğu ülkelerinin şimdiki durumu

H-İslâm memleketlerindeki mücadele ve buna göre İttihad ve Terâkki 'nin hareket tarzı

İ-Esas yenilik ve değişimin gerekliliği ve önemi

J-İttihad ve Terakki 'nin memleketteki sınıf ve zümrelere karşı bakışı

K-İttihad ve Terakki 'nin memleketteki çeşitli partilere karşı hareket tarzı

L-Genel Teşkilat ve program meseleleri

M-Anadolu Hükümeti 'nin İttihad ve Terakki 'ye karşı tavrı ve Cemiyet 'in şimdiye kadar benimsediği tavır ile Millî Mücadele 'ye yaptığı yardımlar

N-Amaca ulaşmak için cemiyetin, bundan sonra seçeceği araçlar ve yöntemler

O-Şehitlere Fatihâ ve Talât Paşa merhumu tebci.

2.TBMM'ne ait olan maddelerin bir nüshâsı Şark Cephesi Komisyonu'na, bir nüshası da TBMM üyesi olup Moskova'dan Ankara'ya geden Teyfik Rüştü (Aras) Bey'e tebliğ edilmiştir.

İttihad ve Terâkki Cemiyeti Genel Merkezi"

Bundan sonra, uzun bir metin içinde Kongre kararları verilmektedir. Altında ise İcra Bürosu üyesi sıfatıyla Halil Paşa'nın da imzâsı vardır.²⁶⁶

Halil Paşa'ya göre *hayâl mahsûlü* olan bu kararların Erzurum ve Ankara'ya ulaşması büyük yankı uyandırmıştır. Kâzım Karabekir Paşa, 11.9.1921 tarihiyle Halil Paşa'ya yazdığı mektupta:

*"Halil Paşa'ya Trabzon'da yapılan muameleden üzüntü duyduğunu ve bunu düzeltmek için çok uğraştığını, kendi bölgesi dahilinde rahatça ikâmet edebileceğini, bu durumda dışarıda ve kötü yabancı nazarlar altında ve tereddütler içinde kalmasını arzu etmediğini, âilesiyle Türkiye'ye gelmesi ve rahatça yaşaması konusunda her türlü tââhhüdü yaptığını, Artvin sınırında karşılanacaklarını, kararın acele bildirilmesini"*²⁶⁷ istemektedir.

Halil Paşa'nın buna cevabı serttir: *"İltifâtnâmenizi aldım. Beni düşünmenizden mütehassis oldum. Teşekkür ederim. Vatana dönmeyi çok isterdim. Ancak, Anadolu'ya yardım için en zor zamanlarda çalıştığım dikkate alınmayarak hakka, kanuna ve hatta en basit nezaket kurallarına aykırı bir şekilde memlekette çıkarılmama rağmen, ikamete memur ve mecbûr gibi oturmayı doğru bulmuyorum. Sizi de böyle bir zamanda kefâlet yükünün altına sokmak istemem. İnşâallah, vatının şu olağanüstü durumu sona erer, ben de namuslu bir Türk gibi serbestçe memlekete gelir, hukukun*

²⁶⁶ K.K.B. EP., s.157-162. (Halil Paşa hâtıralarında, bu Kongre olayının yalnızca Enver Paşa tarafından hazırlandığını, bir Kongre kararıymış gibi takdim edilmek üzere kendisine ve diğer arkadaşlarına imzalatıldığını, aslında Batum'da böyle bir kongrenin toplanmadığını, dolayısıyla da müştereken hiç bir kararın alınmasının da sözkonusu olmadığını, yalnızca Enver Paşa kırılmasını diye, imza attıklarını, söylemektedir. Bitmeyen Savaş, s. 361)

²⁶⁷ K.K.B. EP., s.194

ve hürriyetin sağladığı her türlü haklardan yararlanır, iş ve gücümüzle meşgul olurum. 19.9.1921 Batum” ²⁶⁸

Halil Paşa, İngilizler’in ve Damat Ferit Paşa’nın kendisini hapis ve sürgün ve belki de idam etmek istemesini tabîi bulmakta, ancak Anadolu hükûmeti tarafından koğulacağını hiç ummamaktadır. Bu O’nu hem çok üzmüş, hem de hayrete düşürmüştür. Şimdiye kadar memleketi adına Kızılara sıradan bir yoldaş gibi ilişki kurmuş, onların güvenini kazanmış ve memlekete faydalı bir çok iş görmüştür. Kovulmadan sonra, birçok yerden kendisine müracaatla Anadolu’ya karşı kullanılmak istenmiş, ancak O, hastalığını bahane ederek bunların hepsini reddetmiştir.

Halil Paşa’ya göre, Mustafa Kemal Paşa, Halil Paşa’nın hırs ve emel peşinden koşmayacağını bilmekte, ancak Enver Paşa’dan korkuyordu. Kendisinin Anadolu aleyhine olabilecek hiçbir işe girişmeyeceğinden hem kendisi emindir, hem de bundan herkesin emin olduğuna güvenmekteydi. Bu yüzden çok rencide olduğunu ve ailesinin izzeti nefsinin kırıldığına inanıyordu. ²⁶⁹

Olaylar bu noktada iken, birgün Enver Paşa, tebdili kıyafetle ve gizlice Batum’a gelmiştir. Talat Paşa’nın Berlin’de öldürülmesinden sonra Ermeni tâkibine karşı tedbir olarak bu yolu seçen Enver Paşa ile Halil Paşa’nın Batum’daki görüşmeleri çok tartışmalı geçmiştir. Enver Paşa “*Türkistan’a gitme*” niyetindedir. Halil Paşa ise “*Türkistan’da şartların amaca ulaşmaya uygun ve yeterli olmadığı*” düşüncesindeydi. Halil Paşa’nın ikaz ve iknâ çabalarından sonra Enver Paşa, karar değiştirerek “Türkiye’ye gitmek istediğini ve orada çok faydalı işler yapabileceğini” söylemiş; Halil Paşa ise Enver Paşa’ya, “*Türkiye’ye gitmesini doğru bulmadığını, böyle bir durumda Anadolu’da ikilik ve çatışma çıkacağını, dolayısıyla Yunan cephesinde tehlikeye düşeceğini, netice de şahsi bir macera yüzünden vatan ve milletin zarar göreceğini*” anlatmaya çalışır. ²⁷⁰

²⁶⁸ KKB, EP, s. 194-195

²⁶⁹ KKB, EP, s. 195-196

²⁷⁰ Bitmeyen Savaş, s. 359-360; Ş.S.Aydemir, EP, c.3, s. 573.

Ancak, Enver Paşa, Halil Paşa'nın bütün iknâ çabalarına rağmen, gizlice ve ondan habersiz Anadolu'ya geçmeye teşebbüs etmiş, bindiği motor Karadeniz'in dalgaları yüzünden batma tehlikesi geçirince Batum'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Teşebbüsünde başarısız olan Enver Paşa, tekrar ziyaret ettiği Halil Paşa'ya: "*Kendisinin haklı olduğunu, iyi niyetli olmasına rağmen Türkiye'ye getmesinin kötü sonuçlar doğurabileceğini*" söylemiştir. Enver Paşa, bu kararından sonra TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektubu ve beyânâmeyi, Ankara'ya ulaştırması için Halil Paşa'ya bırakmıştır.²⁷¹

Bu sırada Anadolu hareketi de Batum ve Kafkasya'daki faaliyetleri ve gelişmeleri yakından izlemekte ve değerlendirmeye çalışmaktadır. Anadolu, "*Enver'in artık Türkiye'den yönünü harice çevirdiğini, Türkistan'la meşgul olmaya kesin kararlı olduğunu, ancak Anadolu'daki İttihadçı teşkilatlanmaya da önem verdiğini, bu çabaların merkezi olarak Trabzon'u seçtiklerini*"²⁷² düşünmekte ve Trabzon'da yoğunlaşan İttihadçı teşkilâtını ve fââliyetlerini kontrol altına almaya çalışmaktaydı. Bu sırada, Ankara ve İngilizler'in de Enver ve Halil Paşalar'la ilişki kurmaya çalıştıkları yönünde istihbârat almıştır.²⁷³

Enver Paşa, 1921-Ekim ayı içinde aniden ve herkesten habersiz bir şekilde ortadan kaybolmuştur. O, Buhara'ya gidip Basmacılar'a katılmıştır. O'nun kayboluşu, başta Ruslar ve Ankara olmak üzere herkesi telaşlandırmıştır. Halil Paşa da gerçekten O'nun nerede olduğundan ve ne yaptığından habersizdir. Bir gün Türkistan'dan kurye ile gelen bir mektup, onu üzümüştür. Mektup, Enver Paşa'dan gelmektedir ve "*Ruslar aleyhinde Türkistan'da harekete geçiyorum. Sen de derhal Kafkasya'da İhtilal hareketine başla*" emrini ihtivâ etmektedir.²⁷⁴

²⁷¹ Bitmeyen Savaş, s. 360-361; Baymirza Hayıt; Basmacılar, s. 193

²⁷² K.K.B. EP., s.265

²⁷³ K.K.B. EP., s.327-328

²⁷⁴ Bitmeyen Savaş, s. 362

Enver Paşa'nın bu mektubu Halil Paşa'yı sıkıntıya sokmuştur. Zaten, Enver Paşa, Batum'dan ayrılmadan önce onunla çok tartışmış ve hatta aralarına hafif bir kırgınlık da girmiştir. Geline bu noktada hem “*Enver Paşa'yı yalnız bırakmak istememekte*”, hem de “*Kafkasya'da böyle bir harekete girişmenin Anadolu'nun tek yardımcı olan Sovyet Rusya ile Türkiye'nin irtibatını keseceğini*” düşünmektedir. Üstelik, bu yolun açılması için bizzat kendisi bir çok fedakârlıklarla iki yıl boyunca yoğun gayretler sarfetmiştir. Birkaç gün bu ikilem içinde bocalayan Halil Paşa, sonunda kararını vermiştir. Bunu yapmayacak, dolayısıyla da Rusya ile Anadolu'nun irtibatının kesilmesine sebep olmayacaktır.²⁷⁵

Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmeden önce gizlice de olsa Batum'da kaldığını ve kendisi ile olan ilişkisini Ruslar'ın bildiğini bilen Halil Paşa, endişeye düşmüştür. Zirâ, Enver, Türkistan'da Ruslar aleyhine fââliyete geçerse bunun zararını kendisinin çekeceğini ve Ruslar'ın bunun bedelini kendisine ödeteceklerini düşünmekteydi. Bu düşünce Halil Paşa'yı kendi çapında bir takım tedbirler almaya yöneltmiştir. İlk önce ailesini Türkiye'ye göndererek güvence altına almak istemiş, bu amaçla hazırladığı bir plân gereğince: Batum'da oturan bir Abaza'nın klavuzluğunda gece yola çıkarak Türkiye sınırına geçmeye” çalışmıştır. Gündüz komşu ve tanıdıklara, ailece bu gece Sinemaya gideceklerini söyleyerek dikkatleri dağıtmaya çalışıp, gece yola çıkmışlar, ancak, 40 kişilik bir Rus zaptiye grubu tarafından yakalanarak Batum'a getirilmişlerdir. Batum'da kısa bir süre tutuklu olarak tutulan Halil Paşa'nın ailesi birkaç gün sonra bir İtalyan vapuru ile Türkiye'ye gönderilmiş, kendisi ise Moskova'ya gitmek üzere Tiflis'e geçmiştir. Batum'dan ve anılan tarihten itibaren Halil Paşa artık Ruslar'ın göz hapsi altındadır.²⁷⁶

Halil Paşa, bu kaçış teşebbüsünden önce bazı gayretler içine de girmiştir. Batum'daki Türk Ticaret Ateşesi (Şehbender) Firûz Bey'e başvurarak “*Kâzım Karabekir Paşa ile âcilen görüşmek istediğini*” bildirmiştir. Firuz Bey, bu isteği 14.11.1921 tarihli şifre ile Kazım Karabekir Paşa'ya ulaştırmıştır: “*Hacı Mehmet Ali (Halil Paşa) adlı eski*

²⁷⁵ Bitmeyen Savaş, s. 362-363

²⁷⁶ Bitmeyen Savaş, s. 364-366

*bir arkadaşınız çok önemli bazı konular hakkında sizinle şahsen görüşmek istiyor. Dikkati çekmeyecek bir şekilde sınırdan geçmek arzusundadır”*²⁷⁷

Kâzım Karabekir Paşa, durumu hemen Genel Kurmay Başkanlığı'na bildirmiştir: *“Halil Paşa gayet önemli konular hakkında şahsen veya aracı vasıtasıyla görüşmek istiyor. Bunun için sınırdan geçmek arzusundadır. Ben de Halil Paşa'nın yanıma gelmesini ve artık geri dönmemesini istiyorum. 15.11.1921”*²⁷⁸ Kazım Karabekir Paşa, aynı gün Firûz Bey'e de bir şifre telgraf göndererek *“Halil Paşa ile bizzat görüşmeyi çok arzu ettiğini, trenle veya Artvin yolu ile Kars'a gelmesini, kendi gelemezse aracıyı onun değil kendisinin göndermesinin daha uygun olduğunu, bütün istek ve düşüncelerini ona bildirmesini”* iletmıştır. Halil Paşa, her nedense bu isteğinden vazgeçmiş, bütün özel evraklarını Kâzım Karabekir Paşa'ya ulaştırılmak üzere Batum Şehbenderine teslim etmiş ve yukarıda açıkladığı gibi şahsî teşebbüste bulunmayı tercih etmiştir.²⁷⁹

Kâzım Karabekir Paşa'nın gönderdiği memur, Batum'da bulamadığı Halil Paşa'yı Moskova yolunda Tiflis'te iken yakalamış ve kendisi ile uzun bir görüşme yapmıştır. Halil Paşa, bu görüşmede: *“Mustafa Kemal Paşa'nın ve hükûmetinin Anadolu'da siyasi bağımsızlık getirecek bir sulh yapıncaya kadar iktidarda kalabileceğini, fakat sulhtan sonra esaslı bir sosyal inkılâp yapılmadıkça gerçek bir kurtuluşa kavuşulamayacağını, kendilerinin (yani İttihad ve Terakki mensuplarının) Anadolu'da böyle bir fikrî ve sosyal inkılâbı gerçekleştirmek için her yola başvuracaklarını, Anadolu'daki mevcut halkı ezen iktidarı yıkacaklarını, Bolşevik Ruslar'ın Anadolu'dakilere kesinlikle güven duymadıklarını”* söylemiştir.²⁸⁰ Görüldüğü üzere, bunlar biraz kırgınlıkla biraz da kızgınlıkla söylenmiş sözlerdir. Ancak, başta Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere Anadolu'dakiler bu sözleri ciddiye almışlardır.

²⁷⁷ K.K.B. EP., s.192 (Önemli konu, Enver'in durumu ve fââlyetleri ile kendi karar ve düşünceleridir)

²⁷⁸ K.K.B. EP., s.192-193

²⁷⁹ K.K.B. EP., s.198.

²⁸⁰ K.K.B. EP., s.275-276

Kâzım Karabekir Paşa, Tiflis'ten dönen adamının getirdiği bu haber üzerine Millî Savunma Bakanlığı'na gönderdiği şifre telgrafında: “*Kars- 22.11.1921- Halil Paşa'nın memlekete yalnız gelmekten korkup çekindiğini, Rusya'da arkadaşlarıyla fââliyetlerini arttırdığını, yurda dönen Türk esirlere -yakında Türkiye'de kızıl inkılâp olacağını- propaganda ettiğini, Türkiye'de komünistlik için çalışan bir takım pespâyeye insanlarla ilişkide olduğunu, son günlerde -Mustafa Kemal ve O'nun çevresi- diyerek, Anadolu'ya karşı tavır aldığını, kendisi ile Mustafa Kemal'in arasını açmaya çalıştığını,*” dile getirmekte ve özellikle Trabzon bölgesindeki bazı komutanların görev yerlerini değiştirerek bazı tedbirler almaktadır.²⁸¹

Tiflis'teki Türkiye Askeri Ataşesi Hüsammettin Bey'in Halil Paşa ile 25.11.1921'de yaptığı görüşmede de Halil Paşa: “*Kendisi ve arkadaşlarının komünist olmadıklarını, halkçı ve demokrat düşünceye ve siyasete taraftar olduklarını, mevcûd hükûmet aleyhinde hiçbir fââliyet yapmadıklarını, Türkiye'de komünizmin uygulanmasının imkânsız olduğunu çok iyi bildiklerini, bu yüzden gerçekten komünizme taraftar olmadıklarını, ancak mevcut şartlar itibariyle muhalif de davranmadıklarını, Enver Paşa'yı fikren haris bulduğunu, Batum'da imzalanan İttihad ve Terâkki Cemiyeti beyannâmesini kendisine zorla imzalattığını, bunu kendisine basamak yaparak şahsi hürs ve emellerini gerçekleştirmeye çalıştığını, O'nun Türkiye'ye geçmesine karşı çıktığı için kendisiyle dargın olduklarını, Türkiye'den kovuluş şekline çok üzüldüğünü, İngilizler'e karşı Irak'ta çalışmak arzusunda olduğunu ve TBMM Hükûmeti'nden böyle bir teklif beklediğini, Türkiye'de hiç kimsenin Irak'ı kendisinden daha iyi tanımadığını, oradaki birçok Şeyh ve Emir nezdinde nüfûz ve itibarı olduğunu, hükûmetten böyle bir teklif gelirse, ebedi bir husumet beslediği ve mücadele etmekten zevk alacağı İngilizler'e karşı, savaşabileceğini ve bunu da yalnız yerli kuvvetlerle yapacağını, Anadolu basınında kendileri aleyhinde çıkan haber ve ithâmlardan çok rahatsız olduklarını*”²⁸² söylemektedir. Görüldüğü gibi kızgınlığı geçen Halil Paşa, yine samimi ve gerçek düşüncelerine dönmüştür.

²⁸¹ K.K.B. EP., s. 199-200, 277, 328

²⁸² K.K.B. EP., s.273-275

Kâzım Karabekir Paşa ise, kendi kefâletine itibar etmeyen Halil Paşa'ya çok kızgundur. Bu kızgınlık Paşa'nın Ankara nezdine yazdığı mektuplarda kendisini göstermektedir. Kars'tan Başkumandanlığa, Dışişleri Bakanlığı'na ve Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderilen 25.11.1921 tarihli mektup özeltte şöyledir: "*Son günlerde cereyan eden olaylar, elde edilen belgeler ve yapılan araştırmalardan TBMM Hükûmeti'nin siyasî varlığına karşı devrimci bir darbe hazırlığına başlanıldığı anlaşılmaktadır. Vatanın yüce selametine yöneltilen bu gayr-ımeşrû fââliyeti, Almanlar'ın da teşvik ve yardımlarıyla Ruslar da desteklemektedirler. Bu fââliyetinde Ankara'daki Rus Büyükelçisinin de önemli bir rol oynadığı kanaatindeyim.*"²⁸³

Halil Paşa, Tiflis'ten Moskova'ya gelmiş ve Karahan ile Çiçerin'le görüşmelere başlamıştır. Rus yetkililer "*Enver Paşa'nın esrarengiz bir şekilde kayboluşundan ve yanlış bir harekete girişmesinden duydukları endişeyi*" dile getirmişler, bunun üzerine Halil Paşa "*Basmacılar'ın yanına kadar giderek Enver Paşa'yı Rusya'ya dönmeye ve Afganistan ya da İran'a çekilerek sâkin bir hayat sürmeye iknâ edebileceğini, bunun için çalışabileceğini*" söylemiştir. Ancak, Sovyet Komünist Partisi Genel Merkezi "*Enver Paşa ile Halil Paşa'nın buluşmalarını*" uygun görmemiştir.²⁸⁴

Bu arada Halil Paşa ve diğer İttihadçılar'ın Moskova'dan uzaklaştırılmalarına karar verilmiştir. Bir gün Halil Paşa'yı makamına çağıran Çiçerin, kendisine "*Biz sizin Rusya'nın her yerinde kalmanızda bir mahzûr görmüyoruz. Ancak, reddine muktedir olamadığımız yüksek bir makamın ısrarı üzerine Rusya'yı terketmeniz gerekiyor*" demiştir. Halil Paşa'nın ısrarı üzerine bu yüksek makamın Ankara olduğu ifade edilmiştir.²⁸⁵

Bu karar üzerine Halil Paşa, Moskova Büyükelçi Kâtibi Zeki Bey'e başvurarak "*Hasta ve yorgun olduğunu, Türkiye'ye dönmek istediğini*" ifade etmiş, Zeki Bey de durumu Kâzım Karabekir Paşa'nın aracılığıyla Ankara'ya bildirmiş ve "*Halil Paşa'nın*

²⁸³ K.K.B. EP., s.222

²⁸⁴ Bitmeyen Savaş, s. 366; Cebesoy, a.g.e., s. 421-422.

²⁸⁵ Bitmeyen Savaş, s. 367; K.K.B. İstiklal Harbimiz, s. 966; KKB. MMEP, s. 9-10

moral yönünden çöktüğünü, artık Bolşevikler'le çalışmadığının anlaşıldığını, memleketin bir köşesine çekilip istirahat etmek istediğini, bir memuriyet talep etmediğini, İstanbul'da çok kötü bir durumda olduğunu haber aldığı ailesini de Anadolu'ya getirtmek istediğini, Enver Paşa'nın son hareketini cinnet olarak nitelendirdiğini, Türkiye'ye kabul edilip edilmeyeceklerinin acilen bildirilmesini", talep etmiştir.²⁸⁶ Kâzım Karabekir Paşa, Zeki Bey'in kendisine gönderdiği 23.6.1922 tarihli bu mektubu, 2 Temmuz 1922 tarihli kendi notunu da ilave ederek Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırmıştır. Kendi notunda: "*Halil Paşa'nın kendi bölgesinde sükûnetle oturması sorumluluğunu kabul ettiğini*" de bildirmiştir.²⁸⁷

Gerçekten de, Kazım Karabekir Paşa, bu kapsamdaki bütün yazışmalarda, Halil Paşa'yı diğer ittihatçılardan ayırmış, O'na özel ilgi ve muamele göstermiş, yalnızca O'nun sorumluluğunu kabul etmiştir. Ancak, Ankara'nın aynı sıcak ilgi ve yaklaşımı göstermemesi, beklenen cevabı göndermemesi ve Ruslar'ın da ülkeyi terk etme hususunda sıkıştırmaları üzerine Halil Paşa, Afganistan Büyükelçiliği'nden sağladığı bir Afgan Pasaportu ile Temmuz 1922 ortalarında Moskova'dan ayrılarak trenle Berlin'e gitmiştir.²⁸⁸

3.4. HALİL PAŞA'NIN AVRUPA'DAKİ HAYATI VE TÜRKİYE'YE DÖNÜŞÜ

3.4.1. Avrupa'daki Hayatı

Halil Paşa, Berlin'e geldiğinde Berlin, İngilizler'in hâkimiyeti altındaydı. Şehirde İngiliz asker ve casusları ile birlikte Ermeni komitacılar da kol gezmekteydi. İngilizler'in ve Ermeniler'in İttihatçılar'a olan büyük düşmanlıkları bilindiğinden, kimliklerini gizlemek zorundaydı.

Bu gizlilik içinde Berlin'de eski İttihatçıların kuryeler için tuttıkları gizli bir eve yerleşmişlerdi. Artık şartlar gereği temkinli yaşamak zorundaydılar. Üzerlerinde kimlik

²⁸⁶ K.K.B. EP., s.318-319.

²⁸⁷ K.K.B. EP., s.319

²⁸⁸ Bitmeyen Savaş, s. 370-371; KKB. EP, s. 319.

taşıyamamaktaydılar. Ancak, bu da çok tehlikeli bir durum yaratmaktaydı. Buna da çözüm bulunmuştur: Afganistan Elçiliği'ne başvurarak, yeni ve sahte pasaportlar almışlardır. Halil Paşa'nın: Mahlâsı Kandeher'lı Tüccar Gulam Haydar Han'dır. Afganlılar'ın kendisine gösterdiği bu yakınlığı Halil Paşa ömrü boyunca unutmayacaktır.²⁸⁹

Tanınmamak için her yola başvuran, Halil Paşa yine de bir Ermeni tarafından tanınmış ve tâkibe alınmıştır. Takip edildiklerini anlayınca ev değiştirmişler, fakat yine izleri bulunmuştur. Onları tâkip edenler, Talat Paşa'yı vuran Ermeni komitacılarıdır. Bu tâkip çok rahatsız edici boyutlara ulaştıncaya, çareyi Berlin'den ayrılmakta bulmuşlar. Ancak, nereye gideceklerdir?

Bu sırada "*Anadolu'ya cephane temini*" için TBMM Hükûmeti tarafından Berlin'e gönderilmiş bulunan Nuri (Conker) ve Saffet (Arıkan) Beyler'le görüşerek, durumlarını anlatmışlardır. Bu zatlar, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazarak: "*Halil Paşa ve bazı arkadaşlarının Almanya'da Ermeni tehdidi altında ve büyük zorluklar içinde yaşadıklarını*" bildirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı gecikmeden gelmiştir ve olumludur: "*Yenimahalle'nin her türlü ihtiyacı karşılanacaktır. Kendisi Anadolu'ya gelmek istediği takdirde pasaport da verilecektir.*"²⁹⁰

Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın davet niteliğindeki cevabî mektubuna çok memnun olmuş, ancak, hasta olduğu için, önce tedavi olup, sonra memlekete dönmeye karar vermiştir. Berlin'den ayrılarak önce Butapeşte'ye, sonra da Viyana'ya gitmiş, Viyana'da Memleket hastahanesine yatarak, ameliyat olmuştur. Bir böbreği alınmış ve kendisine içki yasak edilmiştir.²⁹¹

²⁸⁹ Bitmeyen Savaş. 371-372 (Halil Paşa, Almanya'da kaldıkları evde yaptıkları işbölümü neticesinde yemek pişirecektir. Tanınmamak için de kaşlarını kısaltıp, sivri bir sakal bırakacaktır. S. 373).

²⁹⁰ Bitmeyen Savaş s. 373-377 (Harp Okulu'nda Halil Paşa'nın ikinci adı Yenimahalle'dir. Mustafa Kemal'in ise Selanik. M.Kemal Paşa, tâ okul yıllarını hatırlayarak ve hatırlatarak, yakın ilgisini göstermiştir.)

²⁹¹ Bitmeyen Savaş, s. 377-379

3.4.2. Türkiye'ye Dönüşü

Halil Paşa, Viyana'da iken, Türkiye'deki gelişmeleri yakından izliyordu. O, hastahane de iken Yunanlılar, İzmir'den denize dökülmüş, Refet Paşa ordusuyla, İstanbul'a girmişti. Halil Paşa, Viyana'da hasta yatağından İstanbul'daki Refet Paşa'ya bir mektup yazarak "*İstanbul'a gelmesinin bir mahzûr teşkil edip etmeyeceğini*" sormuştur. Gecikmeden gelen cevap "*Hiç bir mahzûr yoktur, hemen gelebilirsiniz*" şeklindeydi.

Halil Paşa, hazırlıklarını yaparak Viyana'dan İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a geldikten bir iki gün sonra da Ankara'ya giderek Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Halil Paşa, vatana döndüğünden dolayı çok memnundur. O'nun bu memnuniyetini Mustafa Kemal Paşa'da paylaşmıştır.

Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya "*durumunun ne olacağını*" sormuş, Mustafa Kemal Paşa ise "*arkadaşlarıyla görüşmek için*" iki gün müsaade istemiştir. İki gün sonra, yaverini ve otomobilini göndererek Halil Paşa'yı Çankaya Köşkü'ne davet etmiş ve "*Hayatta serbest kalmasının daha uygun olacağını*" bildirmiştir.²⁹²

Böylece, 1905 yılı başlarında Makedonya topraklarına ayak basmasıyla başlayan Halil Paşa'nın fırtınalı hayatı, on sekiz yıl sonra 1922 yılı sonlarında Ankara'da noktalanmıştır. Çok dolu, yoğun ve büyük olaylarla geçen muhariplik devresi sona eren Halil Paşa, bundan sonraki 35 yıllık ömrünü ise her türlü siyasî, askerî ve sosyal işlerden ve gâilelerden uzak bir şekilde, âilesiyle sükûnet içinde geçirmiş ve 20 Ağustos 1957'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Halil Paşa 1923'den sonra tam anlamıyla inzivaya çekilmiştir. Arasına bazı sosyal faaliyetlerle meşgul olmuşsa da bu çok istisna kabilindedir. 1933'de ve daha sonraki yıllarda aralıklı olarak Ankara'ya davet edilmiş ve devlet protokolü çerçevesindeki bazı resepsiyonlara katılmıştır. Atatürk'ün sofralarında bulunmuş, onunla dostluğu hiç bozulmamıştır. Bu arada 1933 yılında aldığı bir randevu ile Çankaya Köşkü'ne çıkarken üze-

rinde yakalanan silah yüzünden biraz sıkıntı çekmişse de, daha sonra niyetinin kötü olmadığı anlaşılmiş ve Atatürk'le olan dostluğunu yeniden kurmuştur.

1922'den sonra Halil Paşa, Türk Dünyası'na olan ilgisini devam ettirmiş, eski dönemde Türk Dünyası coğrafyasında tanıştığı insanlar (Mesela, Zeki Velidi Togan gibi) Türkiye'ye geldiklerinde onlarla yakından ilgilenmiştir. Ancak bu ilgi misafir ağırlama seviyesinde kalmış, hiçbir şekilde siyasî organizasyonlara girmemiştir.

Halil Paşa'nın bu minvâl üzere sakin bir şekilde geçen emeklilik hayatı, 1957'de İstanbul'da vefatı ile sona ermiştir. Cenazesi, 21 Ağustos 1957'de İstanbul Yahya Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir. Böylece yakın tarihimizin çok önemli siması ve şahsiyeti tarihin ve toprağın sinesine gömülmüştür.

²⁹² Bitmeyen Savaş, s. 380-381.

SONUÇ

Halil KUT Paşa, Türkiye Cumhuriyeti'ni özgür ve bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkararak nesilden önemli bir simâdır. Yeni devletin öncü kadrosunun lideri olan Mustafa Kemal Atatürk'ün sınıf arkadaşı, İstiklâl Harbi öncesinin güçlü ve genç lideri Enver Paşa'nın kendisinden iki yaş küçük olan amcasıdır.

Halil Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun en bunalımlı döneminde Ordu hizmetine katılmış, İmparatorluğun "*büyük çöküşü*" yaşadığı bu devresinde büyük fedakârlıklarla hizmet etmeye çalışmıştır. Makedonya'da Sırp, Bulgar ve Yunan çetelerine karşı amansız bir mücadele vermiş, bu mücadelesi ile İmparatorluk içinde büyük şöhret kazanmıştır.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış ve bu teşkilâtın "*fedâi grubu*"nun önde gelen simâlarından birisi olmuştur. Radikal tavrı ve cesareti O'nu bu konuma taşımıştır. İttihad ve Terakki içinde siyâsî işlere doğrudan pek katılmamış ve ön plana çıkmamışsa da fedâi kimliği ile cemiyete ve Parti'ye hep sadık kalmıştır.

Halil Paşa, Trablusgarp Savaşı'nın gönüllü komutanlarından birisi olarak buraya gitmiş, Sunisiler ve yerli halk ile güzel bir diyalog kurmuş ve İtalyan emperyalizmine karşı büyük bir mücadele vermiştir. Teşkilat ve eylem bazında O'nun Humus cephesindeki faaliyetleri, bölgenin İtalyanlar'ın eline geçmesini engellemiştir.

Halil Paşa, Balkan Savaşları'nın İkinci devresine yetişmiş ve 10. Kolordu emrinde "*Gönüllü Çıkarma Birlikleri Komutanı*" olarak, Bulgar ordusunu arkadan kuşatmış ve geri çekilmesini engellemiştir. Bu başarısı cephedeki Türk Ordusu'nu büyük bir yenilgi almasını önlediği gibi, bu cephedeki savaşın akışını da değiştirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda hep "*özel görevler*" yüklenmiş, cepheden cepheye koşmuş, cesareti, atılganlığı ve yeğeni Enver Paşa'nın yakın desteği ile büyük başarılar elde etmiştir. Özellikle 1916 KUT Zaferi, O'nun başarılı savaş grafiğinin zirvesi olmuştur. Kut'ta esir ettiği İngiliz Generali Charles Townshend ile 13.500 asker ve subay, O'nun zafer tâci ve belgesi olarak tarihe geçmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, "*Şark Ordular Grubu Komutanlığı*"na atanmış, Kafkas coğrafyasında İngiliz işgâline karşı mücadelesi etmiş ve Bakü'nün zaptını gerçekleştirmiştir. O'nun bu bölgede aldığı tedbirler, 1919 ve 1920 yıllarındaki mücadeleler için önemli bir alt yapı teşkil etmiş ve başarıyı getiren faktörlerden biri olmuştur.

Mondros Mütarekesi'nden sonra geldiği İstanbul'da İngilizler tarafından yakalana-
rak Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiş ve "*Ermeni tehcir ve katliâmı*" suçu ile yargılan-
maya başlamıştır. 8/9 Ağustos gecesi buradan kaçarak Anadolu'ya geçmiş ve Milli Mü-
cadele hareketine katılmak istemiştir. Ancak, Sivas'ta görüştüğü Mustafa Kemal Paşa,
O'nu Anadolu'da değil, Kafkasya'da değerlendirmeye tercih etmiştir.

1908'den itibaren birçok kez Kafkasya'ya gitmiş olan Halil Paşa'nın bu bölgeyi,
coğrafi, etnik ve siyasî bakımlardan iyi tanıyan birisi olması dolayısıyla bu tercih gerçek-
leşmiştir. Halil Paşa'ya verilen görev "*İngilizler'e karşı savaşmakta olan Türkiye'ye
mevcut konjoktür içinde yardım edebilecek tek ülke olan Sovyet Rusya'dan para, si-
lah ve cephane yardımı temin ederek, bunları Anadolu'ya ulaştırmak*"tı.

Halil Paşa, yeni görevi ile geldiği Kafkasya da hem bölgedeki müslüman ahalinin
mücadelesini örgütlemeye çalışmış, hem de kendisine verilen görevin gereğini yerine ge-
tirmeye çalışmıştır. Rus yetkililerle defalarca görüşmeler yapmış, temin ettiği yardımları
Anadolu'ya ulaştırmıştır.

Halil Paşa'nın Anadolu adına yaptığı "*yarı resmi temsilcilik*", Ali Fuat Cebesoy'un
Moskova nezdinde Daimi Büyükelçi olarak atanmasıyla sona ermiştir. Paşa, bundan son-
ra kendisini 1910'lardan beri adadığı "*TURAN ideâli*" için çalışmaya başlamıştır.

Ancak, gerek Anadolu'nun ve gerekse bölgenin konjoktürel gelişmeleri O'nun bu
çabalarında beklediği sonuca ulaşmasına imkân vermemiş, O'da Anadolu'ya geri dönmek
istemiştir. Enver Paşa'nın liderliğinde gerçekleşen ve Berlik-Moskova-Batum ekseninde
faaliyet gösteren "*Yeni İttihadçı Organizasyonu*" içindeki yeri ve ilişkileri yüzünden
Anadolu'ya girmesine izin verilmemiştir.

Halil Paşa, bunun üzerine Avrupa'ya gitmiş, ancak burada Ermeni terör örgütleri tarafından sıkı bir takibe alınmıştır. Çok zor geçen ayların ardından Mustafa Kemal Paşa'nın izni ile Anadolu'ya geri dönmüştür.

Büyük Zaferin ardından Türkiye'ye gelen Halil Paşa, bundan sonraki hayatını sükûnet içinde ve siyâsî fââliyetlere katılmadan sürdürmüş ve 1957'de vefat etmiştir.

Yakın tarihin en büyük olaylarının içinde bulunan ve büyük başarılar kazanan Halil Paşa, tarihin objektif değerlendirmesi içinde hakettiği yeri alamamış bir şahsiyet durumundadır. En temel Ansiklopediler'de bile yer verilmemesi, ona revâ görülmemesi gereken bir muâmele olmuştur.

KAYNAKLAR

A. ARŞİVLER

1. BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrâkı
BOA Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Evrâkı
BOA Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrâkı
2. Genkur ATASE : Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi
Başkanlığı Arşivi
3. TTK.KOA : Türk Tarih Kurumu Kâzım Orbay Arşivi

B. YAYINLAR

1. Kitaplar:

ABİDİN NESİMİ (Fatinoğlu); Yılların İçinden, Gözlem Yay., İstanbul 1977.

AHMET NİYAZİ (Kolağası, Resneli); Hatirât-ı Niyazi yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-î, Osmanî'den Bir Sahife, İstanbul 1326.

AKŞİN, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadale, C.2, Cem Yayınları, İstanbul 1981.

ALEV, Ali (Haz.) Birinci Doğu Halkları Kurultayı- Bakû: 1-8 Eylül 1920, İstanbul Koral Yay., 1975.

ALP, Selahâddin Aydın; Komünizm ve Rusya, Türkiye'de Komünist Hareketleri, Güven Mtb. Afyon 1955.

ALPARGU, Mehmet; Türk İnkılâp Tarihi, Ankara 1989.

ALTAY, Fahrettin; On Yıl Savaş ve Sonrası, (1912-1922), İnsel Yay. İstanbul 1970.

APAK, H.Rahmi; Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, TTK. Yay.; Ankara 1988.

- ARALOV, S.İ. (Çev: Hasan Ali Ediz); Bir Sovyet Diplomatı'nın Türkiye Anıları, Burçak Yay., İstanbul 1967.
- ARIKOĞLU, Damar (Zamir); Milli Mücadele Hatıralarım, Tan Matb., İstanbul 1961.
- ARMAOĞLU, Fahir; 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), TTK. Yay. Ankara 1997.
- ASLAN, Yavuz; Türkiye Komünist Partisi ve Mustafa Suphi, TTK. Yay.; Ankara 1997.
- ATAY, Falih Rıfki; Kurtuluş, Bateş Yay., İstanbul 1981.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, (3 Cild), Remzi Kitabevi, (3. Bsk.) İstanbul 1983.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; Suyu Arayan Adam, Remzi Kitabevi, (2. Bsk.) İstanbul, 1965
- AZİZ SAMİH; Büyük Harp'te Kafkas Cephesi Hatıraları: Zivin'den Peteriç'e, Ankara 1934.
- BAKİ (Em.Miralay); Büyük Harp'te Kafkas Cephesi, (2 Cilt), Askeri Matbaa, İstanbul 1933.
- BAYUR, Hilmi Kâmil; Sadrazam Kâmil Paşa (Siyâsî Hayatı) Ankara 1954.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C.1, Ksm. 1 (3. Bsk.) TTK. Yayını, Ankara 1983.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C.3, Ksm. 6, 1.Kitap: 1908-1920, TTK. Yayını, Ankara 1971.
- BELEN, Fahri; Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi: 1918 Yılı Hareketleri (Cilt 5) Genkur Yay.; Ankara 1983.
- BİĞİYEF, Musa Carullah; Rusya Müslümanları Birinci Kogresi Zabıtları, Petrograd. 1918.
- BİLSEL, Cemil; Lozan, C.I, İstanbul 1942.
- BİRKÖK, Hasan Sadi; İttihâd ve Terakki'nin İflâsı; Islahat Kütüphanesi, İstanbul 1328.

- BLEDA, Mithat Şükrü; İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- BOLAYIR, Enver (Yay.Haz.); Talât Paşa'nın Hatıraları, Güven Yay.İstanbul 1952.
- CEBESoy, Ali Fuat; Moskova Hâtıraları, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1982.
- CEBESoy, Ali Fuat; Sınıf Arkadaşım Atatürk, İnkılâp ve Aka Kitabevi. (2. Bsk.) İstanbul 1981.
- Cemal Paşa'nın Hatıraları: 1913-1922, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersâadet: 1339 (1922)
- CENGİZ, Halil Erdoğan (Yay.Haz.); Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), İletişim yay., İstanbul 1991.
- ÇAM, Yusuf; Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar (Rüşdiye-İdadî-Harbiye): (1892-1902), Genkur Basımevi, Ankara 1991.
- DURSUNOĞLU, Cevat; Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara 1946.
- ERDOĞAN, Fahrettin; Türk Elllerinden Hatıralarım, Yeni Matbaa. Ankara 1954,
- ERTÜRK, Hüsamettin; Meşrutiyetten Cumhuriyet'e İki Devrin Perde Arkası, Pınar Yay., İstanbul 1964, (Yay. Haz. Samih Nafiz Tansu).
- F.J.MOBERLY ; Irak Seferi (4 Cilt), (Çev:Bnb.Cemal) İstanbul 1928.
- FROMKİN, David; Barışa Son Veren Barış (Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?): 1914-1922, (Çev.Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul 1989.
- Genel Kurmay Başkanlığı; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri-Birinci Dünya Harbi: İdari Fââliyetler ve Lojistik, X.Cilt, Genkur Atase Yay., Ankara 1985.
- Genkur Atase; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi C.3, (İran-İrak Cephesi: 1914-1918) Ankara 1979.
- Genkur Atase; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi C.2, 2. Kitap (Kafkas Cephesi: 1914-1918) Ankara 1985.
- Genkur Atase; Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, C.1, Ankara 1962.

- Genkur Atase; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912) Ankara 1984.
- GOLTZ; Goltz Paşa'nın Hatıratı, (Çev. Kurm.Yzb.Salih) İstanbul, Askeri Matbaa, 1932.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip; Milli Mücadele Başlarken, Birinci Kitap: Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne, T.İş Bnk. Yay., Ankara-1959.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip; Milli Mücadele Başlarken, 2. Cilt, TTK. Yay.; Ankara 1965.
- GÖRGÜLÜ, İsmet; On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 (Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi), TTK. Yay. Ankara 1993.
- GÖRGÜLÜ, İsmet; Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanların Biyografileri, Harp Akademileri Yay. İstanbul 1983.
- GÖVSA, İbrahim Alââddin; Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946.
- GÜNGÖR, Selahâddin; Kumandanlarımızın Harp Hâtıraları, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937.
- GÜRLER, Hamdi; Kurtuluş Savaşı'nda Albay Bekir Sami -GÜNŞAV- (Mayıs-Haziran1919) Genkur Atase Yay. Ankara 1994.
- GÜRÜN, Kâmuran; Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953) Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1991.
- HANİOĞLU, Şükrü; Kendi Mektuplarında Enver Paşa, Der Yay.; İstanbul-1989.
- Harp Akademileri Yıllığı, Harp Akademileri Yayını, Ankara 1983.
- HAYIT, Baymirza; BASMACILAR: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.
- İNÖNÜ, İsmet; Hatıralar, (2 Cilt) (Yay.Haz. Metin Toker), Bilgi Yay., Ankara 1985-1987.
- İZZET SÜLEYMAN; Büyük Harpte (1918-1334) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimâli Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri, Askeri Matbaa, İstanbul 1936.

- KANDEMİR, Feridun F.; Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası, Sinan Matb. İstanbul 1967.
- KANDEMİR, Feridun; Enver Paşa'nın Son Günleri, İstanbul 1946.
- KANSU, Mazhar Müfit; Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, 1. Cilt, (2. Bsk.) TTK Yay. Ankara 1986.
- KARABEKİR, Kâzım; Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik? (2. Cilt) (2. Bsk), Emre Yay. İstanbul 1995.
- KARABEKİR, Kâzım; Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? (4. Cilt) (2. Bsk.), (Sarıkamış, Kars ve Ötesi), Emre Yay., İstanbul 1995.
- KARABEKİR, Kâzım; İstiklâl Harbimiz, Yüce Yay., İstanbul 1992.
- KARABEKİR, Kâzım; İttihad ve Terâkki Cemiyeti: 1896-1909, Türdav Yay. İstanbul 1982.
- KARABEKİR, Kâzım; Milli Mücadele'de Enver Paşa ve İttihâd-Terakki Erkânı, Mentesh Matbaası, İstanbul 1967.
- KARABEKİR, Kâzım; Paşalar'ın Hesaplaşması, (3. Bsk.), Emre Yay. İstanbul 1995.
- KARAMAN, Sami Samit; İstiklâl Mücâdelesini ve Enver Paşa: Trabzon ve Kars Hâtıralarını: 1921-1922, Selüloz Bsm., İzmit 1949.
- KIRZIOĞLU, M.Fahreddin; Milli Mücadele'de Kars, C.I, İstanbul 1960.
- KOCATÜRK, Utkan; Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, T.T.K. Yay., Ankara 1988.
- KURAN, Ahmet Bedevî; İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terâkki, Tan Matbaası, İstanbul 1948.
- KURAT, Akdes Nimet, (Haz.); Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generalleri'nin Raporları, TKAE Yay., Ankara 1966.
- KURAT, Akdes Nimet; Türkiye ve Rusya, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1990.

- MEHMET EMİN; Irak Muharebeleri, **Askeri Mecmua** (17.ve 18. Sayılar) İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1336.
- MİRZA BALA MEHMETZÂDE; Milli Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., (Yay. Haz.: Ahmet Karaca), Ankara 1991.
- MUZAFFER; Irak Cephesinde Türk Topçuları (Harp Hatıraları ve Harp Tecrübeleri) İstanbul 1931.
- NUR, Rıza; Hayat ve Hatırâtım (4 Cilt), Altındağ Yay., İstanbul 1967.
- NUR, Rıza; Moskova-Sakarya Hatıraları, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991.
- ODABAŞIOĞLU, Cumhur (Der.); Trabzon; Belgelerle Milli Mücadele Yılları: 1919-1923, Akçaabad-1991.
- ONAR, Mustafa; Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.
- ÖZÇELİK, İsmail; Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri, (5. Bsk.) Ankara. 1995.
- ÖZTUNA, Yılmaz; Devletler ve Hanedanlar, C.II (Türkiye: 1074-1990), Kültür Bak. Yay., Ankara 1991.
- RÜŞTÜ (Emk.Kaymakam); Büyük Harpte Bakû yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası, Askeri Matbaa, İstanbul 1934.
- SABİS, Ali İhsan; Harp Hatıralarım, (4 Cilt), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, İstanbul, 1988.
- SANDERS, Limon Von; Türkiye'de Beş Yıl, (Çev: M.Şevki Yazman), Burçak Yay., İstanbul 1968.
- SARAY, Mehmet; Millî Mücadele Yıllarında Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1984.
- Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları: Hayat Mücadeleleri, Zafer Matbaası, İstanbul 1982
- SELÇUK, İlhan; Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, (2 Cilt), İstanbul 1992.

- SELEK, Sabahattin; Anadolu İhtilâli, Koçtaş Yay., İstanbul 1987.
- SHAW, Stanford-Ezel Kural; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (2. Cilt); 1808-1975 (Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu), e Yayınları, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul. 1983.
- SIR JOHN NIXON; Irak Harbi Hakkında Bilgiler, (Çev: Yzb.Rahmi) İstanbul Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.
- SIR PERS LAKE; Kutü'l-Ammâre Muhasarası ve Tahlis Harekâtı (Çev: Dnz.Krm Hüsameddin), Matbaa-î Âmire, İstanbul. 1332.
- SONYEL, Salahi Ramadan; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası, Ankara 1973.
- SORGUN, Taylan; Bitmeyen Savaş: Halil Paşa'nın Hâtıratı, İstanbul 1972. (Ş.S.Aydemir, bu seriyi Akşam Gazetesi-İstanbul Ekim-Kasım 1967 tarihli sayılarında neşretmiştir.).
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemâlî; Başımıza Gelenler: (30 Senelik Siyasi Hatıralarım-Hariciye Hizmetinde 30 Sene); Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.
- SWIETOWSKI, Tadeus; Müslüman Cemââten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı (1905-1920) (Çev: Nuray Mert), Bağlam Yay., İstanbul, 1988, (Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shaping of National Identity in a Muslim Community), Cambridge University Press, 1983.
- ŞEHİTOĞLU, Süreyya H.; Eylül 1920: Bakû Kurultayı ve Milli Mücadeleye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları, Ofset 75 Yay., İstanbul 1975.
- ŞİMŞİR, Bilâl Nadir; İngiliz Belgerinde Atatürk: 1919-1938, TTK. Yay., Ankara 1975.
- TAHSİN PAŞA; Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal; Vatan Hizmetinde, Kültür Bak. Yay. Ankara 1983.
- TEVETOĞLU FETHİ; Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, TTK. Yay. Ankara 1988.
- TEVETOĞLU FETHİ; Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, İstanbul 1972.
- TOGAN, A.Zeki Velidi; Hatıralar, İstanbul 1967.

- TOWNSHEND, V.F.; Irak Seferim (Çev: Askeri Tarih Encümeni), İstanbul 1337.
- TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasal Partiler, C.I: İkinci Meşrutiyet Dönemi (2. Bsk.) Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.
- TUNÇAY, Mete; Türkiye Sol Akımlar, (1908-1825), (4. Baskı), BDS Yayınları, İstanbul 1991.
- TUNÇAY, Mete; Türkiye Tarihi, (4. Cilt), Çağdaş Türkiye; 1908-1980, Cem Yay. İstanbul 1989.
- TUNÇAY, Mete; Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925), (4. Bsk.), BDS Yayınları, İstanbul 1991. C.I: 248 s. C.II:632 s. (Belgeler).
- UZER, Tahsin; Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, TTK Yay., Ankara 1987.
- ÜNÜVAR, Veysel; İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921), Şirket-i Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1948.
- YEĞİNALTI, Süleyman İzzet; Büyük Harbin Başında İkinci İhtiyat ve Nizamiye Süvari Tümenleri ile Aras Cenûp Müfrezesi’nin Muharebeleri, Askeri Matbaa, İstanbul 1939.
- YERASİMOS, Stefanos; Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devrimi’nden Milli Mücadele’ye), İstanbul 1979.
- ZİYA ŞAKİR; 1914-1918: Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? İstanbul 1944.
- ZÜRCHER, Eric Jan; Milli Mücadele’de İttihatçılık (Çev: Nüzhet Salihoğlu) Bağlam Yay. İstanbul 1987.
- 2. Makaleler**
- ARIF CEMİL; İttihâd ve Terakki Rûesâsı’nın Diyar-ı Gurbet Maceraları, “Tevhid-i Ef-kâr” Gazetesi, 1338/1922 Haziran.

BERKUK, İsmail; Büyük Harp'te (334) Şimal-i Kafkasya'daki Fââliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebesi, **Askeri Mecmuâ**, Tarih Kısmı, Sayı: 94, İstanbul 1934.

EMRE, Ahmet Cevat; "1920 Moskovasında Türk Komünistleri" **Türk Dünyası**, sayı: 1-3 (1 Aralık 1961-1 Şubat 1965) s. 88-93, 146-151, 278-385.

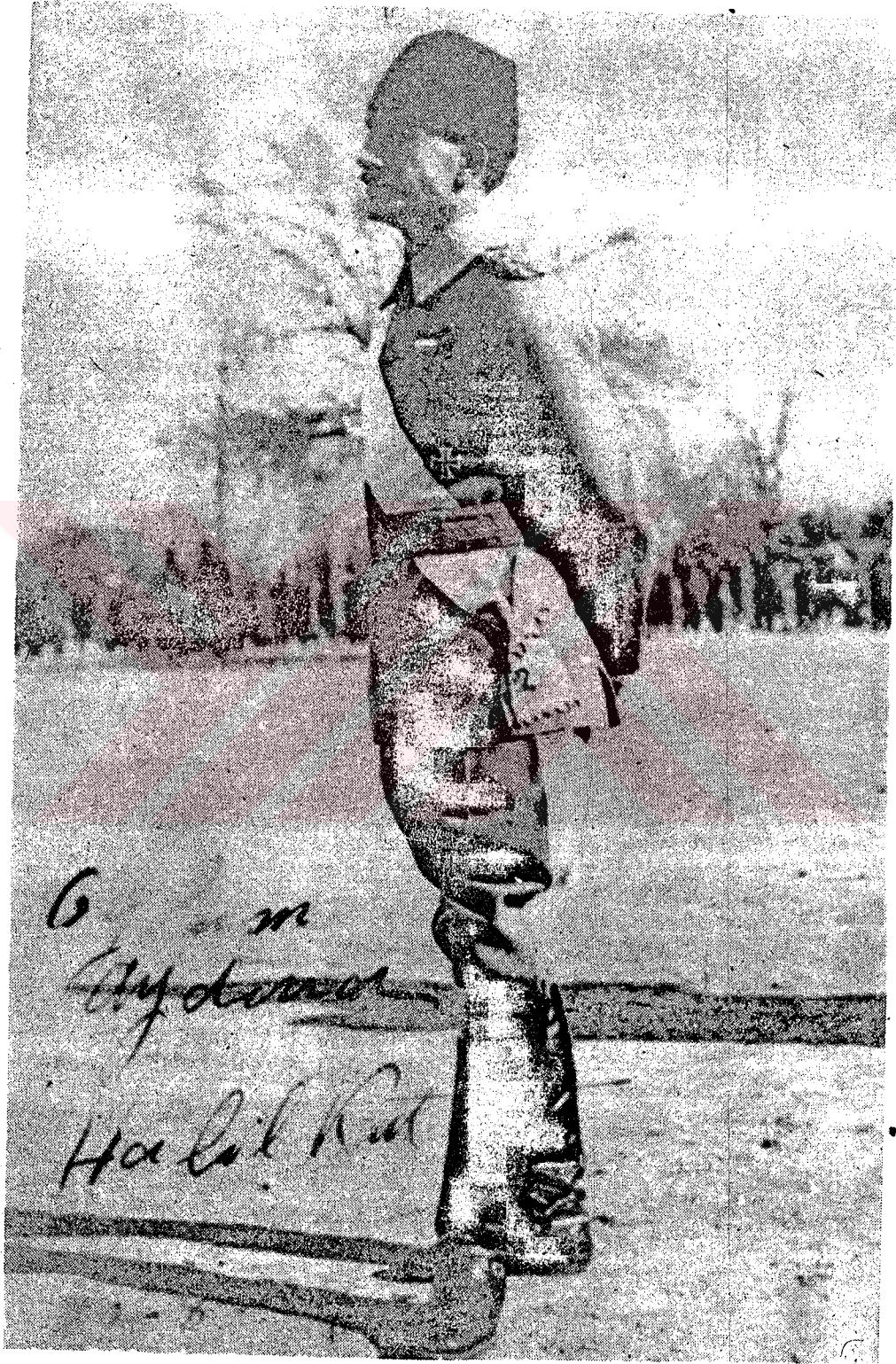
LAŞER, M.; "Büyük Harp Esnasında Alman ve Türk Komutanları" **Mecmuâ-i Askeriye**, 43/59 Kanûn-ı Evvel, 1341, s. 1-90.

SEMİH Çoruhlu; "İstiklal Savaşı'nda Komünizm Faaliyeti", **Yeni İstanbul** (2 bölümde 27 tefrika olarak çıkmıştır) 1-10 (16-25 Mayıs 1966) 1-17 (1-17 Temmuz 1966).

EKLER

HALİL PAŞA (KUT)
ORGENERAL

İttihat ve Terakki Cemiyeti Kararları

S U R E T

Ahvali haziranın gösterdiği lüzuma ve işlerin son derece nezaket ve ehemmiyet kesbetmiş bulunmasına mebni cemiyetin tarihi teşekkülü olan 5 Eylül'de fevkalâde içtima eden kongrede İttihaz edilen mukarrerat suretleri leffen gönderiliyor. Merkezi umuminin mufassal raporunu ve merbutu lâyhalar tabettirildikten sonra irsal edilecektir.

1. — Mukarrerat, sureti umumiyede üç kısmı ihtiva etmektedir: a) Cemiyetin hattı hareketine ve kabul ettiği prensiplere dair. b) Büyük Millet Meclisine tebliğ edilecek mevad. c) Nizamnamei dahiliye ve tarzı mesaliye ve muamelâta dair.

Rapor, bervechiati mevaddan bâhistir:

A) Mütarekeden beri tahaddüs eden memleket ahvaline umumî bir nazar.

B) Anadolu mücadelesi ve İttihat ve Terakkinin bu mücadeleye nisbeti.

C) Vatan haricindeki mesai ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ve Sovyet Rusya ve bilhassa Üçüncü Enternasyonalile münasebet.

D) İttihat ve Terakkinin tekrar faaliyeti siyasiyeye geçmesine saik olan esbab ve İttihat ve Terakkinin İslâm İhtilâl Cemiyetlerinde vaziyeti.

E) Garpte sınıfı mübareze, siyasi ve iktisadî buhran.

F) Düveli Mütelifiye siyasetine ve ahvali dahilîyesine bir nazar ve buna nazaran Türkiye'nin vaziyeti.

G) Sovyet Rusya ve Şark memleketlerinin ahvali hazırası.

H) İslâm memleketlerindeki mücadele ve buna nazaran İttihat ve Terakkinin tarzı hareketi.

I) Aslı teceddüt ve islâhatı esasîyenin lüzum ve ehemmiyeti.

J) İttihat ve Terakkinin memleketteki anasır ve sınıflara karşı vaziyeti.

K) İttihat ve Terakkinin memleketteki fırkı muhtelifeye karşı tarzı hareketi.

L) Umumi teşkilât ve program mes'eleleri.

M) Anadolu Hükümetinin İttihat ve Terakkiye karşı vaziyeti ve Cemiyetin şimdiye kadar İttihaz ettiği tarzı hareket ve Millî Mücadeleye yaptığı muavenet.

N) Maksada vüsul için cemiyetin bundan sonra İttihaz edeceği vesait ve tarzı hareket.

O) Şühedaya fatiha ve Talât Paşa merhumu tebcil.

2. — Büyük Millet Meclisi'ne ait olan mevad, bir nüshası Şark Cephesi Kumandanlığı, bir nüshası Trabzon vilâyeti ve bir nüshası da Meclis azasından olup Moskova'dan Ankara'ya giden Tefvik Rüşdü ve Fuat Beyler vasıtasile tebliğ edilmiştir.

8/Eylül/1921

İttihat ve Terakki Cemiyeti

Merkezi Umumi

Mührü.

A — İttihat ve Terakki Kongresi Mukarreratı

(Cemiyetin hattı hareketine ve kabul ettiği prensiplere dair)

(5/Eylül/1921)'de fevkalâde içtima eden İttihat ve Terakki kongresi, merkezi umumî tarafından, memleketi ve cemiyeti sıkı bir surette alâkadar eden muhtelif mesaili mühim-meye ve mütarekeden beri tekevün ve tahaddüs eden vekayi ve hâdisata ve son zamanlardaki icraatına dair tanzim edilen raporu dinledikten sonra bervechiati mukarreratı İttihaz etmiş ve vatan ve milletin bugünkü mücadelesinde muvaffakiyeti tammeye mazhariyetini temenni ve harbin memleket nef'ine el muvafık bir tarzda neticeleneceği hakkındaki iman ve kanaatini İzhar ile 8 Eylül'de dağılmıştır.

1 — Cemiyet, kendisini İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı-

nın Türkiye'deki mümessili ad ve mezkûr İttihat nizamnamesi esaslarının (A) maddesindeki maksadı kendisine hedef ittihaz ile Türkiye'deki hattı hareketini buna nazaran tanzim eder. (İslâm İhtilâl Cemiyetleri Nizamnamesi. A — Cemiyetin maksadı: Emperyalistler tarafından tahtı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslâmları, başta Türkiye olmak üzere esareten tahlîs ile kendi hududu coğrafyeleri ve millî medeniyetleri dahilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip kılmaktır. Bu maksadın temini için İslâmları ruhan ve maddeten yükseltip birleştirerek İstihsalî maksat için teşkilâtı lâzime vücutte getirmek cemiyetin gayesidir. İslâmların ekalliyette buldukları mahallerde hukuku medeniyetlerini teminine çalışıyor.)

2 — İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ile «Sovyet» Rusya ve hassaten Komünist partileri arasında emperyalizme karşı müsterek hareket hususunda teaccüs etmiş bulunan samimi hüsnü münasebat tasvip edilmiştir. Cemiyet içtimai ve iktisadî akide ve mefkûreleri itibarile komünist olmamakla beraber kat'i surette halk hakimiyetinin tesisini ve birinci derecede Türkiye'nin halâsı nokta-ı nazarından emperyalizm ile fiilî mücadeleyle ve bu meyanda dîni ve millî an'anelere tevfi-kan saltanat ve hilâfet makamını muhafaza etmeyi esas meslek olarak kabul eder.

3 — Tarihin ve icabatı hayâtiyenin idareî umumiyede tecrübelerini istilzam ettiği islahatî esasîye zaruretlerine rağmen el'an tanzimatçı ruh ve zihniyetle hareket eden idareî mevcudenin sistem itibarile kat'iyen iflas ettiği ve sınıf müdirinin, halk tabakalarının hayatî menfaatleri zararına taazzuv etmiş (fi-zullî bir hey'etli müntefia) mahiyetinde tecelli etmekte bulunmuş olduğuna kani olan cemiyet, çalışan halk tabakalarının bilhassa iktisaden ve irfanen serbest ve amelî bir surette inkişafını temin, hürriyeti hakikiyle tesis ve refahı umumiyi tahsil edecek yegâne idare vesaltinin, en tabii ve rehakâr bir idare sistemi olan halkçılık idaresi tarzında mevcut bulunduğunu teemmül ile geniş halk tabakalarının fiilî ve hakiki iştirakine müstenit bir idarenin memlekette tatbikini bir umdeî esasîye ittihaz eder.

4 — 1920 senesi içtimaidinde takarrür eden «Meslek ve gaye» mukaddemesiyle yazılan ve muvakkaten «mesaf» unvanını alan program ile daha sonra tanzim ve kabul edilen «Halk Şûralar Fırkası» programı tetkik edilmiş ve bunların bazı nok-

tal nazar farklarla aynı esasları ihtiva etmesine mebnî son programın cemiyetin esas programı addedilmesi; mamafih Türkiye'nin içinde bulunduğu hal ve hicaatı siyasiye nazarı dikkate alınarak umde ittihaz olunan esaslar dahilinde yapılacak icabeden tadilatın ilk fırsatta memlekette in'ikad edecek umumi kongrede teemmül ve tezekkür olunması müstesp görülmüştür.

5 — Tedricen kavanini mevcude ihlâl edilerek şahsî diktatörlüğe ve bu sebeple halkın ve memleketin menafii hakikiye ve siyasiyeye gayri kabilli telif mühlik harekâta yol açan idare-i hazıraya karşı münhasıran «hall harp» dolayısıyla şimdiye kadar sükûti bir vaziyet almış olan cemiyet, «10 Temmuz»la başlayan tarihi ve millî vazifesini ifa için kıymetli ve samimi evlâtlarını hür ve namuskâr bayrağı altına davet ederek âtidedeki esbattan naşi artık faaliyete geçmeye karar vermiştir:

a) En iyi ve müsait şart dahilinde bir sulh akdedilebilmek için halkın maddî ve manevî mücadele kuvvet ve kabiliyetini tezyid ve maksat etrafında tevhid eyleyerek en müessir ve emniyet bahş bir tarzı idare ve mesal vücutte getirebilmek ve bu suretle cephe gerisini her an için kuvvetli bulundurmak:-

b) Şimdiye kadar idarî ve siyasi müstakar ve muayyen bir mesleği olmadığı muhtelif vesilelerle tezahür eden ve aynı zamanda bir taraftan kuvvel müsellahaya istinad ederek fikri hürriyeti ve ruhu meşrutiyeti darbelemek suretinde maksattan inhiraf eyleyen ve diğer taraftan lüzumsuz bir kudreti cebbarane ihlas edilmek zâmlile, Meclisi Millînin dahi hüsnü niyetini ve hissiyatı vatanperveranesini sulstimal ile kuvvel milliyeyi israf eden hükümeti sureti ciddiyede murakabi milliyeye tabi bulundurmak;

c) Çalışan halk tabakalarının kendi menafii ve inkişaf ve halâsı zararına ika edilen yolsuzluklara mani olmak ve harbin daha uzun müddet devam etmesinden tahassul edebilmesi melhuz olan anî ve müessif hâdiselere karşı kuvvayı memleketi inhlâlden vıkaye etmek.

6 — Kongre, mütarekeden beri muhtelif sevalik altında cemiyet içinden zuhur etmiş olan gruplar arasındaki ufak tefek noktalı nazar farklarının ref'i suretinde cemiyetin vahdetini temin ve aynı zamanda teşkilâtı tevsi hususunda merkezî umu-

minin ikdamatını takdir etmekle beraber şimdiye kadar gerek memlekete karşı ve gerekse haricte takip etmiş olduğu siyasetli tasvib ederek kendisine beyanı itimad ve gelecek kongreye kadar selâhlyeti kâmlile ita eder.

7 — Yağmager - fütuhatçılara karşı açılan Millî Mücadele, halkın mukaddes davayı bir galebel kâmlile ile tetvlic edebilmesi mkânını ihzar ve temin maksadile memleketten gelen yardım nidalarına hasri nefis ederek, bugüri netayıcı meşkurresi cephelerin muvaffakiyetleri üzerinde mahsus olan maddi muavenetlerin teminine fiilî surette delâlet eden Halil Paşa ile Talât Bey vesair cemiyet azaları hakkında yapılan hodserane muameleye şiddetle beyanı teessüf eden kongre, bu gibi hak ve hürriyetli tahdit eden muamelâta nihayet verdirmek üzere teşebbüsâtî lâzımede bulunulmasını icra bürosundan talep eder. Bununla beraber kongre ümit eder ki, halkın arzusununa tebaiyet ve hürriyet ve meşrutiyete müddeatın esas muvaffakiyete bir zıman teşkil edeceğini nazarı dikkate alması lâzımgelen Anadolu Hükümeti, bu örfi ve gayri kanunî harekâta nihayet vermek suretile vatanın muhtaç olduğu bir zamanda prensip ve mefkûreye müstenit teşkilâtların meşru ve kanunî bir tarzda çalışmalarına muvafakat eder. Ve buna nazaran kongre, Büyük Millet Meclis'indeki cemiyet azalarının kavaninî hazırlaya tevfikân «İttihat ve Terakki Fırkası» namı altında serbest bir surette faaliyeti siyasiyeye geçebilmelerine intizar eder.

8 — Kongre, Merkezi Umumi hesabâtını tetkik ettiği sırada gerek Malta'da ve gerek haricte maksadı cemiyet uğrunda fedakârlıkları sebeble elim bir vaziyette bulunan cemiyet erkân ve azasına yapılan muavenetleri kemâlî memnuniyetle kabul eder ve devamını muvafık görür.

9 — Kongre, gerek Anadolu'da ve gerek Fas, Hindistan vesair İslâm memleketlerinde hürriyet ve istiklâl için fedayı nefsededen şühedayı tebell ve takdis ve emperyalistlere karşı nihayetsiz husumet ve nefretlerini beyan eder. Ve bu meyanda Kongre, gerek meşrutiyetin istihsalinde ve gerek vatanın halâsı emrinde gösterdiği fevkalâde ikdamat, zekâ ve liyakat, azim ve fedakârlık gibi şahsında bir çok hasallı âliyeyi cem'etmiş olması itibarile Cemiyetin en mühim ve en kıymetli bir rûknü olan Talât Paşa merhumun büyük namını kemâlî hürmet ve sitayişle yad ve tezkâr ile ruhu mübarekine fatihalar ittihaf ve Alman hey'eti hâkimesinin bu hususta ibraz etmek küçüklüğünde bulunduğu kayıtsızlık ve nankörlüğe alenen ihzarı telehhüf eyler ve aynı zamanda merkezî umumiden bu gibi caniyane hareketlere mani olacak en müessir tedbirin ittibaz olunmasını talep eder.

10 — Emperyalizmin vaziyeti hazırasına göre, İslâm camiasına dahil bulunan mazlum milletlerin istiklâlini, ancak, bir taraftan kendilerinin ilim ve irfan ile techiz edilmesi, diğer taraftan bu mukaddes maksat uğrunda ruhen fedakârlığa alıştırılması suretile ve aynı zamanda hakiki menfaatlerinin tesanütte ve yekdiğerini sıkı bir surette alakadar eden maddî ve manevî rabitalara sarılmakta olduğunu idrak ederek müttehiden hareket etmeleri ile istihsal edebilecekleri hakkında İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadının noktal nazarına temamle iştirak eden Kongre, esas nizamnamesine tevfikân, bütün ittihadı dahil teşkilâtlar gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da mezkûr İttihat merkezî umumisine Türkiye vekili olarak Doktor Nazım Bey'i ittibah eder. 8/Eylül/1921

Kongre İcra Bürosu
Talât Nazım Halil

C — Cemiyetin muamelâtına, Nizamnamei dahilî'ye ve tarzı mesalye dair ittibah olunan mukarrerattan müstahreç.

1 — Memleket dahilinde yapılacak ilk umumi kongrede: a) Fırkanın nüfuzu tarihisini tade, b) Fırkanın halk arasındaki mevkiini tarsın, c) Fırka zaptüraptini yeniden tesis ve takviye, d) Fırkayı mütecanis bir mahiyete icra etmek noktal nazarından âtidedeki karar ittibah edilecektir.

(Gerek Harbiumumi esasında ve gerek mütarekeyi müteakip «sulidare, sulstimal, ihtikâr, gâsp vesaire» gibi muhtelif sebeplerle halkı ve devietli izrar ve Fırkanın şeref ve menfaatini ihlâl edenlerin mutlak surette cemiyetle alakaları kat'edilecek ve aynı zamanda millet ve tarih muvaceshinde eşhasın kanunî mes'uliyetleri kemâlî ciddiyetle nazarı dikkate alınacaktır.)

8/Eylül/1921
İcra Bürosu
Talât Nazım Halil
İttihat ve Terakki Cemiyeti
Merkezî Umumi
Mühdü.

İSLAM İHTİLÂL CEMİYETLERİ İTTİHAD'ININ TÜZÜĞÜ

Nizamname

A — Cemiyetin Maksadı

Emperyalist ve kapitalistler tarafından taht-ı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslâmları, başta Türkiye olduğu halde, esaretten tahlis ile kendi millî medeniyetleri dahilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip ve hâkim kılmaktır. Bu gayenin temini için İslâmları manen ve maddeten yükseltip birleştirerek istihsal-i maksat için teşkilât-ı lâzime vücuda getirmek cemiyetin gayesidir. İslâmların ekalliyette buldukları mahallerde hukuk-u medeniyelerinin teminine çalışılır.

B — Teşkilât

1 — Cemiyetin bir merkez-i umumîsi ve muhtelif memalikte birer muhtar merkezi ve bu merkezlere merbut icabı kadar şubeleri vardır.

2 — Merkez-i umumî müessesilerden 3-7 zatla teşkilâta dahil her merkezin birer vekilinden mürekkeptir. Merkez-i umumî heyet-i umumiyesine arz edilecek hususâtı takrir etmek üzere bir sene müddetle bir reis ve bir kâtip, bir de sandık emini intihap olunur. Bunların gaybubetinde vazife görmek üzere birer de namzet ekseriyet-i ârâ ile seçilir. Evraka reis ve kâtip veya reis ve sandık emini cemiyet mührünün yanına imza ederler.

3 — Merkez-i umumînin vazifesi:

Cemiyetin muhtelif memalikte tecüssüsünü temin ve teşkilâtını teftiş, aralarındaki vahdeti temin, İslâmdan gayri olup hürriyetlerini istihsal için çalışan diğer mağdur millet ve sınıflarla teşrik-i mesâi ve onlarla temin-i münasebatı tanzim, umumî kongreyi davet ve kongre mukarreratını tatbik etmektir. Umumî tezahürat, teşebbüsât ve icraat merkez-i umumînin muvafakatiyle icra olunur.

4 — Merkez-i umumînin âzâsının sülûsü her kongrede tebdil olunarak yerlerine yenisi tayin olunur. Çıkan âzânın tekrar intihabı caizdir.

5 — Merakiz:

Hudud-u coğrafisi muayyen her bir memleket muhtar bir merkez tarafından müstakilen idare olunur. Her bir merkez 3-7 âzâdan mürekkeptir. Âzânın tebdili merkez-i umumî âzâları gibi icra olunur, vezâifi aynı suretle taksim olunur.

6 — Merkezlerin vazifesi:

Kongrelerde tesbit ve merkez-i umumîce tayin edilmiş esasat dahilinde muntakaları dahilinde elzem her nevi teşkilâtı tesis ve müstakilen idare eder.

7 — Şubeler:

Her memleketin taksimat-ı mülkiyesine göre bir takım muntakalara ayrılır ki bunlara (şube) denir. Şubeler ait oldukları merkez veya fevk şube tarafından muntehap 3-7 âzâdan mürekkep bir heyet tarafından idare olunur.

Âzânın vezâlifi merkezlerdeki gibi ifa olunur. Şubeler her nevi evamir ve tâlimatı merkez veya fevk şubeden alır.

C — Kongreler:

8 — Memalik kongreleri:

Her merkez senede bir kere muayyen zamanda şubelerden gelecek murahaslarla kongre halinde içtimâ ederek kendi teşkilâtına aid bütün mesaili tezekkür ile ittihaz-ı mukarrerat eyler. Umumî kongre için senelik icraat vaziyet-i umumiyesi, hesabat raporu gibi ilh.... istihzaratta bulunur. Umumî kongreye gönderilecek murahas ve merkezlerin yeni âzâsını intihap eyler.

[9 -?]

10 — Umumî kongre:

Merkez-i umumî tarafından muayyen zaman ve mahalde muhtelif memalik murahaslarıyla merkez-i umumî büyük kongre halinde toplanır. Gelecek murahaslar adedi ne kadar çok olursa olsun her memleket bir rey maliktir.

11 — Kongreler dağıldıktan sonra merkez-i umumî ve muhtelif merkezler, mes'uliyeti kendilerine râci olmak üzere mukarreratında kongre salâhiyetini haizdir.

12 — Umumî kongre, merkez-i umumînin raporunu dinler, cemiyetin hesabat ve icraatını tedkik eder, bütçeyi tasdik, icabında nizamnameyi tâdil, siyasiyat ve icraat programının hutut-u umumiyesini tayin ve merkez-i umumî âzâsını intihap eder.

D — Efrad.

13 — Cemiyetin maksadına hizmet edecek her ferd kabul olunur. Efrad arasında mevki ve itibar farkı yoktur. Hepsî kardeş ve müsavidir.

14 — Bir ferdin cemiyete girmesi için eski efraddan ikisinin teklif ve kefaleti muktezidir. Bu teklif şubeler tarafından tetkik ve kabul olunduktan sonra usulü dairesinde tahlif muamelesi yapılır. Cemiyete giren ferd hayatıyla taahhüdüne bağlanmıştır. Ve bir daha cemiyetten çıkamaz.

15 — Her kardeş, kabiliyetine göre cemiyet tarafından tevdi olunacak vazifeyi ifaya ve cemiyete malen ve bedenen her suretle yardıma mecburdur.

E — Yemin sureti.

Allaha kasem eder ve namusum üzerine söz veririm ki, mazlum kardeşlerimizi esaretten kurtarmak, manen ve maddeten yükseltmek için kudretim yettiği her vazifeyi canımla ve malımla yapacağım, esrar-ı cemiyeti muhafaza edeceğim, Vallahi.

İSLÂM İHTİLÂL CEMİYETLERİ İTTİHADI'NIN BİR BİLDİRİSİ

Moskova, 5 Temmuz 921

Bakû'da Şark milletleri içtimâından beri geçen zaman bir seneye yaklaşıyor. Bahrimuhiti Atlâsî'den Afrika şimalini geçerek tâ Çin'e kadar Bahrimuhiti Kebire muhaddit beşte dört ekseriyeti müs-lûmanlık gibi insanları hürriyete teşne kılan bir akide ile bağlı beşyüz milyondan fazla olan bu halkın istihsalî hürriyete doğru olan bu harekâtını nazarı memnuniyetle görüyoruz.

İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadi'na dahil olan Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arnavutluk, Yemen, Suriye, Irak, İran, Hindistan ihtilâl teşebbüslerinin faaliyeti ve elde edilen netayiç ümidimizi süratle kuvvetlendiriyor.

Bütün bu teşkilâta istinat noktası olmakla beraber yegâne hür kalmış olan Türkiye'deki arkadaşlarımız, o zamandan beri Sovyet Rusyası sulh devresine girdiği halde, silâhları terk etmemiş, yapayalnız bir zulüm dünyasına karşı mücadelelerinde devam ediyorlar. Türkiye'nin vaziyetine bakılırsa şimdiki vaziyet geçen sene bu zamanki vaziyete göre pek çok farklı bulunduğu anlaşılır. Şarkın ufak emperyalistleri olan Taşnakların Komünist partisine terki mevki etmesile hâsıl olan vaziyet dünya emperyalistleri hesabına beyhude akmakta olan Türk ve Ermeni kanının artık durmasına bir vesilei hasene olmuştur.

Şark tehlikesini bertaraf eden Türkiye, Garpta İngiliz emperyalistlerinin kör hizmetçisi olan Yunânîlere ise ilk defa haddini bildirdi. Yakında bu tehlikeyi de bütün bütün defederek Anadolu halkına pek muhtaç olduğu sulhü getirecek bir surette hakkın galebe edeceğine ümidi kat'imiz vardır.

Bu mücadele Anadolu halkının aralarındaki her türlü fikir ve maksatları bir tarafa bırakarak el birliğiyle çalışmasile vâsıl oldukları neticedir. Bu da bütün mazlum milletler için istihsalî hürriyet mücadelesinde bir misal teşkil eder.

Fas'ta Fransızların milyarlar sarfına mukabil elde ettikleri netice Fas ihtilâlcilerinin tevsii faaliyetine ve taraf taraf Fransız emperyalistlerini mağlûp etmelerine mani olamamıştır. Fas'taki teşkilâtımızın mühim uzuvlarından olup Şarkî Fas'ta kahramanca mücadelâtile isbatı celâdet etmiş bulunan kardeşimiz Emir Abdülkadirzade Emir Abdülhalim [ve] rûfekai cihadını burada hürmetle yad etmeden geçemem.

Geçen senedenberi muhtelif noktalarda münferiden uğraşan ihtilâl rüesasını merkezî teşkilâta rapt hususunda görülen muvaffakiyet bize pek büyük ümitler vermiştir. İhtilâlin henüz hazırlık devresinde bulunduğu Cezayir, Tunus hakkında fazla söz söylemiyerek yalnız ümidimizin burada da pek kuvvetli olduğunu söyler Trablusgarp'a geçerez.

Burada on senedir devam eden mücadele milyarlarla para ve lâakal yüz bin İtalyan neferinin mahvına sebep olduğu ve bugün bütün mânâsile bura halkının İtalyan tahakkümüne galip geldiğini, son üç sene zarfında İtalyan ordusundan yalnız Trablus'ta yetmiş bin tüfek zaptedilmiş ve otuz beş bin nefer mahvedilmiş olduğunu söylersek bura vaziyeti hakkında iyi bir fikir edinilmiş olur. Şimdi burada teessüs eden idare tamamilen halk tarafından müntehip ve heyeti merkeziye elindedir.

Burada teşkilâtımız ihzarat devresini çoktan geçirmiş, müsellâh ihtilâle geçerek istihsalî hürriyet etmiş, memleketi bizzat idare eder bir vaziyette bulunmuştur.

Bin kilometreden uzun bir sahilin yalnız Bingazi de dahil olduğu halde dört noktasında tutunabilmekte olan İtalyanlar buradan hiçbir faide görmedikleri halde her sene birkaç milyar frank sarf etmektedir. Fakat kâmilten tard edilmeleri uzak değildir.

Mısır'a dair fazla söz söylemek istemeyiz. Daha geçenlerde İngiliz hâkimiyetine karşı sopa ile taş ile hücum eden halkın teçhizi ikmal edilince Mısır'da başka sahnelere şahit olacağız. Mısır'da İttihada dahil olan Hizbülvatanî ve Serbest Nil ve Terörist cemiyetleri hele son Zağlul Paşa teşebbüsünden sonra, tamamilen fikrimize gelerek hürriyetin ancak kuvvetle alınacağını, yoksa tahakküm eden emperyalist hükûmetin ihsanını dilenmenin mânâsız bir tezellül olacağını anlıyarak ona göre hazırlanmaktadırlar.

Daha şarka geçmeden Arnavut milletinin harekâtı istihlâskâranesinden bahsetmek isteriz. Garptan İtalya, cenuptan Yunanistan, şark ve şimalden Sırbistan emperyalistleri hücumlarına uğrayan bu cesur kavmin garptaki kısmının müdafaai nefisten galip çıktığı ve bugün tamamiyle müstakil ve müstevlilerini taretmiş olduğunu görerek müftehir bulunuyoruz. Vâkiâ henüz dünkü mağlûplar ve yoldaşları olan zulme istihlâlini tanımak istemiyorlarsa da, hür Rusya'nın zâlim emperyalistlere de bu hususta iyi bir ders vererek bu milletle münasebata girişeceğini ümit ederiz.

Türkiye'den tekrar bahse lüzum görmüyoruz. Yalnız Trakya kıtasında müstevlilerin tecridine karşı o da binlerce can feda ettikleri halde Trakyalıların hâlâ mücadelâtına devam etmekte buldukları ve keza Anadolu'nun garp kısmında Yunan cephesi gerisinde şimdiye kadar iki yüz bin erkek kadın, çocuk bazı yerde diri diri yakılmak suretile Yunan vahşileri tarafından imha edildiği halde burada müdafaai hürriyet için uğraşmağa devam edildiğini söylemeden geçemeyiz.

Biçare İran halkının da hiçbir taraftan ümit beklemiyerek kendi kendini kurtarmak mecburiyetinde olduğunu ve bu suretle burada, ittihadımıza dahil teşkilâtın başladığını maalmemnuniye görüyoruz. Hindistan'da ise İttihada dahil olmakla beraber şimdiye kadar mukavemeti muslihane ile istihsalı hürriyete varılacağına kani olarak tâbiyece bizden ayrılan arkadaşlarımızın nihayet demire demirle mukabeleden başka çare olmadığını anlıyarak hakiki ihtilâl yoluna girdiklerini görmekte müftehiriz. Bundan başka Cava'daki Şeriatülislâm cemiyeti vesaire gibi cem'iyatın da aynı maksatta bizimle müttehit bulunduğunu ilâve ederiz.

İşte biz "*İslâm İhtilâli Cemiyetleri İttihadı*." Mısır'da Kıptiler ve Hindistan'da Hindûlar ve Suriye'de Hıristiyanlar gibi aynı zulmün tesirinde bulunan mazlûm gayri müslim milletlerle tevhide mesâi ettiğimiz gibi mücahedelerini kemali tebcil ve hayretle takip ettiğimiz İrlanda kahramanlarile de münasebatı daimede bulunuyoruz.

Arkadaşlar! İşte biz bu mesâimizle bizi ezen aynı emperyalistlere karşı mücahedede sizinle beraber bulunduğumuz hakkında Bakû'da verdiğimiz sözde sabit kadem olarak bugün sizi aynı hissî hürmetlerle selâmlar ve hassaten Fransız ve İtalyan arkadaşların bu hususta gösterdikleri samimi hüsnü kabule teşekkürler ederiz. Üçüncü Enternasyonal Şark milletlerine hürriyetlerinin istihsalinde verdiği sözde sabit kaldıkça bizlerin daima yanbaşında en samimi cidal dostu olarak kalacağımızı tekrar ederiz.

Bu hususta komünist arkadaşlardan Şark milletlerinin istihlâsı esnasında Rusya komünist partisinin hükümet üzerinde lâzım gelen tesiri icradan hâli kalmıyarak eski Rusya dahilinde bulunan akvamı sairenin hassaten Çar idaresi zamanında pek çok taziyke maruz kalmış ve Sovyet idaresinin tesisine pek çok kan dökmüş olan müslüman kütlesinin mev'ud serbestilerinin halelden vikayesinde nighban olacaklarına emniyetimiz kavidir.

Böylece Şark milletleri arasında emperyalistlerin yapmakta oldukları propaganda da kendiliğinden hükümden iskat edilmiş olur. Arabistan'a gelince, esasen kendilerine idarede ve hukukta aynı mevkiî vermiş olan Türklerden himaye suretile ayırdıkları Arap memleketlerine müstevli olan İngiliz ve Fransız âsileri hakkında ve bunların pençesine geçmiş olan memleketlerin bunlara kaç mal olduğunu ve oralarda eski sükûn ve refah yerine bugün kıtal ve zulüm kaim olduğunu bilmeyen yoktur. Fransızların daha dün kendilerini hüsnü kabul ettiklerini bağıra bağıra söyledikleri Suriye'de 21 Haziranda General Goro'nun yalnız gömleğinin koluna isabet eden iki kurşun ile tercümanını katl ve Fransızların Şam hükümetine reis yaptıkları Hakkı Elazam'a isabet eden üç kurşun Suriyelilerin Fransız işgalini ne kadar hüsnü telâkki ettiklerini gösterir bir delildir. Fakat iş bununla kalmayacaktır, arkadaşlar! Suriye Fransızların emperyalizminin firarı olacaktır.

Arkadaşlar! Fransızların müstemlekât askeri hem sizin hem de bizim için tehlikeli görünüyor. Fakat 1857 Hint isyanını tetkik ederseniz, bu teşkilâtın iyi çalışırsak herhalde bize pek nâfi olacağını anlamakta gecikmezsiniz. Suriye için müttefikleri İngilizlerin Yordan şarkında bir emaret teşkili ile Fransız emperyalistlerine hazırlamakta oldukları tuzak ve sonra eski Suriye Emiri Faysal'ı Irak kralı yaparak bu cihetten Fransızlara karşı oynamak istedikleri oyun, bunlar arasında da yakında bize faydeli ve ferahbahş büyük ihtilâfların çıkacağını gösterir.

Yemen'de arkadaşlarımızla teşriki mesâi eden ve dört milyon halk tarafından münthep İmam Yahya'nın daha dün İngilizleri Hüdeyde'den koğmak suretile İngiliz emperyalizmine karşı gösterdiği mukavemet şayanı zikirdir.

Arabistan şibihceziresinin merkezinde Riyad Emiri İbnissuut da bu ecnebi tahakkümüne karşı mücadelede daimdir. Irak'ta da Trablus tahlisinde Afrika merkezine doğru yirmi milyon halk arasındaki mühim teşkilâtlarile bizimle teşriki mesai ederek Trablus ve Bingazi'nin tahlisine yardım etmiş olan Sünusilerin büyük reisleri Seyit Ahmetişşerif kardeşimizin etrafında toplanmış olan Necit Emiri İbnürreşit, Ganze reisi Hâcim ve Şemer reisi Cüheynilerin gittikçe tekemmül etmekte olan

mücadehat teşkilâtlarının öyle İngilizlerin uydurma kralları önünde aldanmıyacak ve kırılmayacak kadar kuvvetli olduğunu söylemekten geri duramam.

Burada İngilizlerin el'an yüz yirmi bin nefer beslemekte ve altmış milyon altın sarfetmekte olduklarını söylersem bu harekâtın ehemmiyeti anlaşılır.

İşte geçen sene Şark Milletleri Kongresinde Bakû'de zikrettiğimiz esasat sabit kalmak üzere beşeriyetin bütün ezilen kısmile refah ve hürriyeti umumînin teminine yürümekte azmetmiş olarak hepimiz için muvaffakiyetler temenni ederiz.

Arkadaşlar! Geçen sene de dediğimiz gibi emperyalistler arasında "1914"te başlamış olan harp hâlâ devam ediyor. Gözleri doymak bilmiyen bu canavarlar yere devirdiği mazlum milletlerin vücudu üzerinde daha çok didişeceklerdir. Yeter ki biz dünya ihtilâli için hazırlanmakta devam edelim de vakti münasibinde elbirliğiyle hareket ederek hep birlikte kurtulalım. [Zaman] Bizim lehimize çalışıyor, uyumayalım; cesaretle ilerliyelim. Elbette son galebe bizimdir. Çünkü biz mazlumuz.

"Elhak ya'leva vela ya'li aleyhi"

"Tarihî Mektuplar," 106-7, *Tanin* 24-25 Ocak 1945...

HALK ŞÛRÂLAR FIRKASI PROGRAMI

Birinci Kısım SİYASET-İ UMUMİYYE

Madde 1 — En meşrutî ve en müsavatperver hükûmetlerde bile vücuda getirilen müessesat-ı teşriyenin muhtelif esbab-ı içtimaiyye ve iktisadiyye tahtında maksad-ı müsavâtı ve hâkimiyet-i milliyeyi temin eylemekten pek uzak olduğunu gören ve mahallî idarelerden en büyük merkezî teşkilâta kadar hâkimiyet-i milliyeyi doğrudan doğruya kendi sây ü amelleriyle iktisab-ı hayat eden sınıf-ı ahalinin elde bulunduracak bir teşkilât vücude getirilmedikçe hürriyyet-i hakikiyye ve müsavât-ı kâmilenin tesisindeki adem-i imkânı nazar-ı dikkate alan fırka evvel emirde her türlü teşkilât-ı milliyenin bu esasat dairesinde tanzimini kendisi için düstur-ul-amel ittihaz etmektedir.

Madde 2 — Fırka, hâkimiyet-i milliyenin aynı esasat dairesinde temin ve takviyesi zmnında memleketin hukuk-u siyasiyye ve intihabiyyesine iştirak etmek hakkını yalnız memleketin bünye-i içtimâisine nâfi hususat ile iştilgal eden efradına hasr ü tahsis edecek ve muzır ve tufeylî bir hayat takip eden eşhasın bu hukuk-i siyasiyye ve intihabiyyeden istifadesine mâni tedabir ittihaz edilecektir.

Madde 3 — Milletın istikbal ve hayat-ı siyasiyye ve içtimâiyyesine bizzat ve bilâ-vasıta kendisinin temin-i hâkimiyeti ile aynı hey'et-i içtimaiyye dahilinde yaşamak isteyen efrad-ı millet arasındaki münasebât-ı içtimaiyye ve iktisadiyyeyi ve esas dairesinde tanzim ederek bu hey'et-i içtimaiyye haricinde kendi kendilerine idare olunmak arzusunu izhar eden milletlerin dahi bu haklarına riayet etmek fırkanın siyaset-i milliyedeki tarz-ı hareketini teşkil eder.

Madde 4 — Beşeriyetin yekdiğerini mânâsız ve bîsûd bir surette parçalamasından ibaret olan ve kuvvet ve iktidarın galebesinden başka bir mânâyı ifade etmeyen muharebeden suret-i kat'iyyede mücanebet ve muharebenin herhangi bir taraftan zuhur ve icra-yı tahribat etmesine mâni olunacak surette sarf-ı mesâî etmekle beraber beşeriyeti tufeylî hayattan kurtarmak ve bhusus bu tufeylî hayatın tevlid ettiği (Emperyalizm) belâsını bütûn cihandan kaldırmak maksadıyla ilân olunan mesâî herhangi bir tarafta zuhur ederse etsin bilâ-kaydû şart bu mesâîye zahîr olmak fırkanın siyaset-i harbiyye ve hariciyyedeki maksat ve gayesini teşkil eder.

Madde 5 — Şimdiye kadar cem'iyyet-i beşeriyye içinde bir vazife-i tanzimkârane ifa etmiş olan kapitalizm bugünkü bünye-i içtimaiyye ve şerait-i istihsaliyye itibariyle hassa-i tanzimiyyesini tamamen kaybettikten başka zekâ ve irfan-ı beşeri öldürecek ve kapitalizmin menafîinden istifade temin eden mahdut bir sınıf halkın istifadesi için beşeriyeti ilânihaye mahkûm-i esaret edecek ve istihsalâtın terakkisine mâni olacak bir şekil almış olduğu ve artık şerait-i içtimaiyyenin tebdilî bir zaruret-i içtimaiyye haline inkılâb ettiği bir zamanda yerli ve ecnebî hiçbir kimsenin diğeri için sây yinden gayr-i meşru surette istifade temin ederek bu suretle esbab-ı sây ü amelî ve köylü erbab-ı üçüratın bu tarz-ı içtimaiyyatın ücretli esirleri haline inkılâb etmemesini teminen kat'i bir hatt-ı hareket takip eylemek ve sanayi ve ziraatın temin-i inkişafı ile memleket-i ahali arasındaki bir sây-i müşterekin bütûn fevaidinden istifade ettirmek fırkanın gaye-i iktisadîsi dahilindedir.

Madde 6 — Herhangi teşkilât-ı siyasiyye-i hâzıra ile idare edebilmek hakkı kabul ve teslim olunmadığı ve milletın bünye-i içtimâisi bu tarz ve kaide tahtında tanzim ve tensik edilmediği takdirde o milletın saadet ve hürriyyet-i hakikiyyesinin temini birçok esbab-ı iktisadiyye ve içtimaiyye dolayısıyla gayr-i kaabil-i husûl bulunmaktadır. Bu suretle bu gayeyi umum millete telkin edecek bir ilim ve irfan-ı hakikî ve sây ü amelde bir vahdet-i intizamkârane temini ve erkek ile kadın arasında sây ü amelde hiçbir fark kabul etmeyecek bir tarz-ı mesâî tesisi suretiyle yeni bir hayat-ı içtimaiyyenin temin ve tesisi fırkanın siyaset-i içtimaiyyesini teşkil eder.

Madde 7 — Karye, nahiye, kaza ve vilâyet teşkilâtı gibi idare-i dahiliyye teşkilâtında bu cüz-i idarîlerden herbirinin idare-i mahalliyyelerinin tanzim ve idaresi hakkının mahallî şûrâ hey'etlerine terki ve hey'et-i umumiyye arasındaki âhenk ve intizam-ı mesâiyi temin zımında idare-i merkeziyyelerde vücuda getirilecek bilcümle teşkilâtın yine şûrâlar esasatına müstenid olmasının temini fırkanın idare-i dahiliyyedeki umde-i esasiyyesidir.

Madde 8 — Silsile-i memurîn, polis, jandarma vesaire gibi teşkilât-ı müteferriasından mürekkep olan (Bürokrasi) tarz-ı teşkilâtı her vakit sınıf-ı tahakküm veya o günkü kuvvet ve iktidarı elde bulunduran herhangi bir fırka-i galibenin vasita-i cebr ü tahakkümü olarak hukuk-i milliyyeye müteallik hususatta hiçbir kabiliyet gösterememekte oldukları hakayik-i içtimaiyyeden bulunduğu efrad-ı milletin umûr-i devleti bizzat idare edebilmeleri imkânının behemehal temini ve bu maksadı istihsal için adliye memuriyetleri dahi dahil olduğu halde ahaliye kendi memurlarını intihap edebilmek hak ve selâhiyetinin itası ve seviyye-i irfanın yükselmesine müteallik tedabir-i ciddiye ittihaz olunarak bu suretle hükûmet teşkilâtının tamamen bir halk teşkilâtına kalb ve ifrağı ve bu suretle devlet kuvveti denilen bir sınıf-ı mütehakkimün veya galip bir partinin bu kabîl vesait-i icraiyyesinden başka bir şey olmayan muhassala-i kuvânın tamamen milletin kendi eline tevdi ve ircâi kezalik fırkanın siyaset-i dahiliyyesi icabatındandır.

Madde 9 — Hürriyet-i içtimâ, hürriyet-i matbuat ve her nevi cem'iyet teşkil edebilmek gibi hukuk-i beşerin en tabîi kavaidinden olan hürriyetler bugünkü tarz-ı tatbikat itibarıyla tamamen mütehakkim bir sınıfın vesait-i icraiyyesinden ve yalnız bu sınıfın temin-i tahakkümü zımında istifade edebileceği hususattan ibaret kalmaktadır. Fırka, bu hukuk-i hürriyetin [*y a z m a d a s. 2*] doğrudan doğruya milletin eline intikal ve matbuat ve cemiyetlerin hayat-ı tufeylâne süren halkın tesirat-ı maddiyye ve maneviyyesinden istihlâsını ve halka doğrudan doğruya vesait-i neşriyye ve tabiiye ihzar ve itasını vezaif-i esasiyyesi cümlesinden addeder.

İkinci Kısım SİYASET-İ UMUMİYYE-İ DAHİLİYYE

Birinci Fasil — Zât-ı Şahane ve Hukuk ü Selâhiyeti

Madde 10 — Türkiye halk hâkimiyetine müstenid ve şûrâlar usul-i idaresi şeklinde ber-vech-i âti teşkilât-ı esasiyye ve dahiliyye ile idare olunacaktır:

Hanedan-ı Osmaniyyeden olan zât-ı şahane İslâm'ın halifesi ve Türkiye'nin hükümdarıdır. Zât-ı şahane vazife-i hilâfeti (Meclis-i İslâm) tarafından müntehap Şeyhülislâm vasıtasıyla ifa eder. Şeyhülislâm, münhasıran umur-i diniyye ile iştigal ederek doğrudan doğruya makam-ı hilâfete merbut ve Meclis-i İslâma karşı mes'uldür.

Madde 11 — Zât-ı şahanenin vazife-i hükümdarîsi rey-i âm usuliyle ve aşağıda gösterilen surette teşekkül edecek olan "Şûrâ-yi Umumî" tarafından intihap olunan hey'et-i vükelâ tarafından ifa olunur. Zât-ı şahane her iki tarafın mukarreratını kabul ve tasdik eder. İttihaz ve tasdik olunan mukarrerattan ve bunların icraatından dolayı zât-ı şahaneye bir mes'uliyet terettüp etmez.

İkinci Fasil — Şûrâ-yi Umumî, Şûrâlar ve İdare-i Dahiliyye-i Memleket

Madde 12 — Türkiye'de hâkimiyet-i milliyye "Şûrâ-yi Umumî"ye mevdu olacaktır. Selâhiyyet-i teşriyye ve selâhiyyet-i icraiyye tamamen Şûrâ-yi Umumî'nin vazife ve selâhiyeti dahilindedir. Şûrâ-yi Umumîden başka hiçbir teşkilât umur-i hükûmette ve vezaif-i teşriyyede hâkim olamaz.

Madde 13 — Şûrâ-yi Umumî vazife-i teşriyyesini ve bilcümle umûr ve muamelât-ı hükûmet üzerindeki hâkimiyet ve teftiş [hukukunu] (?) doğrudan doğruya ifa edeceği gibi herhangi bir nezarete ait vezaif-i icraiyyesini dahi bilâ-vasita kendi aralarından tefrik ve intihap edeceği "Hey'et-i Vükelâ" marifetiyle icra eder. Hey'et-i Vükelâ idare-yi hükûmete müteallik vezaiften ve fırkanın prensiplerini ve programını en serî ve sahih bir surette tatbik ve icra etmek gibi vezaif-i saire-i esasiyyesinden dolayı Şûrâ-yi Umumî'ye karşı mes'uldür. Hey'et-i Vükelânın riyaseti ile Şûrâ-yi Umumî riyaseti şahs-i vâhitte içtimâ edemez.

Madde 14 — Türkiye'de elli haneyi ihtiva eden her köy bir idare-i muhtare teşkil eder. Bu köylerin rençber ve köylü ve amele tarafından müntehap ve beş kişiden mürekkep bir şûrâsı vardır. Bu şûrâ aynı zamanda hey'et-i icraiyye vazifesi ifa eder. Köy şûrâsı âzâsından her biri münavebe ile vazife-i riyaseti ifa eder. Köyün idare memurunun intihabı bu şûrâya aittir. Bu memurun daimî bir kâtibî vardır. Memur mühim hususatta şûrânın reyine müracaata mecburdur. Memurun bilcümle muamelât ve harekâtı şûrânın teftiş ve kontrolü altında bulunacaktır.

Madde 15 — Bu'd ü mesafe ve icabat-ı iktisadiyye ve içtimaiyye nazar-ı dikkate alınarak muhtelif köyler bir "nahiye" teşkil ederler. Her nahiyeyi teşkil eden köylerin şûrâ âzâlarından aded-i nü-

fus nazar-ı itibare alınmak üzere intihap olunan âzâların içtimâyle nahiyeye merkezinde her sene için bir kongre teşekkül eder. Bu kongre nahiyeye müteallik mesail-i umumiyyeyi müzakere ve taht-ı karara aldıkları gibi içlerinde nahiyeye mecmu-i nüfusu nazar-ı itibare alınarak muayyen âzâlarını bir hey'et-i icraiyye olmak üzere intihap ederler. Bu hey'et-i icraiyye kongrenin mukarreratını takip ve tatbik etmek ve nahiyeyi teşkil eden karyelerin şûrâları arasında bir ittihad-ı mesaî vücuda getirmek vazifesiyle mükellef bulunurlar. Bu hey'et-i icraiyye nahiyenin bilcümle umûr ve muamelât-ı sairesini hüsn-i tanzim ve idare eder. Nahiyeye müdürünün bilcümle muamelâtının teftiş ve takibi ve icraat-ı sairesinin göz önünde bulundurulması kezalik bu hey'et-i icraiyyenin teftiş ve nezareti altında bulunur.

Nahiyeyi teşkil eden bu karyelerin bu vezaif-i umumiyye ve müşterekelerinden maada diğer karye şûrâları misillü vezaif-i mahalliyye ile işğal etmek üzere her nahiyeye merkezinde dahi ayrıca bir mahallî şûrâ bulunur. Bu şûrâların idare-i umumiyyeye ait hukuk ve selâhiyeti diğer karye şûrâları derecesinde olup nahiyeye merkezinde teşekkül etmeleri itibariyle diğer karyelerin muamelât-ı dahiliyyesinde bir vazife-i tanzimkâraneleri yoktur. Bu hak ancak kongreye ve onun tarafından intihap olunan nahiyeye hey'et-i icraiyyesine aittir.

Madde 16 — Müteaddit nahiyelerden yine münasebat-ı mevkiyye ve iktisadiyye gözetilerek kazalar vücuda getirilir. Kaza merkezinde diğer nahiyeye merkezlerinde olduğu gibi aynı vazife ve selâhiyet ile birer şûrâ bulunacağı gibi her kaza merkezinde o kazayı terkip eden nahiyelerin şûrâları âzâsı meyanından aded-i nüfus nazar-ı dikkate alınmak üzere tefrik ve intihap olunan âzâların içtimâ suretiyle her sene bir kongre akdolunacaktır. Bu kongre kazayı teşkil eden nahiyeler arasındaki her türlü mesail-i müştereke ve umumiyyeyi tanzim etmekle beraber âzâsı meyanından aded-i nüfus itibariyle bir "Hey'et-i İcraiyye" teşkil edip vazife-i teftiş vesaire bu hey'et-i icraiyye marifetiyle icra olunur. Memurîn-i mahalliyyenin tefrik ve intihabı vezaif-i icraiyyenin bu hey'et âzâsı meyanında suret-i tevzi ve taksimi kezalik bu hey'et-i icraiyyenin vazife ve selâhiyeti dahilindedir.

Madde 17 — Müteaddit kazalardan vücuda getirilerek livâ cüz-i idarîlerinde dahi merkez livâ muamelât-ı mahalliyyesiyle işğal etmek üzere birer şûrâ bulunacağı gibi livâyı teşkil eden kaza [y a z m a d a s. 3] şûrâları tarafından aded-i nüfus nazar-ı itibare alınmak şartıyla her sene birer kongre in'ikad edecek ve bu kongre dahi kezalik âzâları meyanından aded-i nüfus nisbetinde muayyen âzâsını tefrik-i intihap ederek kazalar arasındaki muamelât ve münasebat-ı umumiyyeyi tanzim ve idare etmek selâhiyyetini bu hey'et-i icraiyyeye tevdi eyleyecektir. Bu kongre ve hey'et-i icraiyyenin hukuk ve selâhiyyet-i kanuniyyesi dahi diğerlerinin tamamen aynıdır.

Madde 18 — Muhtelif livâlardan mürekkep bir daire için Şûrâ-yı Umumî tarafından müntehap ve Şûrâ-yı Umumî âzâlarından birinin riyaseti altında muhtelif mütehassıs memurlardan mürekkep olmak üzere bir hey'et-i teftişiyeye bulunacak ve bu hey'et-i teftişiyeye mesaî-i cem'iyyeyi Şûrâ-yı Umumî ve merkez-i hükûmet namına teftiş edecek ve mahallinde tetkik ve icabatı icra edecektir.

Madde 19 — Livâları teşkil eden devair-i intihabiyyeden her livânın aded-i nüfusu nazar-ı dikkate alınmak üzere intihap edilecek âzâ her sene merkez-i hükûmette bir kongre aktederler. Bu kongre umum Türkiye'nin en âli meclisi ve selâhiyet-i teşriyye ve icraiyyenin temerküz ettiği en âli makamdır. Bu kongre aded-i nüfus itibariyle içlerinden intihap eylediği muayyen âzâları bil-intihap bir "Şûrâ-yı Umumî" teşkil ederler. Kezalik Şûrâ-yı Umumî âzâlarından intihap olunacak âzâlar Ahali Vekilleri Meclisi'ni teşkil eder. Ahali vekillerinden her biri vezaif-i umumiyye-i hükûmetten bir kısmını deruhte ederek bilcümle selâhiyyet-i icraiyyelerinin suret-i ifasından dolayı Şûrâ-yı Umumî'ye karşı mes'uldürler. Vezaif-i hükûmeti memurîn-i mahalliyye marifetiyle ve vazife-i teftişleri Şûrâ-yı Umumî namına ifa-yi vazife eden hey'et-i teftişiyeye marifetiyle veyahut herhangi bir şube-i idariyye için kendi teşkil edecekleri sair hey'et-i teftişiyeler marifetiyle icra ederler.

Madde 20 — Herhangi bir şûrâ veya Şûrâ-yı Umumî âzâları kendi müntehiplerine karşı mes'ul oldukları gibi ef'al ve hareketlerinden ve tarz-ı mesâilerinden kezalik kendilerini intihap eden müntehiplere karşı her vakit izahat vererek onları tenvir etmek mecburiyyetindedirler. Müddet-i intihabiyyeleri zarfında fırka programına müteallik yolsuz hareketlerinden ve rehavet ve adem-i iktidarlarından dolayı müntehiplerinin itimadını zayıf eden âzâ Şûrâ-yı Umumîden çekilmeye mecburdur. Yerlerine yeniden intihap olunur.

Madde 21 — Yirmi yaşını ikmal eden her şahıs doğrudan doğruya şûrâlara âzâ intihap etmek ve intihap olunmak hakkını haizdir.

Müntehip ve müntehap olmak hakkını haiz olmayan eşhas şunlardır:

- 1) — Murabahacılık ve ihtikâr gibi hasis vesait-i maişet ile geçinmeyi itiyat eden eşhas,
- 2) — Şûrâlar tarafından intihap olunmayıp doğrudan doğruya nasp ve tayin suretiyle ifa-yi vazife eden memurîn-i mülkiyye ve ilmiyye ve askeriyeye (hizmette buldukları zaman),
- 3) — Cemiyete nâfi bir vazife-yi içtimaiyye ifa etmeyerek yalnız kendi iradiyle geçinenler.

Madde 22 — Şûrâ-yi Umumî âzâlarının ticaretle iştigalleri ve bizzat veya bil-vasita veya teşkilât-ı hükûmetten bil-istifade kendilerine veya yakın akrabasına bir menfaat-i maddiye temin edecek teşebbüsât-i ticariyye ve sınaîyye ve umraniyyeye girişmeleri memnudur. Aksi halin sübutu âzâlık haklarının ziyânı mucib olacaktır.

Madde 23 — Memleket idare-yi dahiliyyesinde firkanın istinat eylediği prensiplerden sekizinci maddede gösterilen bürokrasi usul-i idaresinin tamamen ortadan kaldırılmasını temin edecek tedabir cümlesinden olmak üzere adliye memuriyetleri dahi dahil olduğu halde bil-cümle silsile-i memurînin ve polis ve jandarma rüesası gibi vesait-i icraiyye-i hükûmetin intihap suretiyle ahali tarafında intihabı temin olunacaktır.

Madde 24 — Bürokrasi hayatının değiştirilmesi zımında firkanın kabul ve tatbikini deruhte eylediği prensip teşkilât-ı hükûmeti tamamen bir sınıf-ı mütehakkimin vasita-i icraiyyesi olmaktan çıkararak bunları bir cemiyetin teavün ve sây-i müteakabili esasına istinat eden efrat ve müstahdemi-ni şekline ifrağ etmek ve hakk-ı intihabı ahali yedine bırakarak memurların bir memuriyete tayin olunmazdan çok zaman evvel ahali kitleleri arasına karışarak onların ahval-i ruhiyye ve ihtiyacat-ı içtimaiyyelerine kesb-i vukuf etmelerini temin ederek teşkilât-ı hükûmetin nâfi bir cemiyet idaresi haline istihalesini temin etmekten ibaret olduğunu fırka esas itibariyle kabul ve bütün tatbikat ve icraatını bu esas dairesinde tanzim ve idare edecek ve bu suretle halk ile hükûmet arasındaki ikiliği bertaraf ederek halkın kendi işlerini kendilerinin görmesini temin edecektir.

Fasil 3 — Münasebat-ı Milliyeye

Madde 25 — Türkiye'de sâkin milletler ekalliyet ve ekseriyyet nazar-ı dikkate alınmaksızın aynı hukuk-i mütesaviyye ve siyasiyyeye malik olacaklardır. Vaziyet-i etnografiyye itibariyle bir kısım ahalinin hukuk-i siyasiyyesini istimale imkân kalmayan mahallerde ekalliyetin hukuk-i siyasiyyesini temin edecek tedabir ve mukarrerat ittihaz olunacağından ve bu suretle ekalliyetin hukuk-i siyasiyyesinden istifadesi imkânı ihzar olunacaktır.

Madde 26 — Türkiye'de sâkin olup madde-i sâlifede gösterildiği veçhile hukuk-i mütesaviyyeye malik olan her şahıs firkanın siyasi programı dairesinde hareket ettiği müddetçe hukuk-i siyasiyyesi her suretle mahfuz kalacağı gibi emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelâta iştirak etmeyen ve bu mesâiyi fiilen ve mânen ihlâl [*y a z m a d a s. 4*] eden ekalliyet dahi milliyetleri nazar-ı dikkate alınmaksızın ancak bu kabîl harekâta ictisar eden diğer ekseriyyetin mensup olduğu millet efradı sıfat ve suretinde hukuk-i siyasiyyeden mahrum edilebileceklerdir.

Madde 27 — Müstemleke siyaseti fırkaca hukuk-i beşere vukubulan tecavüzatın en zâhiri ve emperyalizmin en ziyade aleyhine mücadele olunması icab eden bir şekli-i maddîsi olmak üzere telâkki olunmaktadır. Binaenaleyh fırka müstemlekelerin bizzat tayin-i mukadderatlarına kendilerini hâkim ve sahip addettiği gibi müstemlekelerin henüz bu haklarını kendilerinin ifa edemeyeceği fikir ve kanaatini dahi hiçbir suretle bir medar-ı mazeret olmak üzere kabul edemez. Fırka müstemlekelerin bu yoldaki inkişaf ve hürriyetlerine her suretle müzahir olmayı bir prensip olmak üzere kabul eder.

Madde 28 — Fırka münasebat-ı hariciyyesini tanzim ve idarede milliyet prensiplerini nazar-ı dikkate almayacaktır. Herhangi millete mensup olursa olsun firkanın âmal ve efkâr dairesinde bir hatt-ı hareket ittihaz etmiş olan her millet ile ve hususiyle şûrâ usulünü kabul etmiş olan milletlerle sıkı bir rabita-yı itilâf husule getirilmesini ve imkân ve hâlin müsaadesi derecesinde bu milletlerin tanzim-i hâllerine yardım olunması firkanın siyaset-i muayyenesi icabatındandır.

Fasil — 4 Umûr-i Askeriyye

Madde 29 — Mecburiyyet-i askeriyye umum efrad-ı millete âm ve şâmil olup din ve mezhep farkı ve vaz'iyet-i içtimaiyyedeki fark ve tefavüt velhasıl bu kabîl sair esbab hizmet-i askeriyyeden istisnayı icap edemez.

Madde 30 — Daimî hizmet-i askeriyye harb devam ettiği müddetçe tatbik olunacaktır. Zaman-ı sulhte ordu milis haline ifrağ olunacaktır.

Madde 31 — Mesâi-i umumiyyenin şûrâlarca tarz-ı tanzim ve idaresi icabatından olmak üzere bazı hidemat-ı umumiyyenin ifası için hükûmet ahaliyi iş ordusu halinde seferber edebilir.

Madde 32 — Efrad-ı askeriyye ile zabitan hukuk-i siyasiyye itibariyle aynı derecede addolunacak ve âmirlik hakkı yalnız vezaif-i askeriyye dolayısıyla emir ve kumandaya mahsus olacaktır.

Madde 33 — Küçük zabıt teşkilâtına ehemmiyet verilerek ufak kıt'aların efrad-ı ahali arasından yetiştirilmiş eşhas elinde bulunması temin edilecek ve bu suretle ordunun dahi içinden ayrıldığı kütle-i halkın tâbi tutulduğu veçhile kendi idaresine sahip bir hale ifrağına çalışılacaktır.

Fasıl — 5 Siyaset-i İktisadiyye

Madde 34 — Siyaset-i iktisadiyyede beşinci maddede gösterilen fikir ve kanaat-i siyasiyyeye sâlik bulunan fırka bir taraftan sanayi ve ziraatte memleketin terakkisi ve bir taraftan memleketi bir sây-i müştereke tâbi tutarak bunun fevaidini umuma teşmil etmek yolundaki gayelerinin istihsalı zımında evvel-emirde istihsalâtı tanzim ve saniyen istihlâkâtı tufeyli bir hayat süren eşhasın yedindenden kurtarmak gayesini kendisine rehber ittihaz edecektir.

Madde 35 — İstihsalâtın tanzimi için evvel-emirde küçük sanayi erbabını biraraya toplamak ve bunları her türlü vesait-i maddiyye ve maneviyye ile takviye ederek makine istimal eder bir hale getirmek ve kuvâ-yi maddiyye ve maneviyye ve sây ü amellerini memlekete en ziyade istifade-bahş olacak bir şekle ifrağ etmek için teşkilât-ı mahsusa vücuda getirilecektir.

Madde 36 — Bir sınıfa mensup olup gerek müçtemian ve gerek müteferrikan çalışan erbab-ı sanâtin tanzim-i mesâisi zımında bunların bir esnaf ittihadı vücuda getirmeleri temin olunacaktır. Ve bu suretle muhtelif esnaf ittihatlarına dahil olan sanayi erbabı tarafından intihap olunacak vekil-ler marifetiyle (Umum Esnaf İttihadı Cemiyeti) teşkil olunacaktır.

Madde 37 — Esnaf ittihadı cemiyetlerine iştirak etmek bütün esnaf efradı için mecburîdir. Esnaf ittihad[ı] cemiyetlerine mensup olan âzâların daire-i intihabiyyeleri her neresi olursa olsun esnaf ittihad[ı] cemiyetleri namına (Şûrâ-yi Umumî)ye vekil intihap etmek hakkını haiz olacaklardır.

Madde 38 — Esnaf ittihad[ı] cemiyetleri mensup oldukları esnafın terfi ve ikdâr ve memleketteki istihsalâtın derece-yi azamîye iblâğı ve sâât-ı mesâinin tanzimi ve ücretlerin takdiri gibi husus-ât ile alâkadar olacak ve bunların bu hususlardaki mukarreratı mahallî şûrâlarca nazar-ı dikkate alınacaktır.

Madde 39 — Esnaf ittihadları diğer taraftan amelenin seviyye-i zihniyyelerinin yükselmesi ve memleketin iktisadiyyatının tanziminden bizzat amelenin alâkadar olacağına amele arasında neşr ü telkin ve sây ü amelin tanziminden başka kapitalizmin tahripkâr usul-i mesâisinden kurtulmak imkânı olmadığını neşr ü tamim vazifesiyle de mükellef addolunacaktır.

Madde 40 — Bir taraftan istihsalât tanzim ve memleketin kuvve-i muhassalası hadd-i azamîsine irca edilmekle beraber, diğer taraftan istihlâkâtın eşhas-ı hususiyye marifetiyle icrasına mâni tedabir ittihaz ederek istihlâkâtın kooperatif şirketleri ve hükûmetçe teftiş ve kontrole tâbi sair müessesat vasıtasıyla icrası taht-ı temine alınacaktır.

Madde 41 — Kooperatif teşkilâtının en nâfi ve müsmir bir şekilde ve memleketin her tarafına müteammim bir tarzla icrası ve kooperatiflerin ahalinin ihtiyacını katiyyen tazyik [*y a z m a d a s.5*] etmeyecek surette bil-cümle mahsulâtı elde ederek bu hasılatı en nâfi bir tarzda erbab-ı ihtiyaca tevzi etmesini temin etmek üzere kooperatiflerin sūr'atle teşekkülü ve temin ve tevsi-i faaliyetleri ve muamelât-ı dahiliyyelerinin tanzimi hususunda hükûmetçe hiçbir muavenet diriğ edilmeyecek ve bunların eşhas sermayesine veya hisse senedatına müstenit olmasından ziyade millet sermayesiyle teşekkülleri tercih ve tatbik olunacaktır.

Madde 42 — Lüzum ve icap ettiği takdirde bazı nevi mahsulâtın doğrudan doğruya hükûmetçe muayyen kavaid-i istihsalıyyeye tâbi tutulması ve istihsalâtın kezalik muayyen bir tarzda toplanarak bütün ahalinin ihtiyacı nisbetinde ve muntazam bir usul-i tevzi altında tevzi ve taksimi taht-ı karara alınabilecektir.

Madde 43 — İstihsalâtın harice çıkarılması tamamen serbest bırakılmayacak ve istihsalât ve istihlâkât arasındaki muvazeneye hâlel gelmemek üzere şûrâların bu kabîl hususatı daima nazar-ı dikkate alarak ona göre tedabir ittihaz etmeleri temin edilecektir.

Madde 44 — Hariçten celp ve dahilde istihlâk olunacak emval ve eşyanın tedarik ve celbi kezalik kavaid-i muayyeneye tâbi tutulacak ve tercihan istihlâkât ve ithalât kooperatifleri marifetiyle icra olunacak olan bu ithalâtın daima ihtikâra mâni olacak ve halkın ihtiyacı nisbetinde bir suret-i âdilânede tevziini temin edecek kavaid dairesinde cereyanı temin edilecektir.

Madde 45 — Gerek memleket dahilinde elde edilen ve gerek hariçten celp ve ithâl olunan mevadd-i iptidaiyyenin bil-cümle fabrikaların ve küçük erbab-ı mesâinin ihtiyacını temin edecek ve şahsî ticaretlerin monopol altında bulunmayacak bir surette taksim ve tevzii ve bu suretle bir taraftan istihsalâtın tanzimi ve diğer taraftan ihtikârın önünün alınması esnaf ittihad[ı] cemiyetleri vasıtasıyla hükûmetçe temin olunacaktır.

Madde 46 — Bil-cümle vesait-i istihsalıyye cemiyetin mülk-i müştereki haline ifrağ olunarak herkes kabiliyyeti nisbetinde bir hizmet-i umumiyyede istihdam ve herkes sây ü amelinin derecesi nazar-ı dikkate alınmaksızın lüzum ve ihtiyacı nisbetine [nisbetinde] bir hisse ita olunarak istihsalât ve istihlâkatta bir adalet-i mutlaka temin olununcaya değin bir taraftan istihsalâtın tezyidi ve diğer taraftan istihlâkâtın tanzimi gayesini takip edecek olan fırka bu gayeye vüsul bularak erbab-ı sây ü

amelin her türlü eksplüatasyondan istihlâsını temin edinceye kadar şimdilik istihlâtin tezyidi ve istihlâkatın tanzimi hususunda erbab-ı sây ü amelin hiçbir suretle zarar görmemelerini temin edecek tedbir ittihaz eyleyecek ve mahsulâtın elde edilmesinde makûl bir usûl takip edeceği gibi istihlâ ve istihlâkâtın makul ve mutedil fiyatlar dairesinde cereyanını temin etmekle beraber hükûmet sermayesiyle teşekkül eden kooperatifler de husule gelen kârı sermayeye zammederek kooperatifler muamelâtının tevsi ve teşmilini nazar-ı dikkatte bulunduracaktır.

Fasıl — 6 Umûr-i Ziraiyye

Madde 47 — Memlekette ziraat ve her nevi sanayi-i ziraiyyenin inkişafı ve köylü ve rençber hayat-ı içtimaiyyesinin tanzim ve tensiki zımında fırkanın ittihaz eylediği gaye-yi esasiyye bir taraftan köylü ve rençberin şahsiyyetini temin etmekle beraber diğer taraftan küçük ziraat eshabını himâye ederek bunların makine istimal edecek ve ziraat-ı cesîme icra edilebilecek bir kabiliyyet-i ziraiyyeye ref' ve bu suretle memleketin hayat-ı içtimaiyyesine köylü ve çiftçinin en nâfi bir uzuv olmasını temin edecek tedbir-i maddiyye ve fiiliyye ittihaz etmekten ibarettir.

Madde 48 — Bu iki gaye-i esasiyyeye vüsul için evvel-emirde rençber ve köylüye ve ziraatle iş-tigal eden her şahsa kendi işesiyle beraber memleketin hayat-ı içtimaiyye ve umumiyyesinin teminine yardım edecek bir mikyasta icra-yı ziraat edebilmesini temin edecek bir kısım arazi temin ve ita olunacaktır. Kezalik rençber ve köylünün her türlü tufeyli bir hayat süren eşhas ve teşkilâtın müdahâlâtından ve bu suretle istihlâtu tenkis ve hayat-ı umumiyyeye zarar veren her türlü tesirattan âzâde bir hayat-ı sây ü amele tâbi olmasını temin edecek tedbir-i fiiliyye ittihaz olunacaktır.

Madde 49 — Köylü ve rençber ve erbab-ı ziraate tefrik ve ita olunan arazide ziraat-ı cesîme icrası suretiyle bir taraftan doğrudan doğruya köylünün menfaat-i içtimaiyyesinin ve diğer taraftan umumî hayat ve refah-ı içtimainin tanzimi nazar-ı dikkate alınarak bu kabîl rençber ve köylüleri usul-i ziraatte ve müşterek makine ve âlât ve edevat istimalinde birleştirmek ve şûrâ çiftlikleri tesis etmek ve muhtelif köy ve karyeleri lüzum ve imkân derecesinde müşterek bir sây ü amele tâbi tutmak kezalik fırkanın programı iktizasındandır.

Madde 50 — Küçük sanayi eshabını ve küçük çiftliklerin ziraat-ı cesîme usulünden istifadelerini temin etmek için istihlâ-i ziraat kooperatifleri tesis ve teksir edilecektir.

Madde 51 — Köylüye tefrik ve taksim olunan arazide ziraat etmek ve bu suretle istihlâti mütezayid bir tarik-i faal ve müsmire isâl etmek üzere ziraat bir mecburiyyet ve mükellefiyyet-i ziraiyyeye tâbidir. Bu suretle arazisini bilâ-sebep ziraat etmeyen eşhas bu araziye tasarruftan men' olunacaktır.

Madde 52 — Köylü ve erbab-ı ziraat arasında hükûmetçe tedarik ve tevzi ve taksim olunan arazi hakk-ı ziraat sahiplerinin malî addolunmayıp umumun mülk-i müştereki ad ve itibar olunacaktır. Binaenaleyh eshab-ı ziraatin bu kabîl araziye satarak ellerinden çıkarmaları caiz değildir. Bu kabîl arazi hakkında usul-i veraset carî olduğu gibi müteveffanın veresesinin ihtiyacına kâfi gelmeyen arazinin tezyidi dahi fırkanın cümle-yi makasidindedir.

Madde 53 — Köylüler üzerinde ihtikâr ve tahakküm ve tegallüp suretiyle istihlâtin tezyid ve hayat-ı umumiyyenin tanzim ve tensikine mâni olacak her türlü teşebbüsât en ağır mukabele-i maddiyye ve fiiliyye ile men' olunacak ve bu kabîl harekâta cür'et edenler hakkında ahkâm-ı müzeyyele tatbik ve icra edilecektir.

Madde 54 — Bir şahsın şahs-ı âhar tarafından istimtâan istihdamının men'i fırkanın umde-i esasiyyesinden olmakla beraber ziraatin teşvik ve tevsi zımında fakir köylü ve erbab-ı mesâinin diğerlerinin arazisinde çalışması yani istihlâti umumiyyeye iştirakleri halinde bu kısım halkın en nâfi ve eksplüatasyondan uzak bir tarzda istihdamının temini her neye mütevakkıf ise tevessül edilecektir. [Y a z m a d a s . 6]

Madde 55 — Ecnebi sermayesinin ve vesait-i istihlâliyyesinin memleketin inkişaf-ı iktisadîsi yolundaki iştiraki tanzim etmek vazifesi hükûmetçe tanzim ve idare edilecektir. Bu sermayenin fırkanın prensipleri dairesinde ve memleketin inkişaf-ı iktisadî ve içtimaisine en ziyade müsmir bir tarzda tanzim ve idaresinin temini fırkanın makasid-i mahsusası cümlesindedir.

Madde 56 — Vergilerin tarh ve tahsilinde nazar-ı dikkate alınacak en mühim cihet memleketteki istihlâti tezyid edecek ve tufeyli bir hayat süren eşhasın bu istifadelerini fiilen men' edecek bir esasa müstenit olmasından ibarettir.

Fasıl — 7 Siyaset-i Maliyye, Bankalar

Madde 57 — Bilâ-vasita alınan vergilerde mütezayid servet vergisi esas kabul ve tatbik edileceği gibi bilâ-vasita istihlâ olunan vergiler dahi memleketin kuvve-i istihlâliyyesi ve hariçten celp

olunacak malın dahildeki kuvve-i istihsaliyyeyi tezyide olan kabiliyet ve lüzumu nazar-ı dikkate alınarak usul-i himayeye veya serbest bir usule tâbi tutulacaktır.

Madde 58 — Vergi tarh ve tevziinde masarifata mukabil varidat temini gayesi takip edilmekle iktifa edilmeyerek daima memlekette istihsalât ve istihlâkâtı tanzim edebilecek bir kabiliyyet-i içtimaiyye vücade getirilmesine muktezi bir fazla-i varidatın temini siyaset-i iktisadiyye cümlesinden bulunmaktadır.

Madde 59 — İstihlâkâtın tanzim ve tensiki ve istihsalâtın bir vesile-i ihtikâr ve menfaat olmaktan kurtarılması zımnında memleketin hayat-ı içtimaiyyesini tazyik etmemek şartıyla doğrudan doğruya hükümetçe muhtelif inhisarlar tesisi ve liman inşaatı ve madenlerin işletilmesi gibi teşebbüsât-ı nâfia ve maliyyenin aynı hedefe müteveccih muayyen bir plân dairesinde vücade getirilmesi firkanın siyaset-i maliyyesine müstenid metalibat cümlesindedir.

Madde 60 — Memleket dahilinde icra-yı faaliyyet eden bankaların mümkün olduğu takdirde birleştirilerek bir millî bankaya ifrağı temin olunacaktır. Bu suretle vücade getirilecek millî banka kapitalizm tarz-ı mesaîsinden ayrılarak bütün mesaî ve faaliyyetini memleket dahilindeki kuvve-i istihsaliyyenin tezyidi noktasına atfetmeye ve kezalik aynı maksatla vücade getirilecek diğer müessesatı bir himaye-i mahsusa altında bulundurmaya veya bizzat yeniden bu kabîl müessesat vücade getirmeye sarf etmesi temin olunacaktır.

Fasıl — 8 Umûr-i Adliyye

Madde 61 — Umur-i adliyyede halkın vicdan-ı adaletinin icra-yı ahkâm edebilmesini teminen halk arasından müntehap âzâlardan müteşekkil ve bir dereceden ibaret mahkeme teşkilâtı kabul olunacak ve usul-i muhakemedeki lüzumsuz ve fuzulî merasim ve kavaid lâğvolunarak onun yerine adaletin en serî ve en ziyade vicdan-ı halka muvafık bir tarzda teminini tekeffül eyleyecek yeni usuller ikame olunacaktır.

Madde 62 — İcabat-ı mahalliyyeye göre yine halk tarafından müntehap seyyar sulh hâkimleri ve seyyar diğer mahkemeler teşkilâtına ehemmiyet verilerek bu suretle adaletin her türlü vesait ile neşr ü tamîni teshil olunacaktır.

Madde 63 — Şimdiye kadar men' ve terhip ve ibret-i müessire gibi avamil ve nazariyata istinad eden hakk-ı mücazatın bu esaslarının tebdili ile herkesin cemiyet-i beşeriyye içinde deruhte edeceği vazife-i sây ü amelînin ehemmiyeti kendisine anlatılmak ve bu suretle halk arasında bir vicdan-ı içtimâî vücade getirilmekle beraber bu vicdan-ı içtimâî hilâfına hareket eden eşhasın terbiyesinde bir fikr-i intikamdan ziyade vicdan-ı içtimâîsine âriz olan nevakısın esbabı taharri olunarak bu esbabın ref' ve izalesini mütekeffil bir takım kavaid dairesinde mücrimin ıslah-ı ahvaliyle müterafik bir usul-i tecziye ve daha doğrusu bir usul-i terbiyyeye tâbi tutmak firkanın âmali cümlesindedir.

Madde 64 — Tevkifhane ve hapishanelerin bu noktadan yeniden tanzim ve tensiki ve buralarda mücrimlerin ahval-i ruhiyelerinin daimî bir müşahede-i içtimâî altında bulunduracak sıkı bir idare-i dahiliyye tesisi ve sây ü amelde cemiyetin menafi-yi umumiyyesi hilâfına hareket eden amele teşkilâtı ve sair erbab-ı sây ü amel arasında sıkı bir inzibat-ı vicdanî vücade getirilmesi esbabının istikmâli ve arkadaşlarının tevbih-i umumîsine maruz bırakmak ve serbest olarak sây-i mecburiyye tâbi tutmak gibi bir takım avamil ve müessirat altında vicdan-ı sây ü amelînin ıslahı kezalik firkanın bu cümleden olan efkâr ve niyyâtı cümlesindedir.

Fasıl — 9 Umûr-i Maarif

Madde 65 — Firkanın umûr-i maarifteki gayesi memlekette teessüs eden seyyanî ve mecburî bir usul-i tahsil ve terbiyenin esasatını bil-cümle makasid-i siyasiyye ve milliyye ve içtimaiyye ve maliyyesinin en azamî bir sühulet ile tatbikini temin edecek ve ensal-i âtiyyeyi bu fikir ve maksatla mücehhez olacak bir surette yetiştirecek bir surette tanzim etmekten ibarettir.

Madde 66 — Bir taraftan ensal-i âtiyyenin tahsil ve terbiyeleri tanzim edilmek üzere bu esasat dairesinde müfit ve kat'î programlara müstenit bir usul-ü maarif ihdas olunmakla beraber diğer taraftan ensal-i mevcude ve sinn-i tahsilleri geçmiş olanlar dahi nazar-ı dikkate alınarak bunların aynı esasat-ı içtimaiyye dairesinde tenvir ve tahsilleri zımnında gece dersleri muhtelif kurslar vesaire vücade getirilerek ve amelenin saat-i mesâîsinden tasarruf edilecek muayyen zamanlarda amele vesaire gibi müçtemî teşkilât-ı içtimaiyyenin terakki ve tekâmülüne müteallik esbab-ı müessire ittihaz olunacaktır.

Madde 67 — Hayat-ı mesaîye iştirakte kadın ve erkek farkı ortadan kaldırılmak maksadıyla kadınlar dahi erkeklerin tâbi tutuldukları şerait ve esasat dairesinde muntazam bir usul-i tahsil ve terbiyyeye tâbi tutulacakları gibi bunların tahsillerinde fazla olarak hayat-ı aile ve cemiyetteki vazife-yi tanzimkârane ve analık sıfatlarının icap ettirdiği vaziyet-i istisnaiyye dahi ayrıca nazar-ı dikkate alı-

narak talim ve terbiyeleri bu noktadan da mazhar-ı inkişaf olacak surette bir usul-i talim ve terbiye tatbik olunacaktır.

Madde 68 — Tahsil ve terbiye muallimler ve müteallimlerden her iki taraf için mecburidir. Sinn-i tahsile dahil olan her çocuk hükümet müessesatında veya müessesat-ı saire-i hususiyede talim ve terbiyeye mecbur olduğu gibi mevcut muallimlerin istihdamı ve kabiliyyet-i tedrise malik sair efrad-ı millet arasından muallim tedariki hususatından dolayı hükümetin seferberlik usuliyiyle istifade edebilmek hakkı kabul edilecektir.

[Yazmada s. 7]

Madde 69 — Tahsil ve terbiyede nazariyat ile müterafik amelî ve hayaî bir usul-i tedris takip olunacak ve tahsil ve terbiye gören eşhasın ileride cemiyet-i beşeriyye içinde tufeylî bir hayat takip etmemesini temin edecek bir vicdan-ı içtimaînin ilk esaslarının ta mektep sıralarında atılmasına sarf-ı gayret olunacaktır.

Madde 70 — Tahsil ve terbiyenin her derecesi umum efrad-ı millet için açık ve serbesttir. Bunlardan mecburî olmayan derecat-ı âliye tahsilini bir sınıf-ı mümtazın hakk-ı müktesebi halinden çıkararak ta en fakir halk kitleleri arasına kadar neşr ü tamimi için bu kabîl efrad-ı milletin tahsil-i âlileri her suretle hükümetçe himaye ve teşvik edilecek ve hatta icap ettiği takdirde mecburî tutulacaktır.

Madde 71 — Tahsil-i iptidaiî sinnine vâsıl olmayan küçük çocukların terbiye-i iptidaiyyelerinin yeknesak ve aynı gayelere müsteniden ve mütezayiden husulünü temin zımında çocuk bahçeleri vesaire gibi müessesat-ı nafia vücuda getirilecek ve çocukların ötede beride serseri bir hayat takip etmemeleri için çocuk [oyun] ve eğlencelerinin umumî bir şekilde müçtemian ve bir muayyen program ve bir nezaret-i terbiyekâr ve müşfikâne altında tanzim ve idaresine çalışılacaktır. Bu fikir ve maksadın daha vasî bir program dahilinde icrasını teminen fakir işçilerle köylülerin ve alel-umum çocuklarını bizzat yaşatamayacak ailelerin çocuklarının beslenmesi, terbiyesi ve tahsilleri için emzikteki çocuklardan başlayarak muhtelif yaştaki çocuklar için vasî miyasta (çocuk yurtları) tesis ve bu tesisatın köylere kadar teşmiline sarf-ı mesâil olunacaktır.

Madde 72 — Levazım ve vesait-i tedrisiyyenin en müsait şerait dairesinde hükümetçe tedarik ve mekteplerin lüzum ve ihtiyacatına göre taksim ve tevzii icra olunacak ve bu istifadelerden mekatib-i hususiye vesaire gibi herhangi bir müessese-i âliyyenin istifadesi dahi ihmal olunmayacaktır.

Fasıl — 10 Umûr-i Diniyye ve Mezhebiyye

Madde 73 — Serbestî-i vicdan Türkiye'nin siyaset-i diniyyesinde daima nazar-ı itibarda buldurulacaktır.

Madde 74 — Serbestî-i vicdan icabat ve esasatından olmak üzere din ve mezhep farkı dolayısıyla hiçbir kimsenin hukuk-u siyasiyyeden tamamî-i istifadesine mâni olmamak ve muamelât-ı hükümette serbestî-i vicdana mugayir hiçbir hatt-ı hareket takip ve icrasına müsaade olunmamak fırkanın siyaset-i esasiyyesi cümlesindedir.

Madde 75 — Müessesat-ı diniyyenin hüsn-i halde muhafazası ve vezaif-i şer'iyye ve diniyyenin her dine mensup eşhasın kendi icabat-ı diniyye ve mezhebiyyeleri dairesinde hüsn-i cereyanının temini zımında bu teşkilât-ı diniyye ve evkaf mesâili teşkilât-ı resmiyye dairesinden çıkarılarak doğrudan doğruya halkın yed-i idaresine tevdi olunacaktır.

Madde 76 — Edyânın ve teşkilât-ı ruhaniyyenin maksad-ı esasîlerini terk ile emperyalistlerin maksad-ı siyasîsinin istihsalı için âlet olmamalarını teftiş ve temin etmek hükümetin vazifesidir.

Fasıl — 11 Mesken Mes'alesi, Muavenet-i İçtimaiyyenin Temini ve Şerait-i Mesâinin Tesbiti

Madde 77 — Bütün efrad-ı milletin şerait-i sihiyye ve iyi şerait-i içtimaiyye dairesinde ikametlerini temin zımında hükümet mesken inşaatını teşvik edecek ve inşaatı kontrol etmek hakkına mâlik bulunacaktır. Evvelâ: mesakinin şerait-i sihiyye dairesinde inşaatına ve saniyen: lüzumundan fazla ve bir hayat-ı tufeylâne sürecek surette cesim daireleri hâvi mesakinden ziyade fikara-yı halkın her türlü ihtiyacat-ı âcile ve mübremesini en kolay ve en ehven bir tarzda ufak daireleri muhtevî bir tarz-ı inşaat tatbik ettirilecektir. Mesakin inşaatının tesrîi zımında hükümet icap eden müessesatı teşkil etmekle beraber ind-el-iktiza bu müesseselere tazminat ita ederek mesakin mes'alesini doğrudan doğruya himayesi altında bulunduracaktır.

Madde 78 — İhtiyaçtan fazla meskenlere mâlik olanların kendi meskenlerinden istifade etmeleri hakkı kabul olunmakla beraber mesakin-i cedide inşa olunarak herkesin ihtiyacı temin olununca kadar hükümet nizamât ve kavanin-i mahsusa neşri suretiyle bu meskenleri erbab-ı ihtiyaca icar etmek hakkını muhafaza edecektir.

Madde 79 — Erbab-ı sây ü amelin iskân eylediği haneler bir teftiş-i sıhhi altında bulundurulacak bunlardan gayr-i kâbil-i sükna bir [halde bulunanları kâbil-i sükna] hale ifrağ etmek isteyen erbab-ı sây ü amele hükümetçe şerait-i muayyene dairesinde muavenet-i lâzimedeki bulunacaktır.

Madde 80 — Sây ü amel bütün erbab-ı mesâî için bir mecburiyet-i içtimaiyye olduğundan bütün erbab-ı mesâînin himayesi ve esbab-ı içtimaiyye ve iktisadiyye dolayısıyla işsiz kalan erbab-ı sây ü amele iş tedarik etmek ve açıkta kalan amelenin maruz kalacağı müşkil şerait-i hayatiyyeyi tahfif eylemek fırkanın prensipleri meyanındadır.

Madde 81 — Erbab-ı sây ü amelin hayat-ı sâykârânelerinin tanzimi ve kendi sâylerinden doğrudan doğruya kendilerinin istifadelerinin temini zımında mevadd-ı âtiyyenin kabul ve tatbiki cihtine gidilmek fırkaca bir gaye-i mühimme teşkil etmektedir.

Elif) — Sâât-i mesâî umumiyetle sekiz saat olacaktır. Henüz sinn-i bülûğa dahil olmayan çocuklar ile şekl-i mesâîleri itibarıyla mugayir-i sıhhat bir vaziyette uzun müddet kalmaya mecbur olan erbab-ı mesâînin müddet-i mesâîsi yevmî altı saati tecavüz etmeyecektir. [y a z m a d a s. 8]

Be) — Yevmî sâât-i istirahatden maada bütün erbab-ı mesâî için yirmi dört saat hafta istirahati temin olunacaktır.

Cim) — On altı yaşını ikmal etmeyen çocuklar çalıştırılmayacaktır.

Dal) — Şerait-i sây ü amelde kadınların hususiyet-i ahvali ayrıca nazar-ı dikkatte bulundurulacaktır. Bu cümleden olmak üzere on sekiz yaşını ikmal etmeyen, çocuklarla kadınların gece hizmetlerinde ve sâât-i mesâî haricinde çalıştırılmaları men' olunacaktır.

He) — Hâmile kadınlara vaz'-ı hâmlerini teshil ve vaz'-ı hamlden evvel bir müşahede-i tibbiyye ve istirahate tâbi tutulmak üzere vaz'-ı hamlden evvel ve sonra sekizer hafta mezuniyet verilecektir. Vaz'-ı haml esnasındaki muavenet-i tibbiyye ve müdavat-ı lâzime meccanen ifa olunacak ve emzikli kadınların vazife-i ırzâlarını teshilen her üç saatte bir yarım saat olmak üzere bir müsaadeye tâbi tutulacak ve emzikli kadınların iâşe ve sair hususattaki ihtiyacı ayrıca tesviye edilecektir.

Vav) — Erbab-ı mesâînin ahval-i sıhhiyyeleri şahsen ve tarz-ı mesâîleri ve mahall-i mesâîleri fennen daimî bir mürakabe-i sıhhiyye altında bulundurulacaktır.

Ze) — Her ne sebeble olursa çalışmaya kabiliyetini zayi edenlere müddet ve şerait-i istihdamı nazar-ı dikkate alınmaksızın muavenet-i içtimaiyye temin edilecektir.

Ha) — Bir sene bilâ-inkita hizmet etmiş olan her şahsın bir aylık meżuniyyete istihkakları olacaktır.

Tı) — İşçilerin ücretleri mensup olduğu esnaf ittihad[ı] cemiyetlerinin rıza ve muvafakati ile tayin olunacak ve evvelce bu esas dairesinde tesviye-i ücretlerine delâlet edilecektir.

Fasıl — 12 Sıhhat-i Umumiyye

Madde 82 — Serbest icra-yı tababet eden etibbadan başka her karye ve nahiyeye ve sairede keza-lik lüzum ve ihtiyaca göre şehir ve kasabaların tâbi tutulacağı taksimat-ı idariyyede teşkilât-ı sıhhiyye vücuda getirilerek sıhhat-i umumiyenin muhafazası esbabı vesâilinin neşr ü tamimine çalışılacaktır.

Madde 83 — Devlet teşkilât-ı resmiiyesi haricinde olmak üzere muhtelif ve müteaddit eşhasın biraraya gelerek kendilerine bir muavenet-i sıhhiyye temin etmek üzere hususî cemiyetler teşkil etmeleri teshil olunacak ve bu suretle halkın doğrudan doğruya ve kendi teşebbüs-i şahsîleriyle bir muavenet-i tibbiyyeye mazhariyetleri temin olunacaktır.

Madde 84 — Verem vesair hastalıklara karşı mücadele teşkilât-ı resmiiyesi haricinde olmak üzere ahali arasında vücuda getirilecek teşkilât-ı hususiiyye ile bu mücadelenin fiilî ve müsmir bir şekle ifrağı temin olunacaktır.

Madde 85 — Eczahanelerin kolayca ecza tedarik edebilmeleri ve bunları en nâfi şerait dairesinde ahaliye tevzi etmeleri için icabeden tedabîr-i hayriyye ittihaz olunacak ve istihlâkat kooperatiflerinin daire-i faaliyetine bu kabil müessesat vücuda getirmek esas ve kaidesi dahi ithal olunacaktır.

**RUS DIŐIŐLERİ BAKANİ ÇİÇERİN'İN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET
MECLİSİ BAŞKANLIĞINA GÖNDERDİĞİ MEKTUP**

Moskova : 3 Haziran 1920

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Efendiye

Sovyet Hükümeti her iki milleti tehdit eden ecnebi emperyalizmine karşı mücadelede iştirak eylediğini bildiren ve Rus - Sovyet Hükümeti'yle münasebat-ı muntazamaya girişmek arzusunu izhar eden mektubunuzu aldığını bildirmekle kesbi şeref eyler. Başında Ankara Büyük Millet Meclisi bulunan yeni Türk Hükümeti'nin harici siyasetinin esasatına Rus Sovyet Hükümeti memnuniyetle muttali oldu. Bu prensipler berveçhi âtidir :

1. Türkiye'nin istiklâlinin ilanı,
2. Gayrı kabili itiraz Türk arazisinin Türk Devleti'ne ilhakı,
3. Arabistan ve Suriye'nin müstakil devletler gibi ilanı,
4. Büyük Millet Meclisi tarafından karara nazaran Türkiye Ermenistan'ın da, Kürdistan'ın da, Batum arazisinde, Şarkî Trakya'da, Türk ve Arapların müştereken buldukları bütün arazide milletlerin kendi mukadderatlarının tespit ve tâyinini kendilerine bırakmak. Sovyet Hükümeti mültecilerin ve arzuları hilâfında hicret etmiş muhacirlerin de bu menatıkta serbestçe referanduma iştirak edebilmeleri için bunların mahallerine avdet ettirilmelerini tabii buluyoruz.
5. Başında Büyük Millet Meclisi bulunarak teşekkül eden yeni Türkiye Hükümeti'ne ait arazide ve ekalliyette kalan milletler için Avrupa'nın en serbest hükümetlerinde bulunan mâlî ekalliyetler için tanınmış olan bütün hukukun tanınması.
6. Boğazlar meselesinin, Karadeniz sahil hükümetleri tarafından akdedilecek bir konferansa tevdi.
7. Kapitülasyonların ve ecnebi devletlerin mâlî kontrolünün ilgası.
8. Her nevi ecnebi nüfuz mntakalarının ilgası.

Rus Sovyet Hükümeti tazyik altında bulunan milletleri kurtarmak gayei temennisiyile emperyalizm hükümetlerine karşı tevcih edilmiş mesai ve harekâtı askeriyyeye mutlak Büyük Millet Meclisi'nin arzusunu ahdeder. Kendi mukadderatlarını kararlaştıracak milletlerin hakkın, adaletin talep ettiği veçhile bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Ermenistan ve Acemistan aralarında kat'î hududun tespiti için vukubulacak müzakeratı siyasiyye Büyük Millet Meclisi'nin müsaade edeceğini Rus Sovyet Hükümeti ümit eder. Ve Rus Sovyet Hükümeti her zaman alâkadaranın daveti üzerine tavassutu deruhdeye müheyyadır. Türkiye ve Rusya arasında münasebatı dostane ve devamlı bir muhadenetin tesisi için doğrudan doğruya münasebatı siyasiye ve konsolosluklara ait münasebata başlanmasını Rus Sovyet Hükümeti teklif eder. Rus Sovyet Hükümeti kendi mukadderatını bizzat tâyin ve tanzim hakkını her millet için tanımaktadır. Rus Sovyet Hükümeti kendi istiklâl ve hükümetini müdafaa ve takviye için Türk ahalinin cidali kahramananesini pek büyük bir alâka ile takip ediyor ve Türkiye için pek müellim olan bu günlerde Rus - Türk milletlerini birleştirecek muhadenatın sağlam bir esas üzerinde olduğundan bahtiyar bulunuyor.

Büyük Millet Meclisi Reisi Efendi!

Bâlâdaki mevaddı piş-i nazarı ittilamıza vaz ederken müttehit köylü amele cumhuriyeti ahalisi namına istiklâl için mücadele eden Türk halkının muvaffakiyatı temenniyatımızı da iblâğla kesbi şeref eylerim.

Umuru Hariciye Ahali Komiseri
Çiçerin

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE TÜRK HARBİ
İRAK CEPHESİ
1914- 1918
III. CİLT , 1 Ka.

Gukur.
As.T. ve Str.E. Başkamlığı

Irak Cephesinin (1914- 1916) Genel Kurvelleri

KUVVE TARİHİ	İ N S A N		P İ Y A D E T U P E K L E R İ						AĞ.ŞT.		T O P L A R								H A Y V A M A T										
	SUMAK	ERAT	KÜÇÜK ÇAPLI	MAYZER	MARŞİN	PİLTINA	TARANCA	KİTİÇ	NAKŞİN	HOÇKİS	SERTİ AKŞİLİ	SARHA	MARŞİLİ	SARHA	SERTİ DAĞ	OHİS	MUHASARA	ADİ DAĞ	TOPIAN	BİRİK VE KR-	KARİ	MEKARİ	ARABA VE TP.P.	KÖŞÜMÜ	SİĞER VE	MEKARİ	DEB		
24 EKİM 1914	(1)	374	23059	742	7187	-	145	-	147	21	6	18	4	-	6	36	1086	636	212	46	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20 EKİMİL 1915	(2)	556	17288	4526	9126	-	-	-	-	4	-	9	22	-	2	39	4995	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1934	
16 NİSİN 1915	(3)	804	20910	9319	9447	-	-	-	-	9	6	8	31	4	-	46	5024	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1084	
13 AHALİK 1916	(4)	1028	32568	12440	7057	-	-	-	-	20	6	8	24	8	7	54	7300	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2119	
5 MART 1916	(5)	1251	36908	19152	1951	1115	1509	1702	1073	32	6	31	23	10	6	15	-	-	85	379	5825	1422	3221	2272	-	-	-	-	
2 NİSİN 1916	(6)	1244	36324	18228	2408	664	1784	2437	1767	36	6	38	20	8	4	13	-	-	83	4934	3783	2124	3572	-	-	-	-	1860	

(1) As.T.ve Str.E.Şek.ATP., 4/10481 Kls.,3644 Dos.E-6 Fih. 1-19

(2) As.T. ve Str.E.Şek.ATP.,4/10481 Kls.,3644 Dos.E-24 Fih.18 EKİ

(3) As.T. ve Str.E.Şek.ATP.,4/10481 Kls.,3644 Dos.E-13 Fih.1-54 EKİ

(4) As.T. ve Str.E.Şek.ATP.,4/10481 Kls.,3644 Dos.E-32 Fih.1-31

(5) As.T. ve Str.E.Şek.ATP.,4/10481 Kls.,3644 Dos.E-38 Fih.1-38

(6) As.T. ve Str.E.Şek.ATP.,4/10481 Kls.,3644 Dos.E-39 Fih.1-49

Gökar.
As.T. ve Str.E.Başkanlığı

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE TÜRK HARRI
İRAK CEPHESİ

PAY ÇIKARILMASINDAN -KÜTÜL'AMARENİN DÜŞÜŞÜNE KADAR OLAN TÜRK
ZAYIAT ÇİZELGESİ

Sıra No:	MÜHAREBENİN ADI	YAPILDIĞI TARİH	SUBAY			ERAT			ZAYIAT TOPLAMI	KAYNAK
			ŞEHİT	YARALI	ESİR VEYA KAYIP	ŞEHİT	YARALI	ESİR VEYA KAYIP		
1	Mücavir	11. Kasım.1914	1	-	-	36	22	-	59	M.Emn 1 cilt S:10
2	Seyhan	15. Kasım.1914	1	6	-	50	100	-	157	M.Emn 1.Cilt S:14
3	Harabe	17.Kasım. 1914	7	15	-	143	285	-	450	4/10481,D.159,G.2,H.11,S.22
4	1 nci ve 2nci Mezira	4-7 Aralık 1914	2	3	3	222	353	57	640	4/10481,D.159,G.2,H.16,S.40 aki
5	Korna	8-9 Aralık 1914	18	6	66	53	114	1217	1474	4/10481,D.159,G.2,H.16,S.40 aki
6	Rota	20 Ocak 1915	1	7	-	15	63	-	86	M.Emn 1.Cilt S.58
7	Şuaybe Meydan	13-14 Nisan 1915	12	26	24	3000	800	3862	3862	M.Emn 1.Cilt S.108
8	Amare	1 Haziran 1915	15	30	84	750	2366	3065	6310	M.Emn 1.Cilt S.134
9	Sol yankolu	14 Haziran 1915	12	70	-	308	400	1773	2563	M.Emn 1.Cilt S.135
10	Nasriye	24-25 Temmuz 1915	13	7	44	1167	483	1440	3154	4/10481,D.159,G.2,S.37-39
11	Hille	27 Ağustos 1915	1	1	-	26	18	7	53	M.Emn 1.Cilt S.172
12	İnci Küt Muharebesi	28 Ekim 1915	1	1	-	2	27	16	47	4/10481,D.159,G.2,H.14,S.18
13	Selmepek Meydan	23 Kasım 1915	23	157	-	415	5593	500	6688	4/10481,D.159,G.2,H.15,S.158
14	Delebiha	1 Aralık	8	21	-	50	526	159	764	4/10481,D.159,G.2,H.14,S.158
15	Küprübaşı	9-13 Aralık 1915	1	1	-	5	50	-	57	4/10481,D.159,G.2,H.14,S.158
16	Elhan	10-13 Aralık 1915	18	45	-	616	2120	-	2799	4/10481,D.159,G.2,H.14,S.158
17	Hadiri	24 Aralık 1915	13	18	-	325	551	-	907	M.Emn 2.Cilt S.265
18	Seyhsait	6-9 Ocak 1916	7	28	38	81	527	1421	2102	M.Emn 2.Cilt S.278
19	Vadiikelal	13 Ocak 1916	1	13	-	91	422	19	546	4/10481,D.159,G.2,H.35S.46eki
20	1 nci Felâhiye	20-21 Ocak 1916	4	14	-	123	362	-	503	M.Emn,2. Cilt S.291
21	Sabis Meydan	8-9 Mart 1916	4	16	-	348	885	8	1261	M.Emn 2.Cilt S.306
22	Zensir	11 Mart 1916	1	12	1	32	86	42	174	M.Emn 2.Cilt S.330
23	İleri Nevzi	5 Nisan 1916	-	5	-	32	71	33	141	M.Emn 2.Cilt S.314
24	İkinci Felâhiye	5-7 Nisan 1916	2	15	1	117	370	96	601	M.Emn 2.Cilt S.317
25	3 ncu Felâhiye	9 Nisan 1916	5	6	-	74	192	8	285	4/10481,D.159,G.2,H.21,S.17
26	1-3 ncu Beyti İsa	17-19 Nisan 1916	27	78	24	592	1907	1313	3541	4/10481,D.159,G.2,H.42,S.6eki
27	4 ncu Felâhiye	22 Nisan 1916	3	19	1	155	476	37	691	H.T.A. No.5/4579,L.120,G.2, Kla.4490.D.33 P.1-37

T O P L A M :201 624 286 6628 20434 12012 40.185

N O T : Hastalıktan ölenlerle iki muharebe arasındaki keşif müsademelerindeki zayıf bu toplamın dışındadır .

Onkur.
As.T. ve Str.E.Başkanlığı

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE TÜRK HARBİ
İRAK CEPHESİ

PAY ÇIKARMASINDAN -KÜTÜLAMARENİN DÜŞÜŞÜNE KADAR OLAN
6 KASIM 1914-29 NİSAN 1916
İNGİLİZ ZAYIAT ÇİZELGESİ

SIRA NO	MUNAREHENİN ADI	YAPILDIĞI TARİH	İNGİLİZ						HİNDİ						ANALE VE KADEME	TOPLAMI	KAYNAK
			SUBAY			ERAT			SUBAY			ERAT					
			ÖLÜ	YARALI	ESİR VEYA KAYIP	ÖLÜ	YARALI	ESİR VEYA KAYIP	ÖLÜ	YARALI	ESİR VEYA KAYIP	ÖLÜ	YARALI	ESİR VEYA KAYIP			
1	Seyhan	15 Kasım 1914													62	1 noi Cilt S.117	
2	Harabe	17 Kasım 1914	4	17		21	168			4	29	228			471	" " " S.125	
3	1 noi ve 2 noi Mezire	4-7 Aralık 1914													210	" " " S.145 150	
4	Korna	8-9 Aralık 1914													23	" " " S.153	
5	Rota	20 Ocak 1915													56	" " " S.167	
6	Şuaybe Meydan	13-14 Nisan 1915	11	42		53	420		6	17		91	622		1062	" " " S.221	
7	Amara	1 Haziran 1915													25	" " " S.273	
8	Sol yan kolu	6-7 Mart 1915	5	3	-	62	127		1	4					202	" " " S.188	
9	Nasriye	24-25 Temmuz 1915													1131	"S.290,297,288,302,306	
10	1 noi Kütülmare	16 Eylül :28 Ekim 1915													2448	"S.324,346,349,354	
11	Selmanpak Meydan	22-24 Kasım 1915	39	91	1	122	700	39	34	74	3	479	2744	185	82	4593	2 noi Cilt S.515, 516
12	Delabina	1 Aralık 1915													536	" " " S.132	
13	Köprübaşı	9-11 Aralık 1915													217	" " " S.152	
14	Elhan	13-22 Aralık 1915													1100	" " " S.157	
15	Hadiri	24 Aralık 1915													1625	" " " S.188	
16	Şeyh Sait	6-9 Ocak 1916													4007	" " " S.252	
17	Vadii Kelal	13 Ocak 1916													1993	" " " S.263,266,270	
18	1 noi Felâhiye	21 Ocak :29 Şubat 1916													2927	" " " S. 322	
19	Sabis Meydan	8/9 Mart 1916				512	2465	497							3474	" S. 573,576	
20	Zenzir	11 Mart 1916													300	" S. 370	
21	2 noi Felâhiye	5-7 Nisan 1916													1885	" S. 395	
22	3 noi Felâhiye	9 Nisan 1916													1807	" S.409	
23	Bayti İsa	17-19 Nisan 1916													2200	" S.438,1440	
24	4 noi Felâhiye	22 Nisan 1916													1283	" S.450	
25	Kütük Teslimi	29 Nisan 1916			277 (1)		2592		204			6988	3248	13309	(1) " " S.476 (Bağı General)		
															46946		

1- Zayıfın pek çoğu toplam olarak verilmiştir .

2- Hastalıktan ölenlerin ve hava değişimine gidenler sayıya dahil değildir .

Halil Paşa'nın Harbiye İkinci Sınıfında İken Notlarını Gösterir Defterin Sayfası

خاندان سوره الرزق در زمان اول محمد

زین شمس

سیاست محمد

۱ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۲ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۳ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۴ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۵ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۶ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۷ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

۸ - ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود... ان شرفی و ان شرفی... هر قدر که بدو رسیده بود...

جمهوری اسلامی ایران
وزارت اطلاعات

بانی توپخانه و موزه ملی ایران
توسعه و تجهیز

شبه
نومرد

شماره ۱۸۱ / ۸۵

۱۸ / ۸۵ / ۸۵
کریه جفده کی بلیغی بایدم زات دولتیها آذربایجان سیاحتی جفده کی فکرو دولتی
انزالی انجورم و در ادبیت تمام الله و از کلمه اوله آذربایجان دولتی و کفر دولتی
بولج به حله حکامتک و سالتی و حق ایملر و عدل اوله حق برابره نوره جدر
مدرسه کورسده جیت فایلیده در کورسده ایست کورسده یایره بیه ده قدرتی یشت
کلمه نوری کورسده بولور بزم سکوره اوله نوری ادعا ایست نوره حله بولور
خنده الک اول ایملر کورسده اوله براه دیوسان بیره جلد ششده حله بر
بهرتیه کورسده ایملر و نیکر آذربایجان محضه حاکمه ادنه کلمه کی مناسب بولیم
عقباتی اردو نابغینه نمود ایملر خودینه بولور نوری حاکمن کانی کورسده و عدل ایملر
نور و بر و زود و نیکر
حیدر

DH 4FR 85/181

(تیشره)

آنجی اردو قرمانانی قبل باسایه

جمهوری اسلامی ایران
وزارت اطلاعات

امنیت عمومی مدیریت

عمومی
خصوصی

کریه جفده کی بلیغی بایدم زات دولتیها آذربایجان سیاحتی جفده کی فکرو دولتی
انزالی انجورم و در ادبیت تمام الله و از کلمه اوله آذربایجان دولتی و کفر دولتی
بولج به حله حکامتک و سالتی و حق ایملر و عدل اوله حق برابره نوره جدر
مدرسه کورسده جیت فایلیده در کورسده ایست کورسده یایره بیه ده قدرتی یشت
کلمه نوری کورسده بولور بزم سکوره اوله نوری ادعا ایست نوره حله بولور
خنده الک اول ایملر کورسده اوله براه دیوسان بیره جلد ششده حله بر
بهرتیه کورسده ایملر و نیکر آذربایجان محضه حاکمه ادنه کلمه کی مناسب بولیم
عقباتی اردو نابغینه نمود ایملر خودینه بولور نوری حاکمن کانی کورسده و عدل ایملر
نور و بر و زود و نیکر
حیدر

ناظر دیکلی

DFI

DFI KMS 38/18

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTOMAN

L'Etat n'accepte aucune responsabilité en ce qui concerne la transmission

Bretrombein en Exécution		RECEPTION	
No d'expédition	transmis à	Signature de l'employé	Signature de l'employé
Date		Heure	

De _____ Pour _____ موردي _____

N° _____ Mots _____ Date _____ H. _____ M. _____

Voie _____ Indic. Eventuelles _____ اشارت مختله _____

دخیره نظام برید حیدرآباد

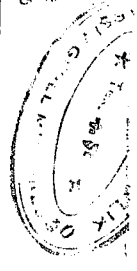
بعد از این وقت باقی بماند که در شماره فوق مستحق ضبط است و استغناء از این امر نیست
 اولیاد او نیز به ضبط و اود اوج بیگ انگیزه عذر است ایستادند
 محمد و حسین ابدرسم
 اینجاست
 ۱۶

بفیده و البس و التجه از دست
 خراباننده و کیمی بیرون
 ضبط

داخلیه نظامی قلم مخصوص مدیریتی 4/18

<p>عموم و سایر امور مستندین (مستند)</p>	تاریخ تظلم	تاریخ تسویه	تاریخ تظلم
	تاریخ تسویه	تاریخ تظلم	تاریخ تسویه

کوتاه آمده است که در شماره فوق اینها آورده شده است و اولیاد به اوج نورسینک از این وقت تا اوج نورسینک
 مکتوبه در روز پنجم و ششم

Halil Kut

HALİL PAŞA (KUT)
ORGENERAL

İngiliz Generali Townshend

Mareşal Von Der Goltz

YÜKSEKÖRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu kodu:

Üniv.kodu:

*Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: DİNÇ

Adı: Mehmet Emin

Tezin Türkçe adı: Halil (KUT) Paşa'nın Askerî ve Siyâsî Fââliyetleri

Tezin Yabancı dildeki adı: The Politicial and Military Activities of Halil (KUT) Pasha

Tezin yapıldığı

Üniversite: Ege Üniversitesi

Enstitüsü: Sosyal Bilimler Ens.

Yılı: 1998

Diğer kuruluşlar:

Tezin Türü: 1-

2-Doktora

3-

4-

Dili: Türkçe

Sayfa sayısı: VIII + 150 + 29 + 7

Referans sayısı:

Tez Danışmalarının

Ünvanı: Doç.Dr.

Adı: Ahmet

Soyadı: ÖZGİRAY

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe anahtar kelimeler:

1-

2-

3-

4-

5-

İngilizce anahtar kelimeler:

1-

2-

3-

4-

5-

Tarih: 10.11.1998

İmza:

(Handwritten signature)

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN KONUSU (KONULARI):

Halil (KUT) Paşa'nın Askerî ve Siyâsî Fââliyetleri

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1-

2-

3-

4-

5-

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: (Konunuzla ilgili indeks, abstract ve kullanınız.)

1-

2-

3-

4-

5-

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum.

2- Tezimden dipnot gösterilmek amacıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir.

3- Kaynak göstermek amacıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir.

Yazarın İmzası

Tarih: 1998

ÖZET

Halil Paşa, yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden birisidir. 1882'de İstanbul'da doğmuştur. Babası, aslen Kırım'lı olan Abdullah Ağa soyundan Hafız Kâmil Efendi, annesi Hasene Hanım'dır.

İlk tahsilini Beşiktaş, Fatih ve Hamidiye Mahalle Mekteplerinde, orta tahsilini Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'nde ve Kuleli Askeri Lisesi'nde, yüksek tahsilini de Harp Okulu ve Harp Akademisi'nde yapmıştır.

1904'te Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle Ordu hizmetine katılmıştır. 1904-1909 arasında Makedonya'daki Üçüncü Ordu emrinde karargâh subayı, Avcı Taburu Bölük Komutanı ve eşkıya takipçisi olarak görev yapmıştır. 1908'de ihtilâl görevi ile İran'a gönderilmiş, ancak "*31 Mart Ayaklanması*" üzerine geri çağırılmıştır.

Sırasıyla Saray Muhafız Birlikleri Komutanlığı, Trablusgarp Savaşı'nda Hums Cephesi Komutanlığı, Balkan Savaşı'nda Çatalca Cephesi Gönüllü Çıkarma Birlikleri Komutanlığı, Söke ve Güney Ege Sahilleri Komutanlığı, Van Jandarma Alay Komutanlığı ve nihayet İstanbul Merkez Komutanlığı yapmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda da sırasıyla "Beşinci Kûvvâ-yı Seferiyye Komutanlığı", "Birinci Halil Bey Kûvvâ-yı Seferiyyesi Komutanlığı", "51. Tümen Komutanlığı", "18. Kolordu Komutanlığı", "Irak Grubu Komutanlığı", "Altıncı Ordu Komutanlığı ve Bağdat Valiliği" ve en son olarak da "Şark Ordular Grubu Komutanlığı" görevlerinde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde kazandığı "*KUT ZAFERİ*" onun en büyük başarısıdır.

Halil Paşa, Mütareke'den sonra İstanbul'a dönmüş, tutuklanmış ve Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. Ermeni tehcir ve katliâmı davasında Sıkıyönetim Mahkemesi'nce yargılanırken hasipten kaçarak, Anadolu'ya geçmiş, Mustafa Kemal Paşa ile Sivas'ta görüşmüş ve kendisine verilen "*Azeriler ve Ruslar'dan silah, malzeme ve para yardımı temini*" görevi ile Kafkasya'ya getirmiştir.

Kafkasya'da bir süre (Nahçıvan ve Karabağ'da) milis teşkilatlanması ve parti kurma (*Bakû Türk Komünist Fırkası*) çalışmaları ile uğraştıktan sonra Moskova'ya

gitmiştir. Burada bir süre Anadolu adına yarı resmi temsilci sıfatıyla Ruslar'la görüşmeler yapmış, para, silah ve cephane temin ederek bunları Anadolu'ya ulaştırmıştır. Bu arada Türkiye ve Rusya arasında resmi görüşmelerin ve elçilik bazında teşkilatlı ilişkilerin kurulmasını sağlamış ve bundan sonra kendisini "*Turan ideâli*"* ne adanmıştır.

Türkistan macerası beklediği gibi gelişmeyince tekrar Kaskasya'ya dönerek Enver Paşa'nın Rusya'ya gelmesiyle başlayan ittihâtçı örgütlenmeye katılmış, bu yüzden Anadolu'ya girişine izin verilmemiş, bir süre Batum'da kaldıktan sonra Almanya'ya gitmiştir.

Almanya'da Ermeni tâkibi ve tehdidi altında çok zor günler geçiren Halil paşa, zaferden (Başkomutanlık Zaferi) sonra Mustafa Kemal Paşa'nın izniyle Kasım-1922'de Türkiye'ye dönmüştür.

1922'den 1957'ye kadar sakin bir hayat süren Halil Paşa 20 Ağustos 1957'de vefat etmiştir.

* Turan, Türkistan, Kafkasya ve Yakın Doğu'yu içine alan büyük ve birleşik bir Türk Ülkesi hayali ve idealidir. Türkiye'de ise *Anadolu Türklüğü'nün siyasi geleceğini Orta Asya Türklüğü ile birleştiren bir görüş* olarak gelişmiştir. Özellikle Ziya Gökalp'in ifadesiyle Turan, "*Türk Milletinin çekici bir hayal olan uzak ülküsü*" dır. XIX. Yy.'da Türk Dünyasında ve Türkiye'de Gaspıralı İsmail, Ağaoğlu Ahmet, Akçuraoğlu Yusuf, Ziya Gökalp, Ferit Tek ve Mehmet Emin Yurdakul gibi öncülerin çabalarıyla gelişmeye başlamış bir fikir akımı olan Turancılık, genellikle siyasi bir karakter taşımıştır.

ABSTRACT

Halil Pasha is the one of important persons in our near past. He was born in 1882. His father is Hafız Kamil Efendi who has descended Abdullah Ağa coming from Crimea, his mother is Hasene Hanım.

He had joined the Army after his graduation from Staff College as a Captain in 1904. Between 1904-1909, he had been charged as headquarter officer, captain in skirmisher Battalion and as a bandit pursuiter under Third Army in Macedonia. He had been sent to Iran with the mission of revolution in 1908, but recalled due to "31 st March Revolt".

He had commanted to Hums Front in Tripoli War, to Çatalca Front's Voluntary Disembark Troops in Balkan War, to Gendarme Regiment of Van Province and to Istanbul's Garrison.

Also during World War I, he had commanded to "Fifth War-Mobilizable Forces", to "First Halil Bey War-Mobilizable Forces", to " 51 st Division", to "18th Army Corps", to "Iraqi Group", to "Eastern Ermies Group", and had lastly had mission of "Governor General of Bağdat". His "KUT TRIUMPH" which had been gained in Iraqi front during World War I, is the greatest success of him.

After Moudros Armistice, he has returned to Istanbul and been arrested. Later he had been imprisoned in Bekirağa Jail. He had gone to Anitolia by escaping from jail while he has been judged in so-called Armeniam deportation and massacre lawsuit on Martial Law Court. He had interviewed with Mustafa Kemal Pasha in Sivas and had been sent to Caucasia by him.

He had gone to Moscow after he busined with party (Baku Turkish Communist Party) activities and militia organization in Caucasia (in Nahcivan and Karabağ). In Moscow, he, as a semi official representative, had interviewed with Russian outhorities many times, and by obtaining money, guns and ammunition from them he had helped Anatolia. Later, he had dedicated himself to "Turan Ideal" and had gone to Turkestan.

When the Turkestan adventure has not progressed as he expected, returning again to Caucasia he had joined the Unionist Organization which started with the coming of

Enver Pasha to Russia. Because of this, he had been banned from entering into Anatolia and had gone to Germany after staying in Batum for a while.

Halil Pasha, who had had very hard days in Germany under Armenian threat and chase, had returned to Turkey in 1922 with the permission of Mustafa Kemal Pasha.

Halil Pasha, living quietly between 1922 and 1957, had died in August 20, 1957.

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet Emin DİNÇ, 05.05.1964'de Erzurum ili Şenkaya ilçesinde doğmuştur. 1974'de ilkokulu, 1977'de ortaokulu, 1979-1980 öğretim yılında da liseyi bitirmiştir. 1980'de Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girmiş, iki yıl burada okuduktan sonra, yatay geçişle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'na geçmiştir. İki yıl da burada sürdürdüğü lisans eğitimini Haziran 1984'te tamamlamıştır.

1988-1992 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihleri Enstitüsü'nde yüksek lisansını tamamlamış, 1993'de de Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora eğitimine başlamıştır. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden Doç.Dr.Ahmet ÖZGİRAY'ın danışmanlığında yürüttüğü "Halil (KUT) Paşa'nın Askerî ve Siyâsî Fââliyetleri"nin konulu doktora tez çalışmasını tamamlamıştır.

Mehmet Emin DİNÇ, 1984-1993 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi ve Zonguldak Karaelmas Üniversitesi'nde Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı olarak, 1993-1998 yılları arasında Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Halen, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Mehmet Emin DİNÇ, evli ve bir çocuk babasıdır. Askerlik hizmetini yapmış bulunmaktadır.

TE. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ